T.C
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KARİKATÜRLERE GÖRE II. ABDÜLHAMİD'İN İDARİ ANLAYIŞINA KARŞI MUHALEFET

EBRU ATLI

DANIŞMAN

DOÇ. DR. TUĞRUL ÖZCAN

ORDU- 2023

TEZ KABUL SAYFASI

Ebru ATLI tarafından hazırlanan **Karikatürlere Göre II. Abdülhamid'in İdari Anlayışına Karşı Muhalefet** başlıklı bu çalışma **23/01/2023** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN İmza
Ordu Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi

Üye Prof. Dr. İlhan EKİNCİ İmza
Ordu Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi

Üye Prof. Dr. Sezai BALCI İmza
Giresun Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi

ETİK BEYAN

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

EBRU ATLI

ÖZET

TARİH ANABİLİM DALI

KARİKATÜRLERE GÖRE II. ABDÜLHAMİD'İN İDARİ ANLAYIŞINA KARŞI MUHALEFET

EBRU ATLI

Bu çalışmada Osmanlı'nın yönetimde yaşamış olduğu modernleşmenin karikatürlerdeki yansıması ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Alem, Beberuhi, Boşboğaz, Cadaloz, Dalkavuk, Davul, Hayal, Kalem, Karagöz ve Musavver Papağan dergileri kronolojik sıraya tabi tutmaksızın incelenmiştir. Çalışmada önce mizah kavramının tanımı verilmiş olup ardından Osmanlı Devleti'nde mizah basınının doğuşu ve ilk sansür uygulamaları incelenmeye çalışılmıştır. Mizah dergi ve gazetelerin devletin yönetimine karşı eleştirel karikatürler yayınlaması sebebiyle mizah basını kontrol altına alınmış, bu kapsamda basına yönelik sansür uygulama yoluna gidilmiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından padişaha ve saltanata karşı yayınlanan karikatürler iktidarı rahatsız etmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar mizah dergilerin yayınlanmasına izin verilmemiştir. Yönetimde yaşanan modernleşmenin ardından II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar üzerindeki gücü incelenmiştir. Mizah dergilerinin sansürsüz olarak yayınlandığı bu dönem Osmanlı Devleti'nin değişen rejimini karikatürlere yansıtmıştır. Nihayetinde modernleşme kavramının göreliliği ve yönetimdeki modernleşmenin ilgili karikatür ögelerinde yönetim ve güncel siyasetin görünümü değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimler: Yönetim, Modernleşme, Karikatür, Mizah

ABSTRACT

DEPARTMENT OF HİSTORY

OPPOSITION TO ABDÜLHAMİD II ADMINISTRATION WITH CARICATURES

EBRU ATLI

In this study, the reflectıon of the modernization in the Ottoman administration in caricatures has been tried to be revealed. For this purpose, the journals Alem, Beberuhi, Boşboğaz, Cadaloz, Dalkavuk, Davul, Hayal, Kalem, Karagöz and Musavver Papagan were examined without subjecting them to chronological order. In the study, first the definition of the concept of humor was given, and then the birth of the humor press in the Ottoman Empire and the first censorship practices were tried to be examined. Since humor magazines and newspape rs published caricatures critical of the government, the humor press was brought under control, and in this context, censorship was applied to the press. Especially after Sultan II. Abdülhamid's accession to the trone, the caricatures werw published against the Sultan and the authorisation were disturbed at by this and the publicatıon of humor magazines was not allowed until the poster of the II. Constitutional Monarchy. After the modernization in the administration with the proclamation of the II. Constitutional Monarchy, the power of the Committee of Union and Progress over the government was examined. This period, when humor magazines were published uncensored, reflected the changing regime of the Ottoman Empire in caricatures. Finally, the relativity of the concept of modernization and the appearance of administration and current politics in the related caricature elements of modernization in administration were evaluated.

Keywords: Management, Modernization, Caricature, Humor.

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanmasında değerli katkılarını esirgemeyen, kıymetli danışmanım Doç. Dr. Tuğrul Özcan'a gösterdiği sabır ve anlayışı için minnettarım. Ayrıca tezin yazım aşamasında maddi manevi desteğini ve fedakarlığını esirgemeyen eşim Serkan ATLI'ya çok teşekkür ederim.

Ebru ATLI

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılının siyasi, sosyal ve ekonomik olarak incelenmesi açısından karikatürler önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Karikatürler üzerinden mizah dergi ve gazetelerin incelendiği birçok çalışma olmasına karşın Osmanlı yönetiminin incelendiği çalışmalar yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu tez, modernleşme ile birlikte Osmanlı yönetiminde yaşanan değişimi karikatürler üzerinden anlatmayı hedeflemiştir. Necmettin Alkan'ın *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid* adlı kitabından yola çıkarak hazırlanan bu tez değinilmemiş bir konuya açıklık getirmeyi amaçlamaktadır.

Tezin giriş bölümünde Osmanlı mizah basının ortaya çıkış süreci verilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması açısından Osmanlı mizah basını Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet olarak üç başlık altında incelenmiştir. Ardından mizah basınına uygulanan sansür irdelenmiş olup, karikatürlere uygulanan sansürün sebepleri ve sonuçları aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde 19. yüzyılda ortaya çıkmış olan mizah dergileri üzerinde durulmuş, nitekim bu dergilerde bulunan karikatürler kullanılarak Osmanlı yönetiminde modernleşme süreci anlatılmaya çalışılmıştır. Ancak birinci bölümde ifade edilen sansür uygulamaları sebebi ile II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu dönemde (1876-1909) yönetimi ele alan karikatürlere rastlanılmamıştır. Bu sebeple ulaşılan karikatürlerin çoğu sansürün ortadan kalktığı 1909 sonrası döneme aittir. Bu tür karikatürlere en çok yer verilen dönem, II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği dönem olmuştur. Bunun sebebi II. Abdülhamid döneminin sona ermesi ile birlikte sansürün de ortadan kalkmasıdır. Sansürün ortadan kalkması ile birlikte kendine özgürlük ortamı bulan mizah basını, Osmanlı yönetimini ve idarecilerini eleştiren karikatürlere fazlası ile yer vermeye başlamıştır. Yönetimde yaşanan aksaklıklardan çok, aksaklıklara sebep olan kişiler karikatürlere konu olmuştur. Bu kişiler yaptıkları eylemlerden daha çok dış görünüşleri ile karikatürlerde büyük yer edinmişlerdir. Özellikle II. Abdülhamid'in büyük burunlu, Maliye Nazırı Cavit Bey'in kepçe kulaklı olarak çizilmesi ya da resmedilmesi karikatüristlerin idarecilere ve padişaha bakış açılarını açıkça ortaya koymaktadır.

Karikatürler dışında bu tezin bir diğer kaynağını arşiv vesikaları oluşturmaktadır. Arşiv vesikalarından da anlaşılacağı üzere iç basında olduğu gibi dış basında da yer alan karikatürlerinde sansüre uğramıştır. Özellikle Viyana'da yayınlanan *Kiririki* adlı mizah

dergisinin Osmanlı aleyhinde yayınlar yapması nedeniyle dergiye sansür konulması buna sadece bir örnektir. Sansürün sadece iç basında olmayıp devletin idari sistemine eleştirel durumda bulunan dış basınının da takip edilmesi devletin mizah dergilerine karşı bakış açısını açıkça göstermekteydi. Bu tür vesika ve karikatürlerle birlikte Osmanlı yönetiminde yaşanan modernleşmenin belirli kitaplarda verilen bilgilerin dışına çıkma fırsatını yakalamak ve olaya bir de muhalif gruptan bakmak bu tezin amacı açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu tezin, alanda yapılacak çalışmalara yardımcı olması ve konunun farklı açılardan araştırılmasına vesile olması en büyük temennimizdir.

EBRU ATLI

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ KABUL SAYFASI ..... **ii**
ETİK BEYAN ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
TEŞEKKÜR ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
GÖRSELLER ..... **x**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **xii**
GİRİŞ **1**
1. OSMANLI'DA MİZAH BASININ DOĞUŞU VE KARİKATÜRLER **3**
1.1. Mizah ve Sansür Kavramları 3
1.1.1. Mizah Kavramı 3
1.1.2 Sansür Kavramı 4
1.2. Osmanlı Basını 4
1.2.1. Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını (1831-1876) 5
1.2.2. I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1876-1908) 8
1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1908-1918) 9
1.3 Osmanlı'da Mizah Basını 10
1.4. Sansürün Gelişim Süreci 12
1.5. İlk Sansür Uygulamaları 15
1.6. Karikatürlere Uygulanan Sansürün Sebepleri 24
1.7. Sansür Uygulama Biçimleri 26
1.8. Sansür Uygulamasının Sonuçları 31
2. OSMANLI'DA İDARİ YAPININ MODERNLEŞMESİ VE MODERNLEŞEN YÖNETİMİN KARİKATÜRLER ÜZERİNDEN İZAHI **36**
2.1. Modernleşme Kavramı 36
2.2. Osmanlı İdari Yapısında Modernleşmeyi Hazırlayan Etkenler 37
2.3. Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci 40
2.3.1. Osmanlı İdari Yapısının Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkisi 44
2.3.2. Osmanlı İdari Yapısının Modernleşmesinde Halkın Tepkisi 46
2.3.3. II. Abdülhamid'in Otoritesinin Eleştirisi 55
2.3.3.1. Kızıl Sultan Mı? Ulu Hakan Mı? 67
2.3.3.2. II. Abdülhamid'in İç ve Dış Politikadaki Yönetim Anlayışı 72
2.4. 1908 Jön Türk İhtilali ve II. Meşrutiyet 84
2.4.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve İttihat ve Terakki 86
2.4.2. 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Selanik'e Sürgünü 107
3. SONUÇ **117**
KAYNAKÇA **121**
EKLER **128**
ÖZGEÇMİŞ **133**

GÖRSELLER

Sayfa

Görsel 1. 1. Hayal Gazetesinde Sansüre Sebep Olan Karikatür. 19
Görsel 1. 2. Matbuat-ı Osmani Cemiyeti. 21
Görsel 1. 3. Sansür Uygulamasına Tepkiler. 28
Görsel 1. 4. Gazete Sahiplerinin Sansüre Tepkileri. 33
Görsel 2. 1. Osmanlı Halkının Meşrutiyet Rejimine Bakışı……..…….53
Görsel 2. 2. Osmanlı Halkının Meşrutiyet Sevinci. 54
Görsel 2. 3. Karikatürlerde Padişahlığı Temsil Eden Taç. 56
Görsel 2. 4. Karikatürlerde Burun Tasviri. 59
Görsel 2. 5. Karikatürlerde II. Abdülhamid Betimlemesi. 60
Görsel 2. 6. Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Sorunlar. 62
Görsel 2. 7. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid ve Avrupalı Kadın. 63
Görsel 2. 8. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri. 65
Görsel 2. 9. Mizah Dergilerinde Düşünceli II. Abdülhamid Figürü. 66
Görsel 2. 10. Mizah Dergilerinde Eli Kanlı Padişah Tasviri. 68
Görsel 2. 11. Mizah Dergilerinde Eli Kanlı Padişah Tasviri. 70
Görsel 2. 12. Mizah Dergilerinde Kuru Kafa ve Taht Figürü. 71
Görsel 2. 13. Mizah Dergilerinde Polis Tasviri. 73
Görsel 2. 14. Osmanlı Devleti'nin Dış Politikadaki Tercihi. 75
Görsel 2. 15. Mizah Dergilerinde Prens Ferdinand'ın Tasviri. 76
Görsel 2. 16. Mizah Dergilerinde Mahmut Şevket Paşa. 77
Görsel 2. 17. Mizah Dergilerinde Bağdat Demiryolu Tasviri. 79
Görsel 2. 18. Mizah Dergilerinde Alman ve İngiliz Tasviri. 80
Görsel 2. 19. Mizah Dergilerinde Girid Meselesi. 81
Görsel 2. 20. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri. 83
Görsel 2. 21. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri. 86
Görsel 2. 22. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri. 87
Görsel 2. 23. Mizah Dergilerinde Meclis-i Mebusan Tasviri. 89
Görsel 2. 24. Mizah Dergilerinde 113. Maddenin Tasviri. 90
Görsel 2. 25. Mizah Dergilerinde 113. Maddenin Tasviri. 91
Görsel 2. 26. Mizah Dergilerinde Avrupalı Kadın Tasviri. 92
Görsel 2. 27. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri. 94

Görsel 2. 28. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri. 95
Görsel 2. 29. Mizah Dergilerinde Hürriyet Tasviri. 96
Görsel 2. 30. Mizah Dergilerinde Osmanlı Halkının Tasviri. 97
Görsel 2. 31. Mizah Dergilerinde Eski ve Yeni Rejimin Tasvirleri. 99
Görsel 2. 32. Mizah Dergilerinde İttihat ve Terakki Tasviri. 100
Görsel 2. 33. Mizah Dergilerinde Meşrutiyet Tasviri. 102
Görsel 2. 34. Mizah Dergilerinde İttihat ve Terakki Tasviri. 103
Görsel 2. 35. Mizah Dergilerinde Polis Tasviri. 104
Görsel 2. 36. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Tasviri. 105
Görsel 2. 37. Mizah Dergilerinde Avrupalı Devletlerin Tasviri. 106
Görsel 2. 38. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri. 108
Görsel 2. 39. Mizah Dergilerinde 31 Mart Vakası Tasviri. 110
Görsel 2. 40. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri. 111
Görsel 2. 41. Mizah Dergilerinde Sürgün Tasviri. 112
Görsel 2. 42. Mizah Dergilerinde Sürgün Tasviri. 113
Görsel 2. 43. Mizah Dergilerinde Jurnal Tasviri. 114
Görsel 2. 44. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri. 115

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.g.e : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
Bkz : Bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
Der. : Derleyen
DH.MKT : Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
edi. : Editör
Haz. : Hazırlayan
HR.SFR.3. : Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri
HR. SYS. : Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri
HR.TH. : Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası
N. : Numara
s. : Sayfa
S. : Sayı
ss. : Sayfalar arası
TDK :Türk Dil Kurumu
TDV :Türkiye Diyanet Vakfı
TTK :Türk Tarih Kurumu
Y.PRK.AZJ. :Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
YTY :Yeni Türkiye Yayınları

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Batı devletler arasında hemen her alanda farklı şekil ve zeminde birçok etkileşim yaşamıştır. Bu etkileşimlerden biri de idari modernleşme alanında meydana gelmiştir. Batı'daki sosyal, kültürel ve iktisadi gelişmeleri yalnızca uzaktan takip eden ve Avrupa'nın üstünlüğünü bu alanlardaki gösterdikleri çabalara bağlayan bazı Osmanlı devlet adamları, orada duydukları birtakım yenilikleri Devlet-i Aliyye'ye dahil etmeye çalışmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda gerçekleştirmeye çalıştığı modernleşme sürecinde Avrupa devletlerine yetişmeyi kendine hedef seçmiştir.

Osmanlı Devlet adamları tarafından Avrupa'daki gelişmelerin takibi ve Avrupa'nın örnek alınarak bazı devlet kurumlarında ortaya konulan modernizm çabaları, zaman zaman birtakım eleştirileri beraberinde getirmiştir. Eleştirilerin boyutu ve şiddeti kademeleri olarak artınca, özellikle II. Abdülhamid döneminde matbuat ve neşriyat alanında sansür uygulaması bir zaruret halini almıştır. Dolayısıyla da eleştiri yapanlar, dönemin kanun ve nizamına muhalif olarak görülmüşler ve devlet işleyişine muhalif suçuyla muhatap sayılmışlardır. Bu sebeple öngörülen suçla yargılanmak istemeyen mütefekkirler, düşüncelerini alenen yayınlamaktan kaçınmışlardır. Nitekim muhalif tavır ve tutumlar, matbuat ve neşriyat üzerinden yazılarla değil, karikatür ve resimler üzerinden sembolik ifade ve şekillerle gösterilmek istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde *Diyojen* adlı ilk mizah dergisi ile başlayan eleştirel karikatürler, zamanla farklı mizah dergilerinde de yer almaya başlamıştır. Bunun zamanla yaygınlaşması, yönetimdeki modernleşmenin farklı karikatürler üzerinden başka gazetelerde de daha cesaretli bir şekilde yorumlanmasına imkân vermiştir. Mevcut olan karikatürler, dönemin olaylarını objektif olarak anlatmaya çalışsalar da karikatürleri çizenler, modernleşmeden etkilenmiş olup olayları çoğu zaman tek yanlı aktarmışlardır.

Avrupa, Osmanlı devlet adamlarının idari modernizm konusunda atacağı adımlar açısından sağlam bir örnek teşkil etmekteydi. Çünkü 1789 Fransız İhtilâli ile birlikte Avrupa devletleri, bir tecrübe edinmiştir. Sanayi İnkılabı ile toplum hayatında gerçekleşen ciddi değişim ve dönüşümler ile birlikte Batı devletleri idari açıdan bir revizyona girmek zorunda kalmışlar ve devlet-toplum birlikteliğini hayatın doğal akışı içerisinde hazırlanan kanun ve nizamlarla yeniden inşa etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti açısından tam olarak bu tür değişim ve dönüşümden söz etmek mümkün değildir.

Bir kısım devlet adamı, Avrupa devletleri gibi bazı idari değişikliklerle toplumsal bir değişim ve dönüşüme zemin hazırlamak üzere Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamışlardır. Fakat Meşrutiyetin ne olduğunu ve kendilerine nasıl yansıyacağını dahi bilmeyen Osmanlı tebaasının büyük bir kısmı, yöneticilerin getirdiği yeni yönetim biçimini Avrupa'daki gibi iyi olacak düşüncesiyle büyük bir sevinçle karşılamışlardır. İşte bu durum dönemin gazetelerine hemen yansımış ve eleştirel boyutlarda aralıksız olarak resmedilmeye ve çizilmeye başlanmıştır.

1. OSMANLI'DA MİZAH BASININ DOĞUŞU VE KARİKATÜRLER

1.1. Mizah ve Sansür Kavramları

1.1.1. Mizah Kavramı

Türkçe'de *alay, şaka, latife* gibi anlamlara gelen mizah, güldürü ögelerinin toplamına verilen bir isimdir. İnsanlığın varlığından beri yaşamımızda olduğu için mizahın kökeninin çok eski tarihlere dayandığını söyleyebiliriz.[1] Arapça kökenli bir kelime olan *mizah*; *olayları gülünç bir şekilde anlatma, insanları düşündürmeye sevk etme ve eğlendirme sanatı* olarak tanımlanmaktadır. Bahar Sayım'ın da ifade ettiği üzere mizah, işlediği konu üzerinden okuyucuyu hem eğlenmeye hem de düşündürmeye sevk eder. Aynızamanda mizah hem bir saldırı hem de yaşanılan olaylar sebebiyle bir savunma mekanizması olarak kullanılabilecek etkin bir araç olarak da değerlendirilebilir.[2] Mizahın amacı her ne kadar insanları güldürmek ve eğlendirmek olsa da toplumsal eksiklikleri ve aksaklıkları da ortadan kaldırmaya vesile olmayı amaçlar. Bu yönüyle bakıldığında sosyal bir sorumluluk sebebiyle ortaya çıkan mizah, toplumu fazlasıyla etkiler.[3] Dolayısıyla mizahı kullanmak kıvrak bir zekâ gerektirir. Mizahla verilen mesajı hem herkes anlamalı hem de mesajı vereni doğrudan doğruya adli makamlarla muhatap etmemelidir.[4]

Mizahın amacı mevcut olan otoritedeki eksiklikleri kabullenmeyip, hayatı daha cazibeli hale getirebilme olarak da ifade edilebilir. Yerleşik otoriteden rahatsız olan ya da yönetimin değişmesini isteyen kişi veya kişilerin ilk yöneleceği olgu doğal olarak mizahtır.[5] Mizah, toplumsal olaylar kadar siyaset konularını da içerir. İktidarı ele alan kişilerin görevleri kendi emelleri çerçevesinde kullanmaları mizahın karşıt bir tavır almasına zemin hazırlar. Dolayısıyla yönetimde yaşanan adaletsizlik ve idarenin kendi emelleri çerçevesinde oluşturduğu bu kayıtsız düzen, mizahın temel çalışma alanını oluşturur.[6]

---

[1] Ayşe Demirbacak, "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınına Genel Bir Bakış", *UTAD,* S. 1, İstanbul, 2019, s. 21.
[2] Bahar Sayım, "Mücadele Ekseninde Mizah ve Basın", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi,* C. 3, S. 2, Iğdır, 2019, s. 299.
[3] Turgut Subaşı, Kübra Çaylı, "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi,* C. 3, S. 2, Haziran, 2017, s. 93.
[4] Demirbacak, a.g.m., s. 22.
[5] Demirbacak, a.g.m., s. 22.
[6] Sayım, a.g.m., s. 298

Yazılı mizah ortaya çıkana kadar Osmanlı mizahının temsilcileri Nasreddin Hoca, Hacivat-Karagöz ve meddahlardı. Yazılı mizahın karşımıza çıktığı ilk yer gazetelerdir. Özellikle Osmanlı Ermenileri, gazetelerinde mizaha büyük yer vermekteydiler.[7] Daha sonra bunlar gibi Rumlar ve Türkler de gazetelerinde mizaha yer vermeye başlamışlardır. Nitekim *Meğu, Diyojen, Letaif-i Asar, Çıngıraklı Tatar, Hayal, Çaylak, Geveze, Kahkaha, Tiyatro* gibi birçok gazete özellikle mizaha ağırlık vermişlerdir.

1.1.2 Sansür Kavramı

Sansür, bir haber ya da fikrin yayımlanmadan önce devletin yetkili organları tarafından kontrol edilmesi, uygun görülmeyen kısmının çıkarılarak yayınına izin verilmesi ya da tamamen yayımdan kaldırılması anlamına gelir.[8] Hasan Refik Ertuğ, sansürü şu şekilde ifade eder: "*Bilimsel açıdan sansür, fikirlerin ve haberlerin toplanması ve yayılması hareketlerine karşı yönetilen engellemelerdir.*" Bu açıdan bakıldığında sansür, devletin muhafazası ve mevcut statüsünün korunması yönüyle gerekli olarak düşünülebilir. Zira matbuatta ve neşriyatta mizahın, gülmece unsurunu kullanarak yönetimi ve yönetimde bulunan padişah, nazır ve diğerlerini eleştirmesi onun kontrol altına alınmasını gerektirmiştir. Zaten Osmanlı yöneticileri de idarenin mizah ile eleştirilmesini ciddiyetsizlik olarak algılamaktaydılar.[9]

1.2. Osmanlı Basını

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı matbuat ve neşriyatında mizah basını oldukça önemli bir seviyeye ulaşmıştı. Karikatüristler, devletin içerisinde gerçekleşen siyasi, sosyal ve iktisadi meselelere karşı muhalif tutum ve düşüncelerini mizah üzerinden aktarmaktaydılar. Ancak bazı erkan tarafından devlet işlerinin eleştirilmesi hoş karşılanmamış ve mizah basınına yönelik yaptırım uygulamalarına gidilmesini sağlamıştır. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı matbuatında ve neşriyatında mizahın gelişimi, siyasi otoritenin bu yaklaşımı doğrultusunda seyretmiştir.

Mizah basınının ne zaman başladığını belirtmeden önce Osmanlı matbuatından ve neşriyatından kısaca bahsetmek gerekir. Dönemin daha kolay anlaşılması bakımından

[7] Subaşı, Çaylı, *Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi*, s. 94.
[8] Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi,* S.14, İstanbul, 2019, s. 29.
[9] Sayım, a.g.m., s. 299.

Osmanlı matbuatını üç başlık altına almakta fayda vardır. İlk dönem *Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını (1831-1876)*, ikinci dönem *I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1876-1908)*, üçüncü dönem ise *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1908-1918)*'dır.[10]

1.2.1. Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını (1831-1876)

18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devleti bünyesinde matbuat ve neşriyat işleri Gayrimüslimler tarafından yürütülmekteydi. 1727'de İbrahim Müteferrika'nın gayretleriyle açılan ilk Türk matbaası ile geç de olsa Osmanlı Devleti, kendi kontrolünde ve hizmetinde neşriyat ve matbuat işlerine kavuşmuş oldu. Ancak bu alanda kapsamlı faaliyetler ve düzenlemeler daha sonraki dönemlere tesadüf eder. Nitekim Tanzimat döneminde (1831-1876) Türk basın tarihinin birçok ilkleriyle karşılaşırız.[11] Devletin ilk resmî gazete çıkarması, ilk özel gazetelerin ortaya çıkışı ve sansür uygulamaları, hukuki düzenlemeler bu dönemin önde gelen gelişmeleri arasındadır.[12]

Tanzimat dönemi Osmanlı basını, Avrupa'daki muadillerinden gelişim yönüyle farklılıklar gösterir. Osmanlı Devleti, ilk matbuat ve neşriyat hayatında Avrupa'da olduğu gibi haber sayfaları şeklinde bir mizanpaj dönemi yaşamamıştır.[13] Zira Tanzimat dönemi gazeteleri ve dergileri, siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi konular hakkında halkı aydınlatmak ve kamuoyuna istikamet vermek amacıyla çıkarılmamışlardır. Bu dönemin gazetelerinin ve dergilerinin ortaya çıkış amaçları, hükümetin yaptığı faaliyetleri halka aktarmaktır.[14] Nitekim bunun en belirgin örneği *Takvîm-i Vekâyi*'dir.[15]

1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra Islahat meclisinin II. Mahmut'u gazete çıkarma konusunda ikna etmesinin ardından Osmanlı basın hayatı genişlemeye başlamıştır. Bu çerçevede 1831'de yayın hayatına giren ve kurulma amacının saltanatı ve reformları doğru bir şekilde halka tanıtma şeklinde belirtilen *Takvîm-i Vekâyi* ile II. Mahmut bizzat

---

[10] Sayım, a.g.m., s. 300.
[11] Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul, 2005, s. 266.
[12] Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* S. 1, Bahar, 2006, s. 139.
[13] Gülcennet Öztürk, *Osmanlı Devleti'nden Günümüze Basın Özgürlüğü Kavramının Anayasalar Bağlamında Ele Alınışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2010, s. 29.
[14] Kenan Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 9, Iğdır, 2016, s. 77.
[15] Ceylan, a.g.m., s. 140.

ilgilenmiştir. Hatta bu gazetenin ismini padişah, bizzat vermiştir. 1840'ta bu gazetenin yayımlanması için kurulan Takvîmhane-i Amire, özel kişilerin kitap basma isteklerini basım masraflarını ödemek şartıyla karşılamaya başlamıştır.[16] *Takvîm-i Vekâyi* her ne kadar devlete ait olsa da verdiği bazı bilgi yanlışlıkları ve yapılan dizgi hataları sebebiyle o da sansüre uğramıştır. *Takvim-i Vekâyi* 1831'den 1840'a kadar Osmanlı Devleti'nde basılan tek Türkçe gazete olmuş ve 1922'ye kadar yayın hayatınını sürdürmüştür.[17]

Tanzimat döneminin diğer bir önemli gazetesi *Cerîde-i Havâdis'*tir. Yarı resmî statüde Churchill tarafından çıkarılan bu gazete 31 Temmuz 1840'ta yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete, özel teşebbüsle çıkarılması bakımından önemlidir. Bu gazete, istenilen abone sayısına ulaşamaması sebebiyle yayım hayatına bir süreliğine ara vermiştir. *Ceride-i Havadis*, Osmanlı Devleti'nin sağladığı 2.500 kuruşluk yardım ödeneneği sayesinde yayım hayatına kaldığı yerden devam etme fırsatı bulmuştur.[18] Yabancı ülkelere muhabir gönderen *Cerîde-i Havâdis*, dış haberlere büyük önem vermiş ve haberleri iç ve dış olmak üzere iki başlık altında okuyucuya sunmuştur.[19] Kırım Savaşı sırasında İngiliz gazetelerinin savaş muhabirliğini üstlenmesi münasebetiyle Churchıll'in 1864'te 1212 sayıdan sonra gazetenin yayınını sonlandırmıştır. 1860'ta ise Agâh ve Şinasi Efendiler tarafından devletten destek almadan *Tercümân-ı Ahvâl* adıyla bir gazete yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete müstakil ilk Türk gazetesi olarak karşımıza çıkar.[20]

Osmanlı Devleti'nde matbaa ve Türkçe gazetelerin ortaya çıkmasının ardından devlet bu alanda hukuki düzenlemelere girmiştir. Basıma götürülmeden önce gazetenin müsveddesi devletin ilgili birimleri tarafından görülür, siyasi konular ele almadığı takdirde yayınlanmasına ancak izin verilirdi.[21] Basım ve yayımda gazetelere uygulanan izin sistemi daha basılmadan eserlerin içeriğine yönelik kısıtlamalar ortaya koyması bu dönemin önde gelen bir sansür özelliğidir. *Matbaa Nizamnamesi*'nin (1857) yayımlanmasıyla birlikte basına yönelik ilk hukuki metin ortaya çıkmıştır. 10 maddeden

[16] Ceylan, a.g.m., s. 140.
[17] Nalcıoğlu, a.g.m., s. 256; Sayım, a.g.m., s. 300.
[18] Ziyad Ebüzziya, "Ceride-i Havadis", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul, 1993, s. 406; Nalcıoğlu, a.g.m., s. 256.
[19] Mehmet Kaya-Sinem Siklon, "Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasi Reklam ve Propaganda (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırma Dergisi,* S. 16, Güz, 2012, s. 64.
[20] Nalcıoğlu, a.g.m., s. 256.
[21] Öztürk, a.g.m., s. 43, Ceylan, *a.g.m.,* s. 146.

oluşan bu nizamname, müteessislere ruhsat almadıkça matbaa açma izni vermemekteydi. *Meclis-i Âlî-i Tanzîmat* tarafından çıkarılan Matbaa Nizamnamesi'nin amacı İstanbul'da ve taşrada muzır maksatlı kitap veya gazete basımını engellemek ve basım-yayım hayatını düzenlemekti.[22] Matbuat Nizamnamesi'nin ardından yeni bir düzenleme ile *Ceza Kanunnamesi* (1858) çıkarıldı. 1864'te de *Dersaadet ve Memalik-i Şahanede Tab' ve Neşr Olunan Her Nev Gazete ve Evrak-ı Havadis-i Mülkiye ve Politika Tab' ve Neşri Hakkında Nizamname* yayımlandı. 1858 yılında çıkarılan kanunnameyi esas alan bu nizamnamede ruhsatsız matbuat ve neşriyat faaliyetlerinde bulunan yerlerin kapatılması, bu tür yerleri işletenlerin cezalandırılması, imzasız ve isimsiz olarak gazetelerde hiçbir yazıya yer verilmemesi ve devletin gönderdiği tebliğ niteliğindeki resmî yazıların yayımlanmak üzere işleme alınması gibi birçok husus bulunmaktaydı. Ayrıca bu nizamname ile devletin iç güvenliğinde sorun oluşturacak muzır yazılar ile hanedan üyelerine yönelik küçük düşürücü ifadelerin kullanılması da yasaklanmıştır.[23]

Agâh Efendi ile yollarının ayrılmasının ardından *Tasvîr-i Efkâr* gazetesini yayım hayatına sokan Şinasi'nin gazetesinde hükümetin politikalarını eleştiren bazı yazılara yer vermesi ve özgürlük temasını işlemesi bir kısım devlet yetkilisini rahatsız etti. Zira Şinasi Efendi'nin dışında Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal gibi mütefekkirler de ifade ve basın özgürlüğü kavramlarına fazlasıyla yer vermeye başladılar. Bunlar, aynı zamanda anayasal bir düzenleme gerekliliğini de gazetelerde kendilerine ayrılan köşelerinde sık sık dile getirdiler.[24]

Tanzimat dönemi basın düzenlemeleri için ortaya çıkan bir diğer nizamname ise Sadrazam Ali Paşa tarafından 1867'de kendi adı ile çıkarttığı *Kararname-i 'Âli*'dir. Bu hukuki belgenin ortaya çıkışı, 1866'da patlak veren Girit İsyanı iledir.[25] Nitekim bu kararname ile devletin âlî menfaatlerine karşı yayınlar yapan gazetelerin, düşman oyunlarına alet olduğu ve bu sebeple bunların 1864 nizamnamesini çiğnedikleri, dolayısıyla derhal haklarında hukuki işlemlere başlanılması belirtilmekteydi.[26] Bu kararla beraber devlet gazeteleri kapatma yetkisini elde etmiş oldu. Anlaşılacağı üzere

[22] Ceylan, a.g.m., s. 147.
[23] Ceylan, a.g.m., s. 152.
[24] Öztürk, a.g.m., s. 46; Ceylan, a.g.m., s. 151.
[25] Nalcıoğlu, a.g.m., s. 262.
[26] Ceylan, a.g.m., s. 153.

Kararname-i 'Âli', 1864 nizamnamesine ek olarak hazırlanmış ve geçici olarak ortaya çıkmış; buna rağmen 1909 Temmuzuna kadar yürürlükte kalmaya devam etmiştir.

1.2.2. I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1876-1908)

Kânûn-i Esâsî'nin (1876) ilan edilmesinin ardından I. Meşrutiyet dönemi hukuken başlamıştır. Anayasanın ilanının ardından hükümdarın yetkileri kısıtlanmış ve halka da temsil yetkisi verilmiştir.[27] Ancak bu oluşan iyimser hava, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesiyle sona erecektir. Zira Meclis-i Mebusan tatil edilecek ve Kânûn-i Esâsî yürürlükten kaldırılacaktır. Nitekim *İstibdat* olarak bilinen bu dönemde basına yönelik sansür uygulamaları hızını arttırmıştır.

Basının sınırlarının devlet tarafından belirlenmesi basın özgürlüğü kavramını ortadan kaldırmaktaydı. Özellikle Kânûn-i Esâsî'nin 113. maddesi basına tanınan özgürlüğün şartlı olarak verilmesi anlamını taşımaktaydı. Basının iktidara yönelik düşünceleri yasalarla engellenmeye çalışılmış, basın denetim altında tutulması gereken bir unsur olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde basının gelişimi yavaşlamış, gazeteciler sürgüne gönderilmişlerdir. Buna rağmen çoğu gazeteci, sürgüne gittikleri yerlerde çalışmalarını sürdürmüşlerdir.[28]

II. Abdülhamid döneminde yurt dışına giden gazetecilerin yayın organı Ahmet Rıza'nın çıkarmış olduğu *Meşveret* dergisidir. *Meşveret* dergisinde hükümet politikalarını eleştiriye tabi tutan birçok siyaset ve ekonomi yazısı yer almıştır. Meşveret dışında 1897'de Cenevre'de Jön Türkler tarafından yayınlanan *Osmanlı* dergisi ve 1902 yılında Paris'te çıkarılmaya başlanan *Şûrâ-yı Ümmet,* padişahı eleştiren süreli yayınlar arasında yer almaktadır. İstibdat döneminin bir diğer muhalif aydını Abdullah Cevdet ise 1904'te İsviçre ve Mısır'da *İçtihad* adlı bir dergi çıkarmıştır. Bu dergiler dışında Âdem-i Merkeziyet düşüncesinin savunucusu olan Prens Sebahattin tarafından Paris'te *Terakki* adıyla da bir dergi çıkarılmıştır.[29]

II. Abdülhamid döneminde basına yönelik uygulanan baskıcı tutum sonucunda basın faaliyetleri kendini geliştirmekte güçlük çekmiştir. Padişahın tahta kaldığı süre içinde (1876-1909) basına birçok sansür uygulanmış, bu sebeple gazete ve dergi sayıları

[27] Öztürk, a.g.m., s. 48.
[28] Öztürk, a.g.m., s. 50.
[29] Demir, *Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu,* s. 83-84.

azalmıştır. II. Abdülhamid dönemi Türk basının gelişimi açısından bir duraklama dönemi olarak değerlendirilebilir.[30] Nitekim II. Abdülhamid'den sonra 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinin ardından basına uygulanan sansür ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren gazete sayısında bir artış yaşanmıştır.

1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını (1908-1918)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren birçok basın organı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne övgüler düzerek memnuniyetini dile getirmiştir.[31] Bu ortanda Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi basın içerisinde bir bayram havası estirmiş ve bu alanda önemli gelişmelerin yaşanacağının habercisi olmuştur.[32] II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Kânûn-i Esâsî'nin 12. maddesi değiştirilmiş ve "*matbû'ât, kânûn dâ'iiresinde serbesttir. Hiçbir veçhile kable't-tab-ı teftîş ve mu'âyeneye tâbi' tutulamaz."* şekline getirilmiştir. Bu değişiklikle basına bir kez daha özgürlük alanı sağlanmıştır. Artık gazetelerin basımdan önce teftiş edilemeyeceği mevzuat çerçevesinde kabul edilmiştir.[33]

Ali İhsan Tokgöz *Matbuat Hatıralarım* isimli eserinde basındaki sansürün ortadan kalkmasının ardından eli kalem tutan kişilerin soluğu Babıâli'nin matbaasında aldığını ifade eder. II. Meşrutiyet'in ilanın ardından gazete sayılarında artış yaşanmış, ilk birkaç ay içinde gazete imtiyazı alanların sayısı 200 kişiyi bulmuştur. 1908-1909 yılları arasında çıkan gazete ve dergilerin toplamı ise 350'den fazladır.[34] Ancak bu gazeteler uzun süreli olmamış ve çoğu birkaç sayı sonra yayım hayatına veda etmiştir. Bu dönemin matbuata yansıyan bir diğer durumu, meşrutiyetin ilan edilişinin kan akıtılmadan gerçekleştirilmesine gazetelerde büyük yer verilmesiydi. Bu gazetelerden biri olan *İkdam,* Meşrutiyet'in İslamiyet'e uygunluğu ve bu yönetim şeklinin Hulefâ-yi

[30] Öztürk, a.g.m., s. 54.
[31] Mevhibe Savaş, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat Terakki ve Basın", Ankara, 1998, s. 20.
[32] Öztürk, a.g.m., s. 57.
[33] Öztürk, a.g.m., s. 58.
[34] Nurten Kaan, "II. Meşrutiyet Dönemi Volkan Gazetesinde Meşrutiyet Düşüncesi (1908-1909)", *Kırklareli Üniversitesi,* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli, 2019, s. 35.

Râşidîn devrinde de yürürlükte olduğu teması üzerinden ard arda yazılar yayınlamaktaydı.[35]

1876 Anayasası'na göre 24 Temmuz 1908'den sonra seçimlerin tekrar yapılması gerekiyordu. Bu dönemde gazeteciler bir araya gelerek Sirkeci Garı'nda toplandılar ve sansür memurlarını gazetelerden uzak tutma kararı aldılar. Gazetecilerin bir araya geldiği bu tarih *Osmanlı Matbuat Cemiyeti Derneği*'nin de kuruluşunun temeli oldu.[36] Buna rağmen Basın hayatında kısa süren sansürsüz dönemin ardından gazetelerde gruplaşmalar başladı. Yayın hayatına başlayan bazı gazeteler, İttihat ve Terakkiyi destekleyen bir yayın politikası sürdürürlerken bazı gazeteler ise İttihat ve Terakki'nin baskı ve şiddet politikalarına karşı muhalif bir tutum izlemişlerdir.[37] Muhalif tutum izleyen gazeteler arasında *Yeni*, *Mizan*, *Serbesti*, *Osmanlı* ve *Volkan* gibi gazeteler yer almaktaydı. İttihat Terakki yanlısı tutum izleyen gazetelerin başında *Tercümân-ı Hakikat* gelmekteydi.

II. Abdülhamid'in hüküm sürdüğü süreçte gazeteciler sansür ve baskıdan şikayetçilerdi. Ancak 31 Mart Vakası'nın patlak vermesi ve II. Abdülhamid'in tahtan inmesinin ardından İttihat ve Terakki yönetimi basına uygulanan sansür konusunda istibdat dönemini aratmamıştır. İttihat ve Terakki döneminde sansür bir yana gazetecilere karşı suikast eylemlerinde bulunulmuştur. Örneğin *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Galata Köprüsü'nde suikasta kurban gitmiştir. Aynı şekilde *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim ve *Mizan* gazetesi yazarı Zeki Beyler de aynı şekilde hayatını kaybedenler arasındadır. [38]

1.3. Osmanlı'da Mizah Basını

Uzun bir geçmişi bulunan Osmanlı mizahı, basılı olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. *Boşboğaz Bir Adem* adıyla 1852 yılında Hosep Vartan Paşa tarafından Ermeni harfleri ile Türkçe olarak çıkarılan gazete[39] ve *Terakki* Gazetesi'nin ilavesi olarak yayımlanan

[35] Savaş, a.g.m., s. 20.
[36] Kaya-Siklon, a.g.m., s. 64.
[37] Kaan, a.g.m., s. 37.
[38] Öztürk, a.g.m., s. 58.
[39] Salih Seyhan, "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerden Seçilmiş Örnekler", *İnternational Perıodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.8, S.3, Ankara, 2013, s. 498.

Letâif-i Âsâr'ı[40] saymaz isek Teodor Kasap tarafından çıkarılan *Diyojen,* ilk mizah gazetesi olarak bilinir. Bu gazetenin yayınlanmasının temel amacı halkın düşünceleri ile hükümetin icraatlarını ve maksatlarını mizahi yoldan ortaya koymaktır.[41]

Osmanlı modernleşmesinin anlatılması ve aktarılması konusunda önemli bir yere sahip olan mizah basını, siyasi ve ekonomik gelişmeleri konu alması sebebiyle sansüre uğramış ve bu sebeple gelişiminde ve yaygınlaşmasında gecikmeler meydana gelmiştir. Muhalefetin iktidarı doğrudan eleştiremediği zamanlarda mizahi üslup devreye girmiştir. Bununla birlikte halk üzerinde de mizahi üslubun ciddi bir etki oluşturduğu görülmektedir. François Georgeon, Osmanlı mizah basınını "m*odernleşmenin getirdiği düş kırıkları karşısında gözü açılmış bir gülme*" olarak ifade eder. Geleneksel mizahın temelinde taklit, Karagöz-Hacivat atışması ve kelime oyunları varken bu dönemden itibaren alaycı ve hicve yer veren yeni bir mizah anlayışını gelişmiştir.[42]

Tanzimat döneminde Türk mizahı kendini fıkra gibi sözlü ürünlerle göstermiştir. Fakat basının yaygınlaşması ile beraber mizah basını kendine yeni mecra edinmiş ve Türk basınında en önce gelişen alanlardan biri olmayı başarmıştır.[43] Ancak eleştirel bir tavır takınan mizah basını, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde uygulanan kanun ve düzenlemelerle birlikte büyük ölçüde kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

1870-1876 yılları arasında Osmanlı yazılı mizahı ortaya çıkmış ve bu dönemde 20'den fazla mizah dergisi yayınlanmıştır. Ancak Heyet-i Mebûsan'ın 8 Mayıs 1877'de aldığı bir kararla mizah dergilerine yasak koymuştur. Basının kontrol altında tutulma çabası en fazla II. Abdülhamid döneminde hissedilmiş, bu yüzden gazetecilerin birçoğu yurtdışına kaçmıştır. II. Abdülhamid'in kesin izin vermediği yayınlar mizah dergileridir. Onun döneminde padişahı aşağılayan ve iktidarı mizah yolu ile eleştiren hiçbir dergi ve yayına izin verilmemiştir. Bu yüzden yurtdışında örgütlenen muhalif basın, iktidarı rahatsız edecek bir güç haline gelmiştir.[44]

19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Jön Türk hareketinin ardından mizah basınındaki baskı artmıştır. Mizahın güçlü bir silah olduğunun farkında olan Jön Türkler bunu sonuna kadar kullanmışlardır.[45] II. Abdülhamid'in basına uyguladığı sansürün

[40] Subaşı, Çaylı, "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi" s. 94.
[41] Subaşı, Çaylı, "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi" s. 94.
[42] Subaşı, Çaylı, "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi" s. 105.
[43] Seyhan, a.g.m., s. 497.
[44] Seyhan, a.g.m., s. 498-499; Demirbacak, a.g.m., s. 20.
[45] Demirbacak, a.g.m., s. 23.

ardından yurtdışında sürgünde olan muhalif karikatürcüler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarına destek vermişler ve II. Abdülhamid aleyhinde çıkan dergi ve gazetelerde görev almışlardır.[46]

Üçüncü dönem olarak adlandırdığımız II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı mizah basını, yayın hayatının daha hareketli geçtiği bir dönem olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte mizahın ve basılı malzemelerin özgürlüğe kavuştuğu bir dönem meydana gelmiştir. Sansürün kalkmasının ardından hürriyet ve özgürlük fikirleri önem kazanmış, dergi ve gazete çıkarmak için müsait alan oluşmuştur.[47] Bu döneme kadar mizah basının yönetimi eleştirme güçleri yoktu. II. Meşrutiyet döneminde basındaki sansürün ortadan kalkmasıyla beraber yayıncılık hayatında ve mizah dergilerinin sayısında artış yaşanmıştır. Bu dergiler sadece günlük olayları sayfalarına aktarmayıp, hükümete yönelik eleştirileri mizahi bir üslupla dile getirmeyi başarmışlardır. Bu yayınlar arasında *Hayal* (1895), *Tokmak* (1901), *Bebe Ruhi* (1898), *Dolap* (1900), *Pinti* (1889) dergileri en önemli olanlardır.[48]

1.4. Sansürün Gelişim Süreci

II. Abdülhamid'in tahta geçmesi ile birlikte kurumsallaşan sansür, iktidarın halk için neyi uygun görüyor ise ona inanması gerektiği düşüncesi ile çalışmıştır.[49] Bu nedenle iktidar, basının kontrol altına alınması ve hangi durumlarda sansür uygulanması gerektiğini belirlemek amacıyla nizamnameler hazırlama yoluna gitmiştir. Basın tarihinin ilk kanuni düzenlemesi 1857'de yayınlanan nizamnamedir. Aynı zamanda ilk kez sansüre yer veren 1857 Nizamnamesi'nde daha çok kitap ve risalelere yer verilmiş, gazeteler hakkında ise kanuni düzenlemelere gidilmemiştir.[50]

1857 Nizamnamesi'nin bir diğer özelliği de neşriyatların basılmasından önce sansürü getiren bir düzenleme olmasıdır. Genel adaba aykırı ve başkalarına yapılan asılsız suçlamalar 1858 yılında Ceza Kanunu'na eklenen maddeler ile belirlenmiştir.[51] Daha sonra 1864 yılında Fransız basın yasasından çevrilerek hazırlanan *Matbuat*

[46] Seyhan, a.g.m., s. 498.
[47] Demirbacak, a.g.m., s. 31.
[48] Demirbacak, a.g.m., s. 20; Seyhan, a.g.m., s. 498.
[49] Ataman, a.g.m., s. 22.
[50] Şerif Demir, "İktidar-Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti'nde Görünümü (1831-1918)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 33, Bahar, 2015, s. 372.
[51] M. Kazım Benek, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadar ki Gelişimi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 6-7, Siirt, 2016, s. 35.

Nizamnamesi çıkarılır. Abdülaziz devrinde çıkarılmış olan bu nizamname süreli yayınların mahkeme kararı olmadan hükümet kararı ile dergi ve gazetenin süreli ya da süresiz olarak kapatılmasına olanak vermiştir. Bu nizamname, II. Meşrutiyet'in ardından çıkarılan Matbuat Nizamnamesi'nin ilanına kadar yürürlükte kalmıştır.[52] Nizamnamenin çıkarılış amacı basına hukuki bir düzen vermek, gazete çıkarma işini kurallara bağlamak, basında işlenen suçların ve bunlara verilecek cezaların ne olduğunu ortaya koymaktır. Hükümet bu şekilde devletin mevcut düzenini bozacak ve güvenliğini tehlikeye atacak durumlara karşı kendini koruma altına almak istemiştir. 35 maddeden oluşan 1864 Nizamnamesi, yasak olan yayınların yapılması durumunda çeşitli miktarda hapis ve para cezası uygulamıştır.[53]

Sadrazam Ali Paşa tarafından 27 Mart 1867'de *Kararname-i Âli* yayınlanmıştır. Bunun yayınlanmasındaki amaç İstanbul'da faaliyet gösteren tüm gazete ve dergileri kontrol altına almaktır. Kararname ile birlikte iktidar, zararlı oldupunu düşündüğü gazeteleri kapatma yetkisini ele almıştır. Bu kapsamında devletin zararına yayın yapan ve yönetimi eleştiren, yalan haberlere yer veren gazetelere hükümetçe önleyici ve iyileştirici tedbirler almak amaçlanmıştır. Üstelik Basının özgür olmasını düşünen ve bu düşünce ile hareket edenler, İstanbul'dan uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmişlerdir. Bu düzenlemelere karşın artan muhalefetin etkisiyle basın yayın hayatı her gün zenginleşecek, sürgüne gönderilen kişiler Avrupa'da bir araya gelerek, basının özgür olması konusunda birlikte hareket edeceklerdir.[54] 1867'de çıkarılan Kararname-i Âli'nin ardından 1876'da yeni bir kararname yürürlüğe girmiştir. Nitekim Abdülaziz'i tahtan indirip, V. Murat'ı tahta geçirmeye çalışan grup sürgüne yollanmış, II. Abdülhamid ile birlikte hem basında hem de devletin kadrolarındaki aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır.

1876 kararnamesi ile iktidar, çıkan yazılara gerekli dikkati göstermiş, gazeteleri süreli ya da süresiz olarak kapatmasına rağmen basını istenilen ölçüde kontrol altında tutamamıştır. Bununla birlikte Osmanlı-Rus Harbinin patlak vermesi ve meclisin feshedilmesiyle birlikte gazetelerin kısa süren özgürlük dönemi son bulmuştur. Padişah halkın meşruti idare için yeterli düzeye ulaşmadığını meşrutiyeti sona erdirmiştir.[55]

---

[52] Sayım, a.g.m., s. 303.
[53] Yasemin Doğaner, "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın", *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 29, S.1, Haziran, 2012, s. 113
[54] Doğaner, a.g.m., s. 109-114.
[55] Ataman, a.g.m., s. 39.

Basın sansürünün kurumsallaşması ve basın kanunu tasarı hazırlamak amacıyla 1877 yılında bir düzenleme getirilmiştir. Üç bölümden meydana gelen tasarı, basımevlerinin kuruluşu, gazete ve süreli yayınlar, basın yolu ile işlenen suçlar ve cezalarını içermektedir. Bu düzenlemenin içinde mizah gazetelerini yasaklayan hükümler de yer almaktadır. Ancak bu tasarı padişah tarafından kabul edilmemiş ve kısa süre sonra da unutulmuştur.[56]

II. Abdülhamid'in başa geçmesi ile istibdat rejimi olarak adlandırılan bu dönemde Türk basını zor bir dönem geçirmiş olup, 20 Eylül 1877 yayınlanan *Sıkıyönetim Nizamnamesi* ile padişah ipleri eline almıştır.[57] Mizahın giderek artması ile birlikte çıkan nizamnamelerden mizah dergi ve gazeteleri de nasibini almıştır. Bu gazetelerden ilk akla gelen *Diyojen*'dir. Türk basın tarihinin ilk mizah yayını olan *Diyojen*, birçok kez sansüre maruz kalmıştır. *Diyojen*'de yayınlanan ilk karikatüre 23 Kasım 1871 tarihli 12. sayıda yer verilmiştir. Karikatürlerin altında karikatüristin imzasının bulunmaması sebebiyle çizilen karikatürlerin kimlere ait olduğu bilinmemektedir. Bu sebeple *Diyojen*'e 15 kez sansür uygulanmıştır. Ancak *Diyojen*'in bu durumdan dahi istifade ederek sansüre yönelik yayınlar yaptığı görülmektedir.[58]

Teodor Kasap'ın muhalif olarak yayınladığı tek gazete *Diyojen* değildir. *Diyojen*'in kapatılmasının ardından önce *Çıngıraklı Tatar*'ı sonra da *Hayal* gazetesini açarak devlete karşı muhalif yayınlar yapmaya devam etmiştir.[59] Böylelikle iktidarın sansürü karşısında yeni gazete ve dergiler açılarak, yönetimin istenmeyen ve aksak yanını mizah yolu ile hicvedilmeye devam edilmiştir. Diyojen dışında sansüre tabi tutulan Ali Suavi'nin çıkardığı *Muhbir* ve Namık Kemal'in yazılarının yer aldığı *Tasvîr-i Efkâr* gibi gazeteler de vardır. Matbuat Nizamnamesi, basının cezalandırılmasına olanak tanımadığından Sadrazam Ali Paşa Kararname-i Âli'yi hazırlamak zorunda kalmıştır. Kararname ile basına kapatma cezası getirilebildi. Böylece halkın üzerinde tesir eden iktidar karşıtı görüşler engellenmeye çalışıldı. Diğer taraftan da gazete sahipleri memurluk kisvesi altında sürgüne gönderildi.[60]

---

[56] Doğaner, a.g.m., s. 116.
[57] Doğaner, a.g.m., s. 117.
[58] Tahsin Emre Fırat, "Osmanlı'da Mizah Basının İlk Neferi: Teodor Kasap", *Internatıonal Online Conference Economıcs Social Scıences,* Kıbrıs, 2020, s. 436
[59] Fırat, a.g.m., s. 437.
[60] Demir, *"İktidar-Basın İlişkileri",* s. 372.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından basın da özgürlük dönemi başlamıştır. 24 Temmuz itibariyle sansür kaldırılmış, basın hayatında aşırı serbestlik ortaya çıkmıştır. Basının özgür olmasının ardından gazete ve dergi sayılarında artış yaşanmış ve istedikleri yazıyı kamuoyuna sunmaya devam etmişlerdir.[61] Fakat bu özgürlük dönemi uzun sürmeyecektir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ele alması ve II. Abdülhamid'in tahtan edilmesinin ardından basındaki yasaklar tekrar baş göstermiştir.

1.5. İlk Sansür Uygulamaları

Karikatürler, dönemin olaylarını anlatırken en ince ayrıntıları ortaya koyan bir belge niteliği taşırlar. Kimi zaman yererken kimi zaman da oldukça ilginç çizimler ortaya çıkar. Önemli olan karikatürlerin dönemin herhangi bir olayını yaşayan kişiler tarafından çizilmiş olmalarıdır. Karikatürlerde etkilenen kişinin tepkisi ortaya konmuştur. Bunlar, modernleşmenin halka nasıl yansıdığını anlatması açısından önemlidirler.

Sultan Abdülaziz'in iktidarının son yıllarında Osmanlı mizah basını gelişmeye başlamıştır. Ancak bu dönemde mizah basını padişaha ve onun yönetimine karşı hakaret ve ağır ithamlar içeren yazılara yer vermemiş ve karikatürlerde Osmanlı sultanlarının mizahı yolla resmedilmesine rastlanmamıştır.[62] Devletin siyasetini basın yolu ile eleştiriye tabi tutan muhalif kısmın yazdığı yazılar ve çizdiği karikatürler sansür uygulamasını beraberinde getirmiştir. Daha önceki dönemlerde uygulandığı gibi II. Abdülhamid döneminde de basına sansür uygulanmıştır.

Saray ve mizah basını arasındaki bu mücadele kendini kanuni hükümlerde gösterecek ve sansür uygulamaları doğmaya başlayacaktır. Yönetimde ortadan kalkma ihtimali olan adalet ve kazanç kavramlarının karşısında, halkın yeni bir yönetim şeklini düşünmesi ve uygulamaya geçmesi ihtimaline karşı da sansür uygulanmıştır.[63] Basındaki ilk yasağın 1858'de hayata geçirilen Ceza Kanunu ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Her ne kadar Tanzimat döneminde ortaya çıkan dergi ve gazetelerin sayısı bir elin parmağını geçmese de böyle bir kanunun çıkarılmasının sebebi Avrupa'da

[61] Seyhan, a.g.m., s. 496.
[62] Servet Tiken, "Cenevre'de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak", *TAED,* Erzurum, 2015, s. 405.
[63] Palmira Brummett, *İmge ve Emperyalizm (1908-1911),* Ayşen Anadol (çev)., İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 138.

çıkan tehlikelerin bir gün Osmanlı Devleti'ni de etkileyeceği endişesidir.[64] Bu kanunname çerçevesinde devletin izni olmadan gazete çıkarmak, devletin güvenliğini tehlikeye sokacak yazı ve resimlere yer vermek, padişahın şahsına hakaret etmek gibi durumlara yasaklar getirmişlerdir.

İlk sansür 1856 yılında uygulanmış olup, ülkede ortaya çıkmış olan huzursuzlukların sebebi olarak basın suçlu görülmüştür. Bu süreç Abdülaziz'in tahtan indirileceği güne kadar devam etmiş olup, Abdülaziz tahtan indirildikten sonra sürgüne gönderilenler geri dönmüş, gazeteler yeniden devleti eleştiren yazılar yazmaya başlamışlardır. Fakat bu süreç de fazla uzun sürmeyecektir. V. Murat'ın kısa dönem saltanatının ardından II. Abdülhamid'in tahta geçmesi ile birlikte basında kısa bir süre daha sansürsüz yazılara yer verilmeye devam edilmiştir.

II. Abdülhamid, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek Meclisi Mebusan'ı tatil etmiş, böylece 33 yıl sürecek olan istibdat dönemini başlatmıştır.[65] Nitekim bu dönemde iç ve dış politikada yaşanan birtakım sorunlar dolayısıyla her türlü basın-yayın faaliyetlerine sansür uygulanmıştır. Zaten bahsedilen dönem içerisinde bazı dergi ve gazeteler sıkıyönetim baskısı ile kapanmış, bazıları da tirajlarının düşmesi sebebiyle kendi kapanmıştır.[66] Diğer taraftan da II. Abdülhamid, tüm bu gelişmeler karşısında 1877'den itibaren hiçbir mizah gazetesine ruhsat vermemiş, mizah gazeteleri ve dergilerinin yayımlanmasını yasaklamıştır. Nitekim 1877'de Sadrazam Ethem Paşa'dan mizah dergi ve gazetelerin kapatılması konusunda tebliğ yayınlamasını istemiştir.[67]

II. Abdülhamid dönemi mizahı iki kategoride incelenir: Bunların birincisi hükümet politikalarını eleştirmeyen yasal mizah, ikincisi ise yurtdışında yayımlanıp gizlice Osmanlı'ya sokulan ve yaygınlaştırılan yasa dışı mizahtır.[68] Osmanlı Devleti'nde güncel politikalara ve devletin resmi tezlerini eleştirmemek şartıyla mizaha izin

[64] Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi,* Remzi Kitapevi, İstanbul, 2018, s. 44.
[65] Sayım, a.g.m., s. 298.
[66] Olcay Özkaya Duman, "Osmanlı'da Cumhuriyet'e Ulusaldan Yerele Basın ve Yayıncılık Faaliyetlerinin Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* S. 8/12, Ankara, 2013, s. 1037.
[67] Ebru Davulcu, Mustafa Temel, "II. Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük'e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çıngırak, Mahkûm", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi,* C. 8, S. 37, Nisan, 2015, s. 859.
[68] Tiken, a.g.m., s. 405-406.

verilmiştir. Ahmet Rasim gazete ve dergilerde yazdığı yazılar, Hüseyin Rahmi'nin toplumsal sorunları ele aldığı eseri yasaklanmayan mizaha örnektir.[69]

Kânûn-i Esâsî'de yer alan *Matbuat kanun dairesinde serbesttir* maddesine rağmen, basın üzerindeki baskı artmaya devam etmiştir. Bu maddeyi dayanak göstererek uyguladığı siyasete karşı olan basının hareketlerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu baskı gazetelerin sayfalarının bazen boş bırakılmasına, bazı kelimelerin de kullanılmasının yasak olması şeklinde yansımıştır.[70] Buna örnek olarak suda eritmek manasındaki halletmek, tahtan inmek manasına gelen hâl kelimesini, tahta kurusu da "tahtın kurusun" bedduasını hatırlattığı için kullanılmamıştır.[71] Padişahın, devleti küçük düşürücü sözlere ve devletin politikalarını eleştirecek yazılara tahammülü yok idi. İç basın olduğu kadar dış basınında ülkenin politikasını etkilediğinin farkında olduğundan basını maddi yardımlarla susturma yoluna gitti.[72] Bu kapsamda Paris'te yayınlanan *Terakki* adlı varakanın Osmanlı Devleti'ne karşı zedeleyici yayınlar yapması gerekçesi ile Memalik-i Şahaneye girişi engellenmiştir.[73] Yine Viyana'da yayınlanan *Kikiriki* adlı mizah gazetesinde sergilenen bir tiyatronun oryantal figürler içerdiği ve Osmanlı Devleti'ni küçük düşürücü piyeslere yer vermesi nedeniyle 1887 yılında bu oyuna sansür konularak ortadan kaldırılmıştır.[74] Daha sonra *Kikiriki* adlı mizah gazetesi yaptığı yayından pişman olduğu gerekçesi ile 1895 yılında tekrar Osmanlı Devleti'ne girebilmek için talepte bulunmuş[75] ve talebinden yaklaşık on iki gün sonra *Kikiriki* adlı mizah gazetesinin tekrar yurda sokulmasına izin verilmiştir.[76]

II. Abdülhamid sansür müessesesinin işlevinin yeterli olmadığını düşünüyordu.[77] Bu sebeple basının iplerini elinde tutmaya çalıştı. Öyle ki görevini hakkı ile yerine getirmediği gerekçesi ile matbuat müdürünün görevden alınmasını Mithat Paşa'ya emretmiştir. Gazete, kitap, dergi gibi yayımların sansür heyeti tarafından kontrolüne büyük önem veren II. Abdülhamid, yayımların *dine, devlete, adab-ı umumiyeye* uygun

[69] Tiken, a.g.m., s. 405.
[70] Doğaner, a.g.m, s. 115.
[71] Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 4, S. 7, İstanbul, 2006, s. 325.
[72] Benek, a.g.m., s. 36.
[73] BOA, *DH.MKT*.,1901/20, 5/6/1322 (18 Haziran 1906).
[74] BOA, *HR.SYS*., 184/55, 18/9/1303 (30 Eylül 1887).
[75] BOA, *HR.TH*., 164/56, 17/8/1311 (29 Ekim 1895).
[76] BOA, *HR.SYS*., 190/14, 30/8/1311 (11 Kasım 1895).
[77] Demir, "İktidar-Basın İlişkileri", s. 371.

olduktan sonra[78] yahut yurtdışına gönderilen bu tarzda neşriyatın muzır olup olmadığını kontrol edilmesinin ardından[79] basılmasına izin verilmiştir. Fakat bu kurum birçok yazar tarafından eleştiriye tabi tutulmuş, yazar ve sansür heyeti arasında anlaşamamazlıklar meydana gelmiştir.

Mizah eserlerin dışında gündelik hayatta da halkın Osmanlı yönetimi hakkında eleştiride bulunmasını ve kendi aralarında devlete karşı topluluk oluşturmalarını iktidar istemezdi. Bu yüzden Abdülmecid döneminde hükümet işlerini konuşmamaları için meddah ve karagöz oynatmalarına izin veren, bu şekilde vakit geçirmelerini isteyen irade çıktığı gibi saltanat aleyhinde konuşulanları önlemek amacıyla II. Abdülhamid döneminde de devlet adamları kahve ve kıraathanelerde bir arada oturmaktan kaçınır, Ramazan ayında camilerde toplu sohbet etmeleri istenmezdi.[80] Bu şekilde de toplum içerisinde sansür uygulayarak saltanatın zarar görmesini engellemeye çalışmıştır. Bunun dışında Kânûn-i Esâsîye sıkıyönetim ve sürgün etme yetkisini tanıyan 113. maddeyi ısrarları sonucunda eklettirerek yönetimdeki gücünü arttırmıştır.[81] Ancak padişah tarafından Meclisi-i Umûmî'nin tatil edilmesinin ardından 12. madde uzun ömürlü olmadı. Meclisin toplanamadığı ve devletin güvenliğinin tehlikede olduğu durumlarda vekiller heyetinin anayasaya aykırı olmamak kaydıyla verdiği kararların kanun hükmünde sayılmasına ilişkin 36. maddesine dayanarak yayımlanan Sıkıyönetim Kararnamesi ile de askeri hükümet, devlet nezdinde olumsuz yayın yapan gazeteleri kapatmaya yetkili kılınmıştır.[82]

Balkanlarda çıkan huzursuzluk ve Çarlık Rusya'sının Osmanlı ülkesine saldırması ülkedeki havayı basın üzerine çekti. Balkanlarda gerçekleşen olayların basın tarafından ele alınacağı ve muhalif bir tavır sergileyeceği açıkça ortadaydı. Bu durumda basın üzerinde baskıların artmasına sebep oldu. Dış olayların, içerdeki basın özgürlüğü ile birleşerek ülkenin menfaatine sonuçlar doğurmayacağı gerekçesiyle uzun süre bazı özgürlükleri rafa kaldırmıştır. Daha önce düzenlenen basın sansürlerine çok ek yapmadan farklı uygulamalara imza atan II. Abdülhamid, bu doğrultuda Matbuat

[78] Ali Şükrü Çoruk, *Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü,* T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2017, s. 1.
[79] Çoruk, *a.g.e.,* s. 2.
[80] Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", s. 324.
[81] Ataman, a.g.m., s. 38.
[82] Ünal Özkorkut, a.g.m., s. 76.

Müdürlüğünün daha aktif bir şekilde çalışmasını istemiştir.[83] Dış diplomaside yaşanan olumsuz durumlardan en çok etkilenen basın olmuştur. Nitekim basına karşı uygulanan ek maddelerle birlikte basının dış olayları Osmanlı aleyhine çevirmesi engellenmeye çalışılmıştır. Çok geçmeden basın üzerindeki bu uygulama gazete ve dergi sahiplerini rahatsız etmiş, devletin sansür politikasını eleştiren karikatürlere mizah dergilerinde yasakta olsa yer vermeye başlamışlardır. Özellikle basın yasağını fazlası ile eleştiren gazete ve dergi sahipleri arasında Teodor Kasap bulunmaktadır.

Görsel 1. 1. Hayal Gazetesinde Sansüre Sebep Olan Karikatür.

- Nedir bu hal Karagöz?

- Kanun dairesinde serbesti Hacivat![84]

II. Abdülhamid'in basın alanında uygulamalarından bir tanesi de gazete sahiplerine yayınladıkları muhalif karikatürler nedeniyle hapis cezası verilmesi uygulamasıdır. Teodor Kasap tarafından Kânûn-i Esâsî'nin 12. maddesine karşı yaptığı karikatür yüzünden sansür ve hapis cezası alması bu konuda ilk örneklerden birini oluşturur. Her ne kadar bu madde basında kanun olarak yer almış olsa da *Hayal* gazetesi kişileri tenkit edecek yazılarda bulunduğu için[85] süresiz olarak kapatılmıştır. *Hayal* gazetesinin sahibi *"Basın kanun dairesinde serbesttir"* maddesinin yer aldığı bir karikatür yayınladığı ve

[83] Emre Gör, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018, s. 47.
[84] *Hayal*, N.319, 10 Şubat 1293/22 Şubat 1878, s. 4.
[85] Topuz, *a.g.e.*, s. 49.

bu karikatürde Karagöz'ün ellerine zincir figürü çizerek kanun maddesini eleştiriye tabi tuttuğu için hapis cezası almıştır. Fakat hapis cezasından kurtulmak için Teodor Kasap İstanbul'u terk edecektir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşanmasının ardından ortaya çıkan sorunlar nedeniyle basın gazetelere yerleştirecek suçlu aramaktadır. Bu suçlunun da II. Abdülhamid olacağı düşüncesi ve basının kamuoyu oluşturarak büyük bir güç elde etmek etmesi iktidar kısmını korkuya düşürmüştür. Ayrıca mizah basının sürekli dönemin siyasetine karşı tavır takındığı için saray sansür yoluna başvurmuştur. Sansürün uygulanmasında II. Abdülhamid'in kişiliği ve devlet adamlığı önemli olduğu kadar, dönemin aydın kesiminin birbirleri ile tezat görüşlere sahip olması da sansürü tetiklemiştir.[86] Özellikle Matbuat Kanunu tasarısı hazırlanırken Meclis-i Mebusan'da tartışmalar gündeme gelmiştir. Mebusların neredeyse tamamı matbuatın serbest olması gerektiği, sadece livalarda değil kasabalarda bile matbaa olması gerektiği konusunda görüşlerde bulunmuşlardır. Bir diğer sebep ise II. Abdülhamid'in kişiliğinde her şeyden haberdar olma kaygısı yatmasıdır. Bu kaygı onu toplumsal ilişkilerde olduğu kadar devletin her kademesinde de sorunlar yaşamasına sebep olmuştur. İktidarın değişmesi ve uygulanan siyaset basın için önemli değildir. Basın bir şekilde eksik bir alan bulup onu hicvetmek ve muhalif kanadın sesi olmak istemiştir.

Osmanlı Devleti'nin basın yayın alanındaki ortaya çıkan ilk düzenlemesi 1864 Matbuat Nizamnamesi olmuştur. Bu nizamname 1852 yılında Fransa'nın II. İmparatorluk döneminde hazırlamış olduğu basın-yayın kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır.[87] Ardından II. Abdülhamid devrinin iktidarı boyunca sürecek olan sansür, 1878'de yürürlüğe girecek olan Sıkıyönetim Nizamnamesi ile yeniden düzene sokulmuştur. Bu nizamname ile beraber tüm dergi, gazete ve kitaplar denetime tabi tutulmuştur. Sansüre tabi tutulan dergi, gazete ve kitaplar üç aşamada incelenmeye çalışılmıştır. Birincisi Türkçe ve azınlıkların dilleri ile çıkarılan, ikincisi Türkiye'de ve dışarıdan gelen yabancı dillerde basılan gazeteler ve son olarak yerli ve yabancı kitaplardır.[88] Üç kısmın da farklı kurumlar tarafından denetime tabi tutulması basının oluşturabilecek tehlikelerine karşı önceden önlem alma yolunda kolaylık sağlamıştır. Kanun dairesine

[86] Çoruk, *a.g.e.,* s. 1.
[87] Çoruk, *a.g.e.,* s. 1.
[88] Emine Şahin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı'da Mizah Basını", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 7, S. 2., Düzce, 2017, s. 22.

alınan basın-yayın ilişkileri de bu kurumlar ile birlikte düzene sokulmaya çalışılmış ve Sıkıyönetim Nizamnamesi 1909 yılına kadar bu nizamname yürürlükte kalmıştır.

Birçok kanaldan Osmanlı idari kısmını hicveden basının bizi en çok ilgilendiren bölümü ise mizah dergilerinde yayınlanan karikatürleri olmuştur. Güldürerek hicveden ve kamuoyunu kendi çevresinde toplayan mizah basını II. Abdülhamid'in sansür uyguladığı en çok alanlardan biri haline gelmiştir. Sansür kanunlar yoluyla engellendiği gibi farklı çözüm yollarına da gidilmiştir. Bunlardan bir diğeri ise para ve nişan verilerek basının susturulması çabasıdır. İç basın olduğu kadar yabancı basın da satın alınarak dışarıdan gelebilecek olumsuz fikir ve cereyanlara karşı da önlem almaya çalışılmıştır. Nitekim hapis, vergi cezası, basını satın alma gibi eylemler sansürün temelini oluşturmuştur.[89]

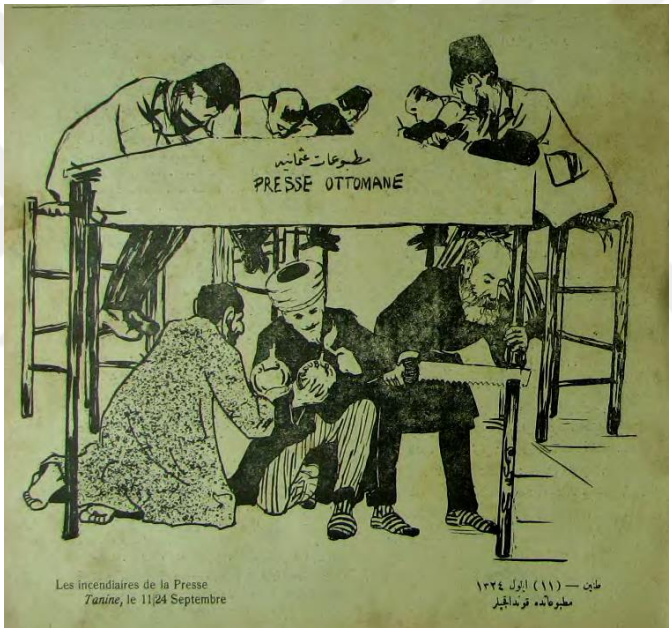

Görsel 1. 2. Matbuat-ı Osmani Cemiyeti.

Matbuatda Kundakçılar[90]

Kitaplarda sansür uygulanan grup içerisine alınmış, padişahı ve yönetimi eleştiride bulunan kitaplar toplanıp, yakılmıştır. Bu kitaplara el koyan Encümen-i Teftiş ve Muayene muhalif yazılar içeren kitapları Çemberlitaş Hamamı'nın külhanında[91]

[89] Şahin, a.g.m., s. 25.
[90] *Kalem*, N.5, 18 Eylül 1324/ 25 Eylül 1908, s. 1.
[91] Süleyman Kani İrtem, "Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür", *Temel Yayınları,* İstanbul, 1999, s. 269.

yakılmasına karar vermiştir.[92] Kitapların Çemberlitaş Hamamı'nda yakılmasının sebebi yakılan kitapların kimse tarafından fark edilmeyeceği ve basının ayaklanması gibi olası bir durumun önüne geçmek amacıyladır. Encümen-i Teftiş ve Muayene basına karşı önlem alırken basın ise kendi çıkarları çerçevesinde adımlar atmaya başlamıştır. Matbuat-ı Osmaniye bu yolda atılan adımlardan biridir. Cemiyetin kuruluş amacı şudur: Cemiyeti hükümete resmen tanıtmak Osmanlı basınının fikir özgürlüğü bakımından sakınca oluşturmamak üzere ulusal politikalara ve genel ahlaka uygun yol izlenmesi, Osmanlı basınının ülke içi ve dışında şeref ve haysiyetini korumak gibi maddeler yer almaktadır.[93]

Kalem dergisinin 25 Eylül 1908 tarihli sayısında da Matbuat-ı Osmani Cemiyeti'nin kuruluşunu anlatan bir karikatüre yer verilmiştir. Karikatürün çıkış tarihi bizlere II. Meşrutiyet'in ilanından iki ay sonrayı göstermektedir. Bu tarihte gazeteciler bir araya gelerek Sirkeci Garı'nda toplanmış ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin temelini atmışlardır.

Karikatürün altında *Matbuat'da kundakçılar* yazmaktadır. Kundakçılar burada tam olarak devletin olası tehlikelere karşı almış olduğu önlemleri yerine getirmek amacıyla devlete çalışan sansür heyeti ya da II. Abdülhamid'in hafiyeleri olduğu söylenebilir. Masa başında yer alan kişiler arasında Ahmet Cevdet Bey, İsmail Hakkı Bey, Hüseyin Cahit Bey[94] gibi önemli gazetelerin sahipleri yer almaktadır. Basın mensuplarının birleşerek oluşturduğu kuruluşlar yönetim için tehlikelidir. Ortaya attıkları fikirler etrafında bir kamuoyu oluşturmaları padişahı ve iktidarı tehlikeye düşürmeye yetecektir. Masanın altındaki şahıslarının ikisinin elinde bomba gözükmektedir. Ama bunlar gerçek anlamda bomba değillerdir. Bombanın birinin üzerinde *"fesad"* yazmaktadır. Amaç cemiyet içerisinde yer alan kişileri birbirine düşürerek, cemiyetin artık faaliyet göstermesine engel olmaktır. II. Abdülhamid kan akıtmaya karşı olduğu için karikatürist gerçek anlamda bir bomba resmetmemiştir. Bu sebepten ötürü taraflar arasına fesatlık sokularak birbirine düşürülmek istenmiştir. Dışarıda olan olaylardan ve basının gelişmesini izlemek amacıyla hafiyeler kullanılarak basın kuruluşları yakından takip edilmeye ve ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

---

[92] Topuz, *a.g.e.*, s.58.
[93] Hakan Aydın, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi*, Erzincan, s. 555.
[94] Aydın, a.g.m., s. 566.

Hafiyeler, Zaptiye Nezâreti, vilayetlerde valilikler, sefaret ve şehbenderlikler bünyesinde çalışan, devletin memur olarak atadığı maaşlı kişilerdir olup, Yıldız Sarayı'nda başında *serhafiye-i şehriyârî* unvanını taşıyan *Serhafiyelik* makamı bulunmaktadır.[95] II. Abdülhamid böylece istihbarat sistemini düzenli bir hale getirmiştir. Ayrıca vilayetlerdeki vali ve mutasarrıflar ile yabancı ülkedeki elçiler Yıldız Sarayı ile istihbarat paylaşmaktadır. Resmi görev dışında Yıldız Sarayı'na herkesin haber paylaşması, istihbarat ağını güçlendirmiş ve geniş bir istihbarat şebekesi oluşmasına zemin hazırlamıştır.[96] Devletin içinde bulunduğu durum ve basına yönelik yapılan jurnallerle birlikte vesveseli olan padişahın huzurunu kaçırmış ve istibdat rejimini körüklemiştir. Padişahın basına bakışı da giderek kötüleşmiştir. Sansür, şiddetini yıllar içinde bozulan siyasi durum ve ekonomiye paralel olarak giderek artmıştır.[97] Baskılar sonucu yurtdışına kaçan Meşrutiyet taraftarları Cenevre'de siyasal olarak örgütlenmiş ve burada basın yayın faaliyetleri yürüterek etkili olmaya çalışmışlardır. Meşrutiyet taraftarlarının Cenevre'yi seçmesinin sebeplerinden biride bölgenin liberal bir yönetime sahip olması ve Fransa'ya yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Batı ile temasların rahat kurulduğu bu bölge muhalif Osmanlı aydını için vazgeçilmez bir mekân haline gelmiştir.[98] Cenevre'de mizah dergileri çıkaran Meşrutiyet taraftarları siyasal bir güç elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Cenevre'de Jön Türk mizah basınını oluşturmak amacıyla *Beberuhi* ve *Tokmak* adında iki mizah gazetesi oluşturmuşlardır. II. Abdülhamid'in şahsına ve yönetimine karşı yapılan eleştiriler sonuncunda intikamcı ve darbeci nitelik oluşturan bu gazeteler uzun ömürlü olmamıştır.[99]

II. Abdülhamid, ülkeyi ve saltanatı korumak için verdiği mücadele II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra son bulmuştur. Bu karışıklıklar sonrası meydana gelen 31 Mart Vakası'nın ardından tahtan indirilip yerine V. Mehmet Reşat padişah ilan edildi. Böylece II. Meşrutiyet ardından basına uygulanan sansürsüz dönem kısa sürmüş oldu. Bunun sonucunda yayınlanmakta olan gazetelerin sayısında hızlı bir düşüş görülmüş, 1909'da 353 olan gazete sayısı 1910'da 130'a, 1911'de 124'e, 1912'de ise 45'e

[95] Gör, a.g.m., s. 52.
[96] Gör, a.g.m., s. 53.
[97] Ataman, a.g.m., s. 38.
[98] Tiken, a.g.m., s. 406.
[99] Tiken, a.g.m., s. 407-408.

düşmüştür.[100] II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından onun iktidarı boyunca yaptığı faaliyetler silinmeye yeni bir yönetim biçimi oturtulmaya çalışılmıştır. İstibdat döneminin yankılarını ortadan kaldırmaya çalışan yeni mutlakiyet rejimi II. Abdülhamid'in kurduğu istihbarat sisteminin de silinmesi için yoğun çaba güç sarfetmiştir.[101]

1.6. Karikatürlere Uygulanan Sansürün Sebepleri

Resmî belge niteliği taşıyan karikatürler, Osmanlı basınının görsel açısından genişlemesini ve zenginleşmesini sağlamıştır. Ancak ilerleyen dönemde bu karikatürler padişahı, iktidarı, devletin uygulamış olduğu yönetim politikasını eleştiren bir hale dönüşmeye ve karikatürler bu yönde kullanılmaya başlayınca sansür devreye girmiştir. Birey ve toplumun yaşadığı dönem içerisindeki olumsuzlukları çizgilere dökerek anlatması mizahın gelişimini ve aynı zamanda gelişirken mizahın engellenmeye başlanmasına zemin hazırlamıştır. Tarih araştırmalarında önemli yer edinen karikatürler, konuyu farklı bakış açıları ile yorumlamak ve bireyin düşüncesini irdeleme yönüyle önemli bir yer ihtiva etmektedir.[102] Osmanlı Devleti zihniyet bakımından siyasetin paylaşılmasını veya eleştiriye açık olmasını istemiyordu. İktidarın şu ya da bu şekilde paylaşılması olmadığı gibi eleştiride bulunma hakkı da usul dahilinde değildi.[103] Ancak Osmanlı muhalif grupları yönetimdeki kararlara tepki göstermek halkı bu konuda uyarmak ve meşruti yönetim biçimine geçmek istiyordu. Kendilerince kötü olan iktidarı gerçekleştirdikleri eylemler aracılığıyla uyarmaya çalışıyorlardı. İletişim araçlarının yeterince yaygın olmadığı dönemlerde de bu görevi mizah dergi ve gazeteleri üstlenmiştir.[104] Baskı dönemlerinde yöneticilere karşı ezilen halkın sesi olmak vazifesini üstlenen karikatürler faaliyetlerini bu kapsamda yürütmeye çalışmışlardır. Halkın ilgisini çeken bu karikatürler okuma yazma bilmeyen kişiler için büyük bir etki uyandırmış ve geniş kitleleri içine almıştır. Bu nedenle mizahın görsel tarafını ihtiva eden karikatür, toplumsal olayları keskin bir şeklide eleştirerek kamuoyunu yönlendirmiştir.[105] Basının kamuoyunu iktidara karşıt olarak yönlendirmesi

[100] Sayım, a.g.m., s. 304.
[101] Gör, a.g.m., s. 353.
[102] Demirbacak, a.g.m., s. 21.
[103] Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", s.324.
[104] Sayım, a.g.m., s. 303.
[105] Sayım, a.g.m., s. 304.

hem de Osmanlı'daki basın müesseseleri ile Avrupa'daki basın müesseselerini mütalaa etmeye imkân olmadığını düşünen II. Abdülhamid sansürün gerekliliğini savunmuştur.[106]

Karikatürlerde padişahın ve iktidar mensuplarının karga, eşek, canavar gibi nesnelere benzetilmesi karikatüre başlıca sansür uygulanmasının nedenlerinden biri idi. Nesnelerin bu şekilde yer alması sultanın veya devlet çalışanlarının davranışlarının, görüşlerinin ya da görünüşlerinin onu andırması, ona benzemesi ile alakalı idi. Karikatürlerde bunlar yer alırken, karikatürist bunu açıktan açığa söylemez, iğneleyerek duyurmaya çalışırdı. Padişahın ise devleti ve ülkeyi içeride ve dışarıda zor duruma sokacak hiçbir tenkide tahammüllü yoktu.[107] Bu sebepten ötürü karikatürlere sansür konulmuş ve 1877-1908 yılları arasında mizah dergilerinin yayınlanmasına izin vermemiştir. Mizah dergilerinin oluşumunu sağlayacak ortamlarında meydana gelmesine kesinlikle karşı çıkmıştır. Bu ortamlardan biri de han, kahvehane ve berber dükkanlarıdır. Buralarda siyasi makamlarda bulunanları tenkidi ve isimlerinin anılması yasaktır.

Devlet her ihtimale karşı kamuoyunun birlik oluşturarak iktidarı ve yönetimi zedelemesine engel olmak amacı ile bir araya gelmelerini istememiştir.[108] Devlet adamlarının ve padişahın mizah dergilerinde yer alması ve karikatürlere karakter olarak yansıması yasaktır. Tüm bunların kanunileşmesi ve sansürün daha etkin biçimde uygulanması amacıyla Meclis-i Mebusan'da 1877 Matbuat Nizamnamesi'nin mizah dergi ve gazetelerin yasaklanmasına ilişkin görüşmeler başlatılmıştır.[109] Gazete, basın ve mizaha karşı olan milletvekilleri bunların sakıncaları ve uygulanması halinde ortaya çıkacak sonuçları hakkında görüşlerini dile getirmişlerdir. Matbuat müdürü Macit Bey'in de mizah gazetelerinin faydasız ve gereksiz olması ile beraber zararlarının da olduğunu belirterek mizah dergilerine karşı muhalif bir tutum sergilemekten yana olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda alınan kararlar yürürlüğe girmemiş olup, mizah ve karikatür üzerindeki baskılar devam etmiştir.[110]

Dönemin başlıca önemli gazete ve dergilerine, II. Abdülhamid'in rızası dışına çıkamadıkları halde, sansür memurlarının uyarılarına aldırış etmemek, dizgi hataları

[106] Çolak, *Son İmparator*, s. 245.
[107] Benek, a.g.m., s. 36.
[108] Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" s. 323.
[109] Sayım, a.g.m., s. 303.
[110] Sayım, a.g.m., s. 303.

yapmak, yasak kelimeleri kullanmak, halkı korku ve endişeye sevk edecek -deprem gibi- haberler vermek, zararlı fikirlerin yayılmasına yataklık etmek, devlet memurlarıyla ilgili haber yayınlamak, yabancı devletler aleyhine yazmak, Hıristiyanlıkla ilgili uygunsuz ifadeler kullanmak, vs. sebeplerden ötürü onlarca kapatma cezası verilmiştir.[111]

Halit Ziya daha sonraki satırlarında da birçok yasak kelimeye neden yasak olduğuyla birlikte değinmektedir. Örneğin Murat sözcüğünün yasaklanması Sultan Murat yüzünden, Reşat ismi II. Abdülhamid'in kardeşi veliaht şehzade olan Reşat Efendi sebebiyle, boya ya da sakal padişahın boyalı sakalına işaret ettiğinden yasaklanmıştı.[112] Şekil ve baskı hatalarının yer alması da karikatürlere koyulan sansürün farklı bir nedenidir. Basit olarak görünse de devletin basım için ortaya koyduğu şartlara uymayan dergi ve gazeteler bu durumdan etkilenmişlerdir.[113]

Basılan eserlerin kontrolünü sağlamak için sansür heyetleri bulunuyordu. Fakat kitap, dergi ve gazetelerin yoğunluğu sebebi ile basılan her eseri incelemek zorlaşıyordu. Bu sebeple zararlı olabileceği düşünülen fikirlerin halka ulaşmasının önüne geçilememiş ve basılı eserlerdeki *kralın izni ile çıkmıştır* ifadesi kaldırılarak yerine gizli sansür uygulanmış ve uzun süre de bu yöntem devam etmiştir.[114] Sansürün baskısının azaldığı dönem 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla olmuştur. Özgürlük ortamı kazanan mizah kısa süreli de olsa despot rejim ve yöneticileri hedef almış ve muhalif bir güç olarak kendini göstermiştir.

1.7. Sansür Uygulama Biçimleri

Mizahın ve dolayısıyla karikatürün devlet kadrolarına ve sultana karşı muhalefet oluşturmasının ardından farklı yollarla bu mizah dergi ve gazetelerine sansür uygulama yoluna gidilmiştir. Kimi zaman kanuni yollarla halledilen bu işlemler kimi zaman da şahsi eylemlerle engellenmeye çalışılmıştır. Mizahın sivri dili ve sert üslubunun

[111] Ataman, a.g.m., s. 45
[112] Ataman, a.g.m., s. 43.
[113] Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", s. 314.
[114] Kübra Çaylı, *Tanzimat Dönemi İstanbul Basınında Sansür*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017, s. 23

zamanla sarayı rahatsız edecek duruma gelmesi, saray ve mizah basını arasında ipleri gerecektir. [115]

Basına yönelik ilk cezai düzenlemeler Tanzimat hareketinin önemli bir bölümünü oluşturan resepsiyon çalışmaları içerisinde, 1858 yılında Fransa'dan alınan Ceza Kanunu ile belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, devletin ruhsatı ile açılan matbaalardan, iktidara ve hükümet erbabına karşı aleyhte kitap ve gazete basanların bastırdıkları evraklar ellerinden alınacak; işlediği suçun oranına göre para cezası veyahut geçici veya tamamen kapatma cezası verilecektir. Hükümete yapılan suçlar dışında genel ahlakı bozan resim ve yazılar bastıranlar ise hapis cezası alacaktır.[116] Amaç mizah basının, kamuoyu ve devlet üzerindeki etkilerini en aza indirmek ve ülke içi sükutun sağlanmasına devam etmektir. Osmanlı hükümeti ve mizah basını arasındaki gerilim II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden önce başlamıştır.

Abdülaziz'in saltanat yıllarının son aylarında hükümetin mizahi yazı ve karikatürlerden rahatsız olduğu görülmektedir. Bu kapsamda belli sürelerde mizah basınına yayın tatili ya da kapatma cezası verilir. İlk genel uyarı Ocak 1876 yılında olur ve mizah gazetelerinde yer alacak karikatürlerin Matbuat İdaresine bildirilmesi ve "*basıla"* diye işaretlenmedikçe yayınlanmayacağı *Cerîde-i Havâdis*'te duyurulmuştur.[117] Daha öncesinde ise basınla ilgili ilk düzenlemeler 1864 Matbuat Nizamnamesinin yayınlanması ile birlikte hukuki bir nitelik kazanmıştır. Nizamnamenin yayınlanmasının ardından basınla ilgili suçların yargılanması Meclis-i Ahkâm-ı Adliye kurulmuş, hükümet basın suçlusunu hukuki bir çerçeve içerisinde yargılamıştır.[118] Matbuat Nizamnamesinin ardından ruhsat almadan gazete ve dergi çıkarılamayacağı belirlenmiştir. Devletin asayişini bozan gazeteler geçici ya da tamamen kapatılırken[119], sultan hakkında uygunsuz söz kullanan ve dost ve müttefik devletler hakkında aleyhte yazı yazan gazetelerin bir ay süre ile kapatılmasına karar verilmiştir. Nizamnamenin içeriğine göre yurtdışında Osmanlı aleyhinde yazan gazete ve dergilerin ülke içine girişi yasaklanmıştır.[120]

---

[115] Tiken, a.g.m., s. 404.
[116] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 72.
[117] Tiken, a.g.m., s. 405.
[118] Demir, "İktidar-Basın İlişkileri", s. 371.
[119] Dergilerin kapatılması ile ilgili yayınlanan karikatürler için bkz. *Hayal,* N. 5, 11 Teşrinisani 1324/24 Kasım 1908, s. 5.
[120] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 73.

1864 Nizamnamesinin hükümlerini 1867 Kararname-i Âli takip etti. Böylece basının serbesti alanını daraltan yeni sansür kanunlarına gidildi. Geçici olarak çıkarılan ancak 1909'a kadar yürürlükte kalan 1867 tarihli Kararname-i Âli İstanbul'da farklı dillerde çıkan gazetelerin, ülkenin menfaatine zarar veren, yalan haber ve aykırı düşünceler yayımladığı, bu nedenle düzenin sağlanması için Matbuat Nizamnamesi hükümleri dışında hükümetçe cezalandırma işlemine ve tedbirlerin alınmasına karar verildiği bildirildi.[121] Bu kapsamda birçok gazetenin kapatılması beraberinde gelmiş oldu. Nitekim basına yönelik hazırlanmış olan bu nizamnamelerle birlikte devlet basın karşısında bir güç elde etmiş oldu. Hem iç basının hem de dış basının kanuni yollarla durdurulması yönetime karşı oluşabilecek olumsuz durumları ortadan kaldırmış oldu. Devletin belli aralıklarla basına yönelik olarak çıkardığı bu nizamnameler, basını belli kurallar içine almak ve devletin kontrolünden çıkmasını engellemek içindi. Özellikle basına para, hapis ve sürgün cezası veren maddelerin yer alması basının gelişmesi ve devleti eleştirmesi yönünde büyük engeller teşkil etmekteydi. Böylece II. Abdülhamid'in tahta bulunduğu süre boyunca basın devletin kontrolünde devam etti.

Görsel 1. 3. Sansür Uygulamasına Tepkiler.

Sansür[122]

Kalem dergisinin *sansür* başlığı altında yayınladığı bu karikatürde tabuttan çıkan bir iskelet bulunmaktadır. Tabutun üzerinde ise *sansür* yazmaktadır. Tabutun etrafında bulunan memurlardan kimi tabutu kapatmak isterken kimileri ise açmak istemektedir.

[121] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 73.
[122] *Kalem*, N. 24, 29 Kanuni Sani 1324/11 Şubat 1909, s. 8.

İskelet kolunu tabutun dışına atmış ve ortaya çıkmaya çalışmaktadır. Karikatürist iskeletin dışarıya çıkmak için bu kadar çaba harcamasını II. Abdülhamid'in sansür için attığı atılımların sürekliliğine vurgu yapmıştır. Roma Sefiri Hakkı Bey tabutun üstünde zıplayarak tabutu kapatmak isterken arkasında bulunan memur ise elinde bulunan ve üzerinde *Matbuat Kanunu* yazan çubuk ile sansürü dışarı çıkarmak istemektedir. Nitekim buradan anlaşılacağı üzere devlet memurlarının sansürün gerekliliği konusunda görüş ayrılıkları içerisinde olduklarıdır.[123]

Matbaacılık ve kitap basımının gelişiminin ardından, bunlara uygulanacak olan hukuki düzenlemelerde gelişmiştir. Özellikle denetlemelerin yapılacağı kurumlar ortaya çıkmıştır.[124] 1878'de Dahiliye Nezaretine bağlı olarak Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü kuruldu. Burada gazete ve dergileri denetlemek ve sansürden geçirmek amacıyla çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Müdürlüğün tam olarak neyi denetleyeceği ise bir yönetmelikle belirlenmiştir.[125] Kitapların basılmadan önce denetlenmesi işini daha önce Meclis-i Maarif yapıyordu ancak II. Abdülhamit döneminde bu görev Maarif Nezaretine bağlı olan Encümen-i Teftiş ve Muayene (1881) heyetine verildi.[126] Fakat bu heyette ilerleyen zamanlarda sorunlar meydana geldi. Encümenin görevlerini suistimal ettikleri gerekçesi ile Ahmet Mithat Efendi Encümenin uygulamalarını karşı çıkmış ve bu konuyu devletin incelemesini istemiştir.[127] Bu nedenle padişaha *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine uygulanan manasız sansür sebebi ile şikâyette bulunulmuştur.[128]1882 yılının sonuna doğru ise Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kuruldu. Daha önce kurulan kurullar nasıl Osmanlı içindeki yayınların incelenmesini sağlıyorsa bu kurulda Avrupa'da Osmanlı aleyhine yayınlanan yazılara cevap vermek ve Avrupa'da Osmanlı'ya karşı oluşabilecek olumsuz düşünceleri engellemektir.[129]

Dahilde çıkarılmış olan yayınlar sansür vasıtası ile kontrol altına alınırken, Avrupa'da çıkan ve mensup oldukları hükümet neticesinde müdahale imkânı bulunmayan yayınlar yakından takip edilmeye çalışılmıştır.[130] Ayrıca Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü Osmanlı'da gerçekleşen yenilik ve gelişim hareketlerini Avrupa'ya tanıtmıştır. Bu

[123] Matbuat Nizamnamesi hakkında görüş ayrılıkları için bkz. *Kalem,* N. 17, 12 Kanun-i evvel 1324/25 Aralık 1908, s. 9.
[124] Çaylı, *Tanzimat Döneminde İstanbul Basınında Sansür*, s. 41.
[125] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 77.
[126] Sayım, a.g.m., s. 303.
[127] Çoruk, *a.g.e.*, s. 2.
[128] BOA, *Y.PRK.AZJ*., 16/57, 13/Re/1307 (05 Mart 1890).
[129] Ataman, a.g.m., s. 42.
[130] Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı,* Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 197.

amaçla Osmanlı elçilikleri bu konuda yardımcı olmuşlardır. Yabancı basında aleyhte yayınlanmış olan yayınları tespit etmek, bu yayınları engellemek eğer bu yayınlar hukuki yollarla ortadan kaldırılamıyor ise nakdi yardımlarla susturmak ve bazı yayınlara gizliden finansman desteği sağlayarak devletin aleyhinde yayınların önüne geçmek Osmanlı elçiliklerinin bu konuda en önemli görevleri olmuştur.[131]

Yayınların çoğu siyasi amaçla çıkarılıp kontrol alınmaya çalışan dergi ve gazeteler üzerinde olmuştur. 1882'den itibaren ise siyasi olmayan yayınlarda sansür kapsamına alınmıştır.[132] Müslüman tebaa dışında Osmanlı'da bulunan yabancı tebaanın da gazete ve dergi çıkarmaları belli usullere bağlanmıştır. Yabancı tebaa Hariciye Nezareti'nden izin ve ruhsat aldıktan sonra matbaa kurabilecektir. Bastırdıkları kitaplar arasında devletin düzenine ve zararına olacak kitaplara Zaptiye Nezareti el koyacak, hükümlere aykırı hareket eden matbaalar kapatılarak haklarında cezai işlem uygulanacaktır.[133] Yayınlarında yasak kelimeler kullanmak sansür cezası almanın bir diğer nedeniydi. Matbuat müdür ve memurlarının yayınları incelemeden geçirirken okuduklarını anladıklarının dışında yorumlamaları ya da o şekilde anlamak istemeleri mizah dergi ve gazetelerinde sansürün sebebi haline gelmiştir. Bazen de seslerin benzeşiminden dolayı yasaklar getirilmiştir. Buna örnek olarak *tahtakurusu, tahtın kurusun* şeklinde algılanabileceğinden yasak kelimeler arasına girmiştir.[134] Bazen memurlarının bilgisizliklerinden kaynaklı sansür edilen kitaplar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Avrupa'dan gelen ve hararet unsurundan bahseden termodinamik kitabının başında yer alan dinamik kelimesini dinamite ait olarak algılaması sonucu kitap müsadere edilmiştir.[135]

II. Abdülhamid'in yönetimi ele almasının ardından karikatürler için gelişim yavaşlamıştır. İstibdat döneminin başlamışıyla beraber Mithat Paşa başta olmak üzere Meşruti yönetimi savunan kişilerin susturulması başkentten uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmesi başlamıştır.[136] Gazete satın alarak muhalefeti engelleme yoluna gidilmiş

[131] Ataman, a.g.m., s. 41.
[132] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 77.
[133] Çaylı, *Tanzimat Dönemi İstanbul Basınında Sansür*, s. 32.
[134] Ataman, a.g.m. s. 43.
[135] Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür,* Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 268.
[136] Ayşe Atik, "II. Meşrutiyet Dönemi Karikatürlerinde Osmanlı Kurumları, Gündelik Yaşam ve Halk İmgeleri", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2004, s. 23.

ancak bunu fırsata çeviren kişiler maddi kazanç sağlamak amacıyla hileli gazeteler çıkarmaya başlamıştır.[137] Sürgün basın da bu dönemde çıkmaya başlamıştır.

Sultan Abdülaziz'den sonra tahta çıkan V. Murat döneminde yurt dışına kaçan gazetecilere yönelik af çıkarıldı.[138] Bu af ile iç huzur tesis edilmeye çalışıldı. Ancak bu huzur uzun süreli olmadı. II. Abdülhamid ile birlikte otuz yıllık sansür rejiminde basın nizamnameler, basına verilen uyarılar, tatiller, kapatmalar ve para cezaları ile kontrol altına alınmaya çalışıldı. Para yardımları ise hükümetin kendi istediği şekilde basın oluşturmanın amaçlarından biri idi.[139]

1.8. Sansür Uygulamasının Sonuçları

Basının hükümet üzerindeki etkisi çeşitli eylemle kontrol altına almaya çalışılmıştır. Fakat bu girişimler kimi zaman olumlu sonuçlar getirirken kimi zaman da olumsuz sonuçları doğmasına sebep olmuştur. Modernleşme yolunda çalışmalar sağlayan II. Abdülhamid'e karşı, modernleşmeyi siyasi alanlarda eleştirerek bulmaya çalışan muhalif kısım arasındaki basın mücadelesi kendini hem Osmanlı'da hem de Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin öncüsü sayılan aydın kesimin modernleşmeye yönelik taleplerinin basında yayımlanması sorun teşkil etmiyordu. Fakat iktidarın modernleşme yolunda attığı siyasi adımlar eleştiriye tabi tutulduğunda, yönetim hakkında düşünceler ortaya atıldığında iktidarın tavrı farklı olmuştur. Özellikle bu dönemde işlenen konular Girit Meselesi, Makedonya Meselesi, Hicaz Demiryolları ve Ermeni Olayları'dır. Tüm bu olaylar etrafında basının birlik oluşturması ve iktidara karşı birlikte hareket etmeleri sansür olarak geri dönmüştür.[140] Osmanlı aydını tüm bu sansür ve basına yönelik engellemeler neticesinde çareyi Avrupa ülkelerine kaçmakta bulmuşlardır. Burada basın faaliyetlerini daha rahat yürütebileceklerini düşünen aydın kısım yeni gazete ve dergi çıkarma girişimlerinde bulunmuşlardır.

Gazetelerini çıkardıkları merkezlere Kahire, Paris ve Cenevre örnek verilebilir.[141] Bunun dışında pek çoğu uzun ömürlü olmamakla birlikte Amerika, Avrupa, Balkan

[137] Doğaner, a.g.m. s. 116.
[138] Demir, "İktidar-Basın İlişkileri", s. 371
[139] Ataman, a.g.m., s. 43-44.
[140] Doğaner, a.g.m., s. 117.
[141] Tiken, a.g.m., s. 407.

ülkeleri ve Afrika'da da pek çok gazete çıkardığı bilinmektedir. Hükümetin artan baskısı Yeni Osmanlıların yurt dışına kaçmalarına ve burada örgütlenmelerine sebep olmuştur. 1867'den 1876'ya kadar olan dönemde etkili olan gazeteler *Muhbir*, *Ulum*, *Hürriyet* ve *İnkılap* olup, 1878'den II. Meşrutiyet'in ilanı olan 1908'e kadar olan dönemde de *Meşveret*, *Osmanlı* ve *Şûrâ-yı Ümmet* en önemli yayın organları arasında gösterilmektedir.

Osmanlı içerisinde gazete ve dergi çıkarmanın belli kaidelere bağlanması ve baskısının giderek artırılmasının olumsuz sonucu aydınların yurt dışına kaçmasına ve burada kendi aralarında örgütlenmelerini de beraberinde getirmiş oldu.[142] Bu birliğin neticesinde Yeni Osmanlılar *sürgünde bir Türkçe basın*[143] ortaya çıkarmış oldular. Osmanlı içerisinde rahatça fikirlerini ifade edemeyen muhalif basın arzu ettikleri gibi konuşmaya, eleştirmeye ve fikirlerini beyan etmeye başlamışlardır. Yayınladıkları bu gazete ve dergileri ise gümrükler yoluyla Osmanlı içine sokuluyor ve burada düşüncelerini duyurabiliyorlardı.[144]

Yurtdışında birlik sağlamaya çalışan ve sansürsüz yazılar yazarak fikirlerini buradan ihtiva etmeye çalışan Yeni Osmanlıların bu çabası fazla uzun sürmemiş ve kendi aralarında fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. Basının Avrupa ayağını yakından takip eden II. Abdülhamid için bu durum değerlendirilmiş ve basının Avrupa'daki kökleri koparılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Jön Türkleri daha da bölmek ve ülke içine çekmek için tüm önlemleri almıştır.[145]

[142] Doğaner, a.g.m., s. 116
[143] Ataman, a.g.m., s. 34.
[144] Ataman, a.g.m., s. 35.
[145] Tiken, a.g.m., s. 413.

Görsel 1. 4. Gazete Sahiplerinin Sansüre Tepkileri.

- *Arkadaş bir sopa indir de ayak altından defolsun.*
- *Sen indir daha bana saldırmadı*.[146]

Basın üzerindeki kısıtlamalar kendini II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gösterecektir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basın üzerindeki sıkı denetim ortadan kalkacak, basın yayın organlarında artış meydana gelecektir. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra çizilen *Boşboğaz*'ın 7 Ağustos 1908 tarihli sayısında gazete ve dergi sahipleri ellerinde sopalarla bir köpeği dövmektedirler. Köpeğin üzerinde *Malumat* yazmaktadır. Basına uygulanan baskının ardından özgürlüğe kavuşan yayın sahipleri vaktinde kendileri hakkında saraya bilgi götüren ve gazete ve dergilere sansür uygulanmasına sebep olan malumattan ya da malumat veren kişilerden hıncını almaya çalışmaktadır. Gazetecilerden biri *Arkadaş bir sopa indir de ayak altından defolsun* demektedir. Ancak diğeri *sen indir daha bana saldırmadı* demiştir. Burada malumat veren kişinin yayın sahiplerinin tamamı hakkında bilgi vermediği, iktidarı ve yönetimi eleştiriye tabi tutanlar hakkında bilgi götürdüğü anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber basın üzerindeki en büyük değişiklik 12. maddede görülmüştür. Maddeye yapılan *hiçbir veçhile kablettab-ı teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz* [147] eki basın üzerindeki özgürlüğü de beraberinde getirmiş oldu. Bu özgürlüğü basının artık yayın organlarını ön denetime tabi tutulamayacağı şeklinde adlandırabiliriz. 23 Temmuz 1908 günü Meşrutiyet

[146] *Boşboğaz*, N.1, 9 Recep 1326/7 Ağustos 1908, s. 1.
[147] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 78.

rejiminin tekrar yürürlüğe girmesiyle basındaki hareketlilik had safhaya çıkmıştır. Bir buçuk ay içerisinde 200'ü aşkın dergi ve gazete çıkarılmıştır. Bütün düşünce akımları kendi yayın organlarını çıkarmaya başlamıştır. Matbaalar sabahlara kadar çalışırken görece sansür sona ermiştir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde Türk girişimcilere ait özel Türk basımevleri kurulmuştur.[148] Gazetelerin 25 Temmuz 1908'den itibaren sansüre tabi tutulmadan yayınlanmaya başlamıştır. Yayınlar arasında dikkat çekenler *İkdam*, *Sabah*, Tercûmân-ı Hakikat ve Saadettir. Tanin, Yeni Gazete, Serbesti, Millet, Mizan, Şura-yı *Ümmet*, *Osmanlı*, *Volkan* ve *Takvîm-i Vekâyi*, *Kalem*, *Alem*, *Davul* gibi gazetelerde dönemin devamında çıkan gazetelere örnek gösterilebilir.[149] Yayınlara resim ve karikatür eklenerek içerik canlandırılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre ortaya çıkan gazete ve dergilerin ortak savundukları ve yayınlarında yer verdikleri düşünce anayasa, özgürlük, eşitlik ve meşrutiyet gibi kavramlardır.[150]

Basın yayın organlarının artmasının ardından gazete sahipleri bir araya gelerek Temmuz 1908'de sorunlarını halletmek amacıyla Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Amaçları sorunlara birlikte çözüm bularak daha organize olmak istemişlerdir.[151] Bu amaçla bir tüzük oluşturmuşlar ve tüzükte yer alan maddeler şu şekildedir: "*Cemiyeti Hükümete resmen tanıtmak, basın suçlarının yargılamasında Cemiyet Meclis-i İdaresi'nin "heyet-i adûl" olarak tanınmasını hükümete kabul ettirmek, Osmanlı basınının, fikir özgürlüğü bakımından sakınca oluşturmamak üzere, ulusal politikalara ve genel ahlaka uygun bir yol izlemesi ve "selamet-i vatan" mukaddes fikri etrafında birleşmesi için çaba göstermek, Avrupa'daki basın örgütleriyle dostça ilişkiler kurmak, Cemiyet üyeleri arasında kardeşlik ve karşılıklı yardım esaslarını hazırlamak ve bu yolda bir nizamname tertip etmek, Cemiyet üyelerinin, Avrupa'da olduğu gibi, ulaşım araçları ve haberleşme ile başta tiyatro olmak üzere sanat kurumlarından en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamak, Osmanlı basınının ülke içi ve ülke dışında şeref ve haysiyetini muhafaza etmek."*[152]

Basının düşüncelerini ve yayınlarını rahatça paylaştığı bu dönem fazla uzun ömürlü olmadı. 31 Mart Olayı'nın ardından İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almasıyla basın üzerindeki kısıtlama ve sansürler tekrar baş gösterdi. II. Abdülhamid döneminde olduğu

[148] Duman, a.g.m., s. 1037.
[149] Doğaner, a.g.m, s. 117.
[150] Seyhan, a.g.m., s. 496.
[151] Demir, "İktidar-Basın İlişkileri", s. 374.
[152] Aydın, a.g.m., s. 560.

gibi İttihat ve Terakki'nin de yönetime karşı yapılan eleştirilere ve iktidara karşı söylenen kötü sözlere tahammülü yoktu. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan grubun seslerini en etkili şekilde duyurmasının tek yolu basın idi. Ancak bu dönemde de birçok gazete ve dergi kapatılmış oldu.[153] II. Abdülhamid döneminde basına uygulanan sansür ve kapatmalara karşı çıkan grup iktidara gelince kendine muhalif olan kısmı engellemek için sansür ve kapatma cezalarından geri durmamıştır.

[153] Ünal Bozkurt, a.g.m., s. 79.

2. OSMANLI'DA İDARİ YAPININ MODERNLEŞMESİ VE MODERNLEŞEN YÖNETİMİN KARİKATÜRLER ÜZERİNDEN İZAHI

2.1. Modernleşme Kavramı

Modern veya modernleşme terimi İngiliz *Webster* sözlüğünde çağdaş zaman ait olmak, eski olmayan olarak tanımlanmaktadır. Modern kelimesinden türeyen ve Ötüken'in Türkçe sözlüğünde yer alan modernizasyon, modernize, modernleşme, modernleştirme gibi terimler[154] zinde bulduğu zamana yakın bir döneme ait olan çağdaş, asri olmak, içinde bulunan zamana ait olan zevk, anlayış, kural ve tekniklere uygun düşmek, uygun duruma gelmek veya getirmek gibi modernleşmeye Batı'dan daha geniş bir alan tanımaktadır.[155] Atilla Baransel ise modernleşmeyi şu şekilde tanımlamıştır; bugün günlük lisana bile geçen modern, modernleşme sözcüğü anlamı ve kavramı çok geniş bir kavramdır. Latince "şimdi" anlamına gelen *mode* ve *modernus* kelimelerinde türemiştir.[156] Wilbert E. Moore'nin modernleşme hakkında yaklaşımı geleneksel ya da geri kalmış toplumların, ileri teknoloji düzeyine erişmiş toplumların ekonomik ve diğer yapısal özelliklerini edinme doğrultusunda geçirdikleri çağdaş dönüşüm sürecinin tamamıdır.[157]

Modernleşme 17. yüzyıla kadar laik görüş ve akılcı düşünüş tarzındaki gelişmeleri otoriter rejimlerin ve batıl inançların baskısından kurtulmayı ifade etmekteydi. 17. yüzyıldan bu yana batı ülkelerinin ulaştığı seviyeye yükselmeyi, özellikle batının ilim ve teknoloji seviyesine erişmeyi ve batının zihniyetini benimsemeyi ifade eden batılılaşma sözcüğü ile eş anlam taşımaktadır. 18. ve 19. yüzyılda coğrafik gerçeklere uyduğundan, modernleşme sözcüğü tercih edilmiştir.[158] Ayrıca modern terimi eskiden yeniye geçişi vurgulamak için de kullanılmıştır. İleri bir çağı belirtmek üzere kullanılan modern kelimesi kendini eski çağlara dayalı geçmişle kıyaslamaktadır.[159]

Modernleşme; ekonomik, siyasi, toplumsal, kültürel alanlarda birçok dönüşümler geçirmiştir. Ekonomik yönden modernleşmeye bakıldığında, kapitalist ekonomik düzenin varoluşu ile nitelemek daha doğru olacaktır. Kapitalist ekonomik yapı önce ticari alanda daha sonra da bilim ve teknolojinin gelişimine paralel olarak makinenin de

[154] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus)*, İstanbul, 2014, s. 9.
[155] Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi,* s. 9.
[156] Atilla Baransel, "Toplumsal ve Kültürel Değişme Olarak Modernleşme" *İ.Ü. İşletme Fakültesi*, s. 75.
[157] Âdem Efe, "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri", *Doğu-Batı*, İstanbul, 2008, s. 258- 259.
[158] Baransel, a.g.m., s. 75.
[159] Muharrem Sevil, *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Ankara, 2005, s. 15.

icat edilmesi ile endüstriyel alanda kendini göstermeye başlamıştır.[160] Bu bağlamda Amin, modernleşme ile kapitalizmin aynı gerçeğin iki yüzü olduğunu belirtir. Modernleşmenin aydınlanma ile birlikte incelenmesi gerektiğini söyleyen Amin, aydınlanmanın iki önerme ile açıklanabileceğini ve bu önermelerden birinin modernleşmenin burjuva karakterine ilişkin olduğunu ifade eder.[161]

2.2. Osmanlı İdari Yapısında Modernleşmeyi Hazırlayan Etkenler

Bir devletin gücünü, o devletin askeriyesi ve ekonomisi belirler. Osmanlı Devleti'nin çöküşüne zemin hazırlayan etkenlerden birisi askeriyenin bozulmasıyla zincirleme olarak ekonominin de bozulmasıdır. Osmanlı'nın bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan ordusu artık kendi idarecileri ve halkından başka kimseyi korkutamaz bir hale gelmiştir. Osmanlı bir zamanlar küçümsediği düşmanlarının elinden birtakım yenilgiler almış, dünya devletleri arasında küçük düşmeye başlamıştır.[162] Ayrıca 16. yüzyılda yayılışının fiili sınırlarına ulaşması Osmanlı'nın aşamayacağı engellerle karşılaşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Doğu'da İran'ın içlerine ilerleyememiş, Doğu sularında Portekizlerle karşılaşmış, Kırım'da Rusya tarafından durdurulmuştur.[163] Tüm bunların üzerine ticaret yollarının geçiş güzergâhı olan Akdeniz'deki deniz üstünlüğünü kaybetmiştir.

Osmanlı'da ekonominin de devamını teşkil eden fetihlerin durması, devleti olumsuz yönde etkilemiş olup ekonomiyi alt üst etmiştir. Osmanlı sisteminin ekonomik kaynaklarını askeri alana tahsis eden bir yapıdadır. Askeri alana yapılan bu tahsisat ise, fethin örgütlenmesiyle ilgilidir ve fetih Osmanlı'nın başlıca ekonomik faaliyetlerini meydana getirmektedir. Egemen olunan alanlarının tümünün bir yandan başkentin iaşesine, diğer yandan da ordunun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yapılanmasına dayalı olan bu örgütlenmenin varlığını sürdürülmesinin birinci koşulu, fethin sürekliliğini devam ettirebilmesidir.[164] Ancak bu fetih değişken teknoloji ile devam ettirilebilir. Değişimden uzak, kendi sisteminin en iyi sistem olduğunu düşünen Osmanlı, fethin bir noktada durmasına razı olacaktır. Ama bu da mümkün değildir, çünkü fethin sürekliliği

[160] Ebru Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, Konya, 2015, s. 37.
[161] Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din (Kültüralizmin Eleştirisi)*, İstanbul, 2017, s.9.
[162] Lewis, a.g.e., s. 34.
[163] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 55.
[164] Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti,* İmge Kitapevi, Ankara, 2001, s. 101-103.

esasına göre örgütlenen bir yapı sabitleşemez.[165] Osmanlı'da her şeyin fethin devamlılığı üzerine kurulması kültürel, ekonomik, toplumsal sistemin dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Bütün bu bozulmanın nedeni gelişen teknolojiyle yetersiz kalan tımar sisteminin kendisidir. Kurulduğu andan itibaren kusursuzca işleyen tımar sistemi 16. yüzyıl sonuna doğru etkisini yitirmeye başlamıştır. Osmanlı ilerleyişinin durdurulmasından sonra, Osmanlı ile Avrupa ordularının eğitim ve donanım standartları arasındaki farklar açıkça görülmeye başlandı. Osmanlıların yetersizliği ilk zamanlarda kaçınılmaz bir gerçek olmaktan ziyade, görece bir yetersizlik olmuştur. Bir zamanlar savaş ve askerlik ile ilgili bilimsel araştırmaların ön safını tutan Osmanlılar 16. yüzyılın ardından yerinde saymaya başlamışlardır.[166]

Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyet hakkı devlete ait olmakla beraber bazı ekonomik ve askeri yükümlülükler karşılığında kullanım hakkı sipahi adı verilen kimselere verilmektedir.[167] Adına Tımar Sistemi denilen bu yapılanma, devletin Ortaçağ ekonomik şartları altında büyük ve yeterli bir orduya sahip olabilme endişesinden ortaya çıkmıştır.[168] Ancak bu sistem tipik Osmanlı eyaletlerinde geçerli olmakla beraber büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuştur. Devletin eyalet yönetimiyle mali, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Geliştirilen bu politikaların amacı devletin askeri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla olmasıdır.[169]

Osmanlı'nın uzun yıllar güçlü olmasını sağlayan tımar sistemi 16. yüzyıldan itibaren değişime başlamıştır. Aslında başlamak zorunda kalmıştır. Devletin ayakta kalabilmesi ve devamlılığının sağlanması adına mevcut teknolojik gelişmelere ayak uydurması gerekmektedir. Osmanlı'yı bu değişimlere götüren birçok neden olmakla beraber en önemlileri yaşanan coğrafi keşifler, coğrafi keşiflerin ardından yeni yolların keşfedilmesiyle kendini geliştirmek, güçlendirmek isteyen Batı'nın önce merkantilist[170] politikası ve güçsüz devletlere karşı uygulamış oldukları sömürge anlayışıdır.

Önce coğrafi keşiflerden başlayacak olursak, bulunan yeni yollar sayesinde Batı, pazarlarına daha kolay ve ucuz yollardan ulaşmış oluyordu. Batı için lehine bir

[165] Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 103.
[166] Lewis, *a.g.e.*, s. 37.
[167] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, 2009, s. 109.
[168] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, s. 56.
[169] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),* s. 111.
[170] Merkantilizm: 16. yüzyılda Avrupa'da başlamış ekonomik bir teoridir. Zenginleşmek isteyen ülke zenginleşmek için kendinden daha düşük olan ülkenin kaynaklarını sömürmesidir.

sonuçken Osmanlı için bu ekonomik bir kayıp demekti. Bundan sonra Akdeniz ticaret yolunun ehemmiyeti azalmış oluyordu. Coğrafi keşiflerin ardından Avrupa'ya giden altın ve gümüş enflasyona neden olmuş ve fiyatları yükseltmiştir. Böyle bir durum karşısında Osmanlı'nın malları Avrupa'nın malları karşısında ucuz görünüm kazanmış ve Osmanlı Avrupalıların bir pazarı durumuna gelmiştir. Gücünü yükselten Avrupa'nın bu derece zenginleşmesinin ve diğer devletleri etkisi altına almasının sebebi izlediği merkantilist politikadır.[171] Merkantilist politikanın ardından Osmanlı'nın modernleşmesine etki eden diğer dış sorun diyebileceğimiz mesele kapitülasyonlardır. 17. yüzyıl ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti birçok Avrupalı devlete kapitülasyon vermeye başlamıştır.[172] Kapitülasyonların en önemlileri Fransa ve İngiltere'ye verilmiş olanlardır. Fransa'ya verilen kapitülasyon Osmanlı'nın 18. yüzyıldaki siyasi durumundan dolayı genişletilmek zorunda kaldı. Fransa bu kapitülasyonları genişleterek Avusturya'nın Akdeniz'e, Rusya'nın Karadeniz'e çıkmasını önlemek istiyordu.[173] Bunların dışında değişimi zorlayan bir diğer etken de yapılan ıslahatlarla ordu giderlerinin arttırılmasıdır. Zaten savaşlarda başarı elde edemeyen ordu, devlete büyük bir yük olmuştur. Devlet ekonomik sıkıntı içerisine girince birtakım çözümlere yönelmiştir. Mevcut tımar sisteminde değişikliklere, paranın ayarı ile oynanması yoluna gitmiştir.

Var olan tımar sisteminin bozulması, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı klasik döneminin sonunu getirmiştir. Tımar artık tımar gelirlerini önceden devlete ödeyenlere satılmaya başlamıştır. Ortaya çıkan bu yeni sistem mukataa adını almıştır. Tüm bunların içinde Osmanlı ekonomik yapısı çökerken, Batı kapitalist sistemde yükselmeye devam etmiştir. Osmanlı'nın batı gibi kapitalist olamamasının sebebi kendine mâl ettiği iktisadi yapıdır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatıyla alakalı kararlarına 1500-1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve iktisadi dünya görüşünün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ana ilke vardır. Bunlar; iaşe, gelenekçilik, Fiskalizm'dir.[174]

Bu üç ilkeden birincisi olan iaşenin amacı mal ve hizmetlerin tüketici için mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlamaktır. Bu ilkenin bir diğer özelliği

[171] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar* ,s. 57.
[172] Halil İnalcık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı Makaleler I*, İstanbul, 2018, s. 262.
[173] Berkes, *Türk Düşünüşünde Batı Sorunu,* s. 79-80.
[174] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2009, s. 47.

de ülke içinde ihtiyaçların karşılandıktan sonra eğer fazla mal kalırsa devlet bu malın ihracatına izin vermiştir. İhracat sıkı bir denetimdeyken bunun tersine ithalat hiçbir denetime tabi tutulmadan serbestçe yapılmasına izin edilmiştir. Bu ilkeye bakıldığında günümüzün iktisat politikalarına benzemeyen bir özelliği vardır. Diğer bir ilke olan "gelenekçilik" ise ekonomik ve sosyal ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme, herhangi bir değişme çıktığı takdirde tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olmasıdır. Devletin iktisadi hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke "Fiskalizm"dir. Fiskalizm devletin hazine gelirlerini en yüksek düzeye çıkarmayı amaçlar.[175] İşte bu üç ilke Osmanlı Devleti'nin Batı'nın kapitalist sistemine yönelmesini engellemiştir. Osmanlı'nın bu ekonomi politikası onu rakipleri karşısında düşürmüş hatta sömürülmesine neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte karşımıza devletin dağılmaması için yapılan ıslahat çalışmaları çıkmaktadır.

Meşrutiyet dönemi İslamcıları da Osmanlı Devleti'nin geri kalış sebepleri üzerinde fikir yürütmüşler ve birkaç sonuca varmışlardır. Meşrutiyet dönemi İslamcıları, İslam dünyasının askeri, iktisadi, siyasi ve teknolojik alanlarda geri kalmış olduğunu kabul ediyor, geri kalış sebeplerini de iç ve dış sebepler olarak ikiye ayırıyorlardı.[176] İç sebep olarak Müslümanların ataletleri, yanlış tevekkül anlayışları ve gafletleri gösterilmiştir. Dış sebep olarak ise Batı'nın Osmanlı üzerindeki baskısı olup, Avrupa'nın kültürü, tekniği, rasyonel iradesi, kini ve düşmanlığı ile bütün İslam dünyasına saldırdıklarını ortaya koymuşlardır. Emperyalist Avrupa devletlerinin bu girişimlerinin Osmanlı farkındadır. Said Halim Paşa'nın da dediği gibi "*Batı medeniyetinin şaşaasına o kadar o derece hayretle kalmışız ki, onu meydana getiren sebepleri kavramaktan aciz olup, gördüğümüz neticeleri medeniyetin sebepleri sanmışız*."[177]

2.3. Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci

Her alanda gerçekleşen idari yapının yıllar içerisinde bir oluşumu ve diğer dönemlere aktarılışı vardır. İdari yapıda modernleşmenin nasıl gerçekleştiği önemli olduğu gibi bu sürece etki eden kişilerin de modernleşmeye yön verdiğine dikkat etmek gerekir. Çünkü

[175] Genç, *a.g.e.*, s. 45-47-54.
[176] Adem Efe, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri", C. 2, *Doğu-Batı,* Ankara, 2008, s. 243.
[177] Efe, a.g.m., s. 243-244-261.

düşünceler, fikirler, bulunduğu konum kişinin modernleşmeye etkisi olduğunu göstermektedir.[178] Osmanlı Devleti daha öncesinde modernleşme yolunda birçok atılımlar yapmış ancak bu atılımlar düzenli ve istikrarlı bir şekilde olmamıştır. Bu başarısızlık kendini her alanda göstermiş olup bu alanlardan bir tanesi de yönetimdir. İstikrarsız ve başarısız bürokratlar yönetimi iyileştirmek bir yana daha çıkmaz bir hale sokmuştur.

18. yüzyıl sonlarına kadar plânlı ve bilinçli bir modernleşme girişimi olmayıp, III. Selim ile birlikte modernleşmenin bir plan üzerinde işlemeye başladığı görülmüştür. Bu dönemde modernleşme daha çok kendini askeri alanda göstermiştir. Fakat modernleşmenin idari kısma yönelmesinin sebebi ise Mısır Sorunu'dur. Kendisine valilik verilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın merkeze karşı çıkması ile birlikte yönetimde reform yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devlet eğer kendi içindeki sorunları çözemiyorsa, uluslararası alanda da istikrarlı bir sisteme dahil olamaz. Bu yüzden saygınlığını kaybetmemek ve en ön safhada yer alabilmek adına idari ve siyasi makamların işleyişinde güncellemeler yapmak zorundadır.[179] Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde son yüz elli yıllık dönem içerisinde idari alanda dikkat çeken olgu, yönetici kadroların geriye gidişi durdurmak adına buldukları yolun devlet yönetiminde yeniden düzenleme olması gerektiğidir.[180] Bu dönemin en etkin devleti ise Fransa'dır. Osmanlı, Batı standartlarında bir yönetim belirlemek için kimi zaman müttefiki kimi zaman ise düşman olan Fransa'nın yönetim biçimine göre ülkeyi modernleştirmeye çalışmış, 1860'lı yıllardan itibaren Fransız yönetimini örnek almıştır. Bürokratik amaçla yüklü bir modernleşme çabası gerçekleştirmeye çalışılsa da bu durum halk kitlelerine kabulü başarılı olmamış, böylece gerekli atılımlara engeller ortaya çıkmıştır.[181] Devleti kurtarma projesi olarak adlandırılan modernizmin idari kolu da gerekli başarıyı elde edememiştir.

Program dahilinde giden her şey düzenli olur. Başarılı sonuçlar elde edilir. III. Selim ile daha düzenli hale gelen modernleşmenin yolu Tanzimat Dönemi, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemleri olarak da kendini göstermiştir. Tanzimat'ta kendi başına

[178] Serdal Fidan, Kamil Şahin, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi- Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi", Isparta, 2011, s. 114.
[179] Çağrı Çolak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", Trabzon, 2016, s. 399.
[180] Çolak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform", s. 405.
[181] Fidan, a.g.m., s. 115.

düzenlemeler anlamında kullanılmış olup, Türk tarihinin Osmanlı Devleti'nde Batı'dan etkilenen çok sayıda siyasi ve sosyal reformları gerçekleştiği bir dönemi (1839-1878) ifade etmek için kullanılmıştır.[182] Değişimin köklü bir şekilde yaşandığı bu dönem Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane'de Hattı Hümayunu okumasıyla hukuki bir nitelik kazanmıştır. Teokrasi ile bütünleşen mutlak monarşinin yetkilerinin belli hukuk idaresi ve yasalarla sınırlandırılmak istendiği bilinmektedir. Sultan Abdülmecid'in ve Sultan Abdülaziz'in 15 yıl süren saltanatları boyunca Tanzimat döneminde iktidar olduğu ama muktedir olmadığı bir dönemi ifade etmektedir.[183] Bu dönemde yönetimdeki güç padişahın elindedir. Devlet yönetimi ve bürokrasi de gerçekleşen atılımlarla birlikte klasik dönemde devletin tek ve mutlak hâkimi padişahtır. Fakat Tanzimat'ta gerçekleştirilen yeniliklerle birlikte iktidar anlayışını Babıâli'nin mutlakiyetçiliğine bırakılmıştır. Gerçekleştirilen bu yeniliklerle beraber Batı kültürü bürokrasiye de yerleşmiştir. İktidarın Babıâli'nin eline geçmesinin ardından halkta yönetime dahil edilmeye çalışılmıştır. Elit ve sivil bürokrasinin yönetimde etkisinin olması bu kısmın modernleşmeye yön vermesine de zemin hazırlamıştır. İktidarı ele alan bürokrasinin yaptığı idari atılımlar, belli hukuki çerçeveler içerisine alınmış, yetki sahibi olan bürokrasinin yetki ve sorumluluklarına cezai hükümlerle sınırlandırmalar getirilmiştir. Ancak bu kanun çerçevesinde bürokrasi iktidarı devralacaktır. Fakat bürokrasi idari atılımları yerli yerinde yapabilen gelişmeler gösterememiştir. Bir Batı taklitçiliğinden öteye geçemeyen bürokrasi, Tanzimat Dönemi'nde tepeden inme bir nitelik taşımıştır. Verilen tarihler arasında olaylar sıkıştırılıp, orada noktalanmış denemez. Farklı şekil ve oluşlarla ortaya çıkarlar. Getirdiği sonuçlar devam ettiği sürenin nedenlerini ortaya çıkarır. Bu yüzden 1876'da II. Abdülhamid'in yönetime geçmesi ile Tanzimat Dönemi bitmiştir diyemeyiz. Bu süreçte gerçekleşen zihniyet atılımları kendini Meşrutiyet ve İstibdat dönemlerinde de hissettirmeye devam etmiştir. Osmanlı'nın dağılmasını ve Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerinden elini çekmesini gerçekleştirmek amacıyla Mithat Paşa'nın öncülüğünde II. Abdülhamid, I. Meşrutiyeti ve anayasa olan Kânûn-i Esâsî'yi kabul etmiştir. Umulan şudur: azınlıkları ülke yönetimine katıp isyanları engellemek ve milliyetçilik akımının etkisini ortadan kaldırıp devlet otoritesine güç katmaktır. Modernleşme ve idari yapıda yeni bir dönemi ifade eden Meşrutiyet Dönemi ikilikleri ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde siyasal bir yapı olarak

[182] Fidan, a.g.m., s. 115.
[183] Çolak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform", s. 406.

karşımıza çıkan Genç Osmanlılar vardır. 1865'te cemiyetin kurulması ile birlikte merkezin topa tutulduğu bir dönem kendini göstermiştir. Yeni dönem Meşrutiyet ve Tanzimat Dönemi arasında karşılaştırmalar yapan Genç Osmanlılar, Tanzimat'ın hukuksal, siyasal ve sosyal haklar bağlamında bir düzenleme gerçekleştirmediğini, siyasal amaçları ve idealleri gerçekleştirmede kademe kaydedemediğini iddia etmişlerdir.[184] Bunun dışında savundukları bir görüş ise şu idi: Tanzimatçıların Batı sömürgeciliğini parlamenter sistemi anlamadıklarını, toplumu katmanlarına bölerek bir üst tabaka meydana getirmek istediklerini, yerel ve milli kültürü baltaladıklarıdır.[185] Ama şu da bir gerçektir ki her ne kadar Tanzimatçıları eleştirmiş olsalar bile kendileri de Meşrutiyet Dönemi'nin etkin ama başarısız birer temsilcileridirler.

Meşrutiyet'in ilanı, padişah değişikliği ve Kırım Savaşı gibi toprak kayıplarına neden olan savaşlardan ötürü 1876 yılında Kânûn-i Esâsî'nin ilanı ile birlikte yeni bir dönemin temelleri atılmış oldu. Mithat Paşa, Süleyman Paşa ve Ziya Paşa gibi kişilerin öncülüğünde Kânûn-i Esâsî'nin esasları oluşturulmuş, komisyonun padişah tarafından oluşturulması sebebiyle halk oylamasına gidilmemiştir. Doğrudan padişahın kendi oluşturduğu bir kurul tarafından hazırlatmıştır.[186] Hukuki açıdan tamamen padişahın isteğine göre şekillenmiş bir anayasadır.[187] Tanzimat'ta padişah ikna edilirken, Kânûn-i Esâsî'de padişah zorunlu tutulmuştur. Kânûn-i Esâsî, Tanzimat'ın devamı olmuş ve hakları ve güvenceleri bir adım daha ilerletmiştir. Osmanlı Devleti gibi monarşik bir yönetimi benimseyen bir devlet için Kânûn-i Esâsî önemli bir aşamayı ifade etmektedir.[188] Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşanması ve büyük toprak kayıpları ile beraber II. Abdülhamid 20 Mart 1877'de ilk toplantısını gerçekleştiren Meclisi Mebusan'ı bir dönem işlevini sürdürdükten sonra 14 Şubat 1878'de kapatarak I. Meşrutiyet'e son vermiştir. Böylece yönetimdeki kararı ve otoriteyi tekrar ele alan II. Abdülhamid, Jön Türkler tarafından tepki toplamaya başlamıştır. Amaçları tekrar Meşrutiyet'i ilan ettirip, yeniden meşruti monarşiye geçmektir. Bu amaçla konferanslar düzenlemişlerdir. Ancak bürokrasi ve idari bilgiden yoksun olan Jön Türkler istenilen başarıyı elde edemedikleri gibi kendi içlerinde de çatırdamaları beraberinde getirmiştir.

---

[184] Gökmen Kantar, "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", Tekirdağ, 2019, s. 368.
[185] Kantar, a.g.m., s. 369.
[186] Merve Ünal Açıkgöz, "1876 Tarihli Kanun-i Esasi'de Yasama Yürütme İlişkisi", *Yasama Dergisi,* Haziran, 2021, s. 69.
[187] Kantar, a.g.m., s. 375.
[188] Kantar, a.g.m., s. 375.

Kendi aralarında gruplara ayrılan Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir. Cemiyetin amacı da Batı'nın üstünlüğüne karşı ulusçu bir direniş kurmayı amaçlamaktır. Olayların büyümesi ve merkeze karşı isyanların artması sonucunda padişah Jön Türklerle mücadele haline girmiştir. Bu süreç içerisinde II. Abdülhamid modernleşmeden geri durmamış, özellikle eğitim konusunda büyük atılımlar gerçekleştirmiştir. II. Abdülhamid'in yönetimdeki istikrarı ve bütünlüğü elinde tutmak istemesi 33 yıl sürmüştür. 33 yıl sürdükten sonra dış baskıların müdahalesi ve içerideki Jön Türk hareketleri II. Meşrutiyet'in 24 Temmuz 1908'de tekrar ilan edilmesine sebep oldu. Özellikle meşrutiyetin ilanında dikkat çeken durum ise şu idi: II. Abdülhamid'in açtığı okulda okuyan gençler Jön Türklerin asıl üyelerini oluşturan kişiler olmalarıdır. Avrupa'ya da gidip dönen genç subaylar II. Meşrutiyet'in ilanı yolunda fazlasıyla çaba sarf etmiştir. Burada yönetimin tekrar meşruti monarşi olması adına Niyazi Bey, Enver Bey ve Eyüp Sabri Ohri gibi isimler önemli görevler üstlenmişlerdir.

2.3.1. Osmanlı İdari Yapısının Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkisi

Devlet dairelerinin iktidarı ve hakimiyeti anlamında kullanılan bürokrasi, devlet işlerinin halledildiği bürolar anlamında kullanılan *büreau* ve iktidar manasına gelen *cratie* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.[189] Modernleşme yolunda atılan adımlarla birlikte bürokrasi, devlet idare sisteminde sık sık anılmaya ve yetkileri artmaya başlamıştır. Buradan hareketle modernleşmeyi sağlayan unsurların başında bürokrasiyi görmekteyiz. Modernleşme ile birlikte askeri alanda yapılan reformlar idari alanlara da etki etmiştir.[190] Özellikle II. Mahmut döneminde askeri ve sivil alanda modernleşmenin temellerinin atıldığı bir dönem olup Batı tarzı yönetim anlayışına geçilen bir dönem ortaya çıkmıştır.[191] Tahta geçmesinin ardından devlet kademelerinde yaptığı düzenlemelerle bürokrasinin devlet üzerindeki gücünü azaltmıştır. Ancak 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile birlikte sivil bürokrasi güç kazanmış, daha önceki dönemlerden farklı olarak sadrazamın yanında bürokratlarında yönetimde etkin olduğu bir dönem yaşanmıştır.[192]

---

[189] Davut Dursun, "Bürokrasi Teorisi ve Yönetim", s. 133.
[190] M. Çağlar Kurttaş, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Ocak, 2019, s. 406.
[191] Kurttaş, a.g.m., s. 407.
[192] Yasin Kösece, Rıfat Karakoç, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk İdare Dergisi,* Haziran, 2021, s. 251.

Padişahın mutlak otoritesi karşısında bürokrasi yargısal olarak söz hakkı elde etmiş ve iktidara zaman zaman müdahaleler de bulunmaya başlamıştır.[193] Böylece Batılılaşma ve Avrupalılaşma çabaları bu dönemde bürokrasinin idaresiyle gerçekleşmiştir denilebilir.[194] Tanzimat Fermanını 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı takip etmiştir. Avrupa ülkelerinin baskısı sonucunda Gayrimüslim halka haklarını genişletmeye yönelik atılan bu adım Ali ve Fuat Paşaların uğraşları sonucunda gerçekleşmiştir. Yönetimin demokratikleşmesi yolunda atılan bu adım bürokrasinin iktidar üzerindeki gücünü göstermektedir.[195] Özellikle Ali ve Fuat Paşalar Babıâli'nin nüfuzunu arttırmış yönetim ve hukuk alanında yapılan yenilikler bu paşalarla gerçekleştirilmiş olup II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sürece kadar etkisini sürdürmüştür.[196]

II. Mahmut'un ölümünün ardından sırayla tahta geçen Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve V. Murat saltanatta gücünü tam anlamıyla gösterememiş ve bu boşluk bürokratlarca doldurulmuştur. II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından ise bürokrasinin gücü azalmış, padişah yönetimi Yıldız Sarayında toplamıştır. Sultan II. Abdülhamid'in idaresi ve politik görüşleri bürokrasinin etkisinin azalmasını ve padişahın iktidardaki gücünün artmasını sağlamıştır. Hizmet esaslı bir bürokrasi oluşturmak isteyen II. Abdülhamid bu amaçla çeşitli meslek okulları açmış ve bürokrasiyi siyasetten uzak tutmaya çalışmıştır. Yasama ve yürütme işlerini Yıldız Sarayında toplayarak Babıâli'ye rutin görevler vermiştir.[197] Ancak II. Abdülhamid'in merkezileşme yolunda attığı adımlardan rahatsız olan ve daha sonra karşımıza İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak çıkan grup meşruti yönetimi talep etmiştir. Cemiyet içerisinde aydın sivil ve askeri bürokratlar yer almakta olup bu kişiler devletin bütünlüğünü sağlamak amacıyla modernleşmenin gerekliliğini savunmuşlardır. Önce I. Meşrutiyet'in ardından da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi bürokrasinin iktidar karşısında güç elde etmesini sağlamıştır. Modernleşmek ve Batı tarzı ulus devlet kurulmasını isteyen bu grup etkinliğini I. Dünya Savaşı'na kadar göstermiştir.[198]

---

[193] Kurttaş, a.g.m., s. 407.
[194] Kadir Peker, Fuat Yörüklüoğlu, Burak Hamza Eryiğit, "Türk Demokrasisin İnşasında Bürokrasinin Rolü", *Yönetim Bilimleri Dergisi,* C. 12, S. 23, Sakarya, 2014, s. 170.
[195] Eryiğit, a.g.m., s. 169.
[196] Karakoç, a.g.m. s. 252.
[197] Karakoç, a.g.m., s. 252.
[198] Kurttaş, a.g.m., s. 409.

2.3.2. Osmanlı İdari Yapısının Modernleşmesinde Halkın Tepkisi

Osmanlı yükseliş döneminden itibaren Batı karşısında her daim kendisini üstün görmüş, hiçbir zaman Batı ile kendini denk tutmamıştır. Ancak gelişen ve değişen dönemde Osmanlı yerinde sayarken Batı bazı değişimler geçirmiş ve bu değişimler sonucunda kendini dünyaya ispat etmiş ve parmakla gösterilir bir hal almıştır. 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın ortalarında yaşanan iki önemli antlaşma Osmanlı'yı yerinden sarsmıştır. 26 Ocak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde bir devrin kapandığını ve yeni bir devrin açıldığının habercisi olmuştur.[199] 1718 yılındaki Pasorafça Antlaşması ise Osmanlı'nın artık eski gücünde olmadığı, Batı karşısında üstünlüğünün kaybedildiğinin ispatı olarak karşımıza çıkmıştır. Olumsuz seyreden bu süreçten sonra Osmanlı mevcut kurumların yetersiz olduğunun farkına varıp modernleşme yolunda önemli adımlar atamaya başlamıştır. Fakat atılan bu adımların ekonomik yükü köylünün, mülk sahiplerinin ve diğer emekçi grupların omzuna binmiş durumdaydı. İşte bu yüzden Osmanlı tebaası daha modernleşme için atılan ilk adımlarda tepkilerini ortaya koymuştu. Yeterince yoksul ve fakir olan halk bir de modernleşmenin getirdiği ekonomik yükü kaldıramayabilirdi.

Tahta çıktığında otuz sekiz yaşında olan III. Selim, Saray'daki kafeslerden çıkıp tahta oturan şehzadeler içinde devletin uzun zamandır gördüğü en yetenekli bilgili ve tecrübeli sultan olduğunu ispatlamıştır[200], öyle ki daha şehzadeliği döneminde Fransız kralıyla mektuplaşıp, ondan yardım istemişti.

III. Selim, Osmanlı modernleşmesiyle ilgili ilk adımını askeri alanda atmıştır. Çünkü kaybedilen savaşlar Osmanlı aydınını askeriyenin sorunlu olduğu düşüncesine götürmüş yazılan layihalar sonucu III. Selim (1789-1807), 1793 yılında kendisine sadık yeni bir ordu kurma çabası içine girmiştir. III Selim ile başlayan modernleşme, başlangıçta halka hizmet götürmekten ziyade siyasi amaçlar gütmüştür.[201]

Bir toplum, yalnızca değer sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit edildiğini görünce, düşmanın silahını almakla tereddüt etmemiştir.[202] III. Selim de tereddüt etmemiş, kurduğu orduyu batılı tarzda inşa etmiştir. III. Selim bu orduyu hazırlarken ordunun giderleri için İrad-ı Cedîd hazinesini kurmuştur. Amaç merkezi

[199] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 2017, s. 53.
[200] Lewis, *a.g.e.*, s. 56.
[201] Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 80.
[202] Halil İnalcık, "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Doğu Batı Makaleler I*, İstanbul, 2018, s. 289.

güçlendirmek, devlet üzerindeki güç odaklarını ortadan kaldırmaktır. Fakat III. Selim tüm bunları gerçekleştirirken eskinin yanında yeninin yer aldığı bir metot izlemiştir. Örneğin Yeniçeri Ocağı'nın yanında Nizâm-ı Cedîd askeri, medrese yanında teknik öğretim kurumu, devlet bütçesi yanında İrad-ı Cedîd Hazinesi oluşturmuştur.[203] Ancak eski, kendi varlığının devamı için yapılan bu ıslahatları kabul etmemiş tam tersine düşmanca bir tavır takınarak ıslahatların durdurulmasını istemiş ve bunun sonucunda Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim tahtan indirilerek bir onun kadar modernleşmeci olan II. Mahmut tahta geçmiştir.

III. Selim kendisi bu reformlardan ancak küçük bir kısmını gerçekleştirebilme imkânı bulabilmiş olmakla birlikte büyük çapta reformlar tasarlamış olan ilk Osmanlı padişahıdır.[204] Aslında mecburi kültür değişmeleri olan III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinin ağırlık noktalarını askerlik ve ona bağlı konular oluşturmuştur.[205]

II. Mahmut tahta geçtikten itibaren III. Selim'in ıslahatları üzerine ekleyerek devam etmeye çalıştı. Tahta geçtiği dönem bir hayli karışık ve merkezi otoritenin artık yok olmaya yüz tutmuş devriydi. Ancak II. Mahmut bu durumu yaptığı ıslahat ve antlaşmalarla düzeltmeye çalıştı.

İlk olarak Alemdar Mustafa Paşa'nın da etkisiyle yönetimde etkili olmaya çalışan ayanlarla Ekim 1808'de Sened-i İttifak Antlaşması'nı imzalamıştır. Günümüz anayasacıları Sened-i İttifak'ı biraz abartarak, mutlak otoriteye ilk defa gem vuran bir Magna Carta olarak nitelemişlerdir. Aynı zamanda anayasal gelişmemizin milat noktası olarak Sened-i İttifak'ın ilanını kabul etmişlerdir.[206] Aslında bir Magna Carta olmaktan uzak olan Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nin modern merkeziyetçi bir devlete dönüşmesi yönünde atılmış ilk adımlardan birisi idi.[207] Üzerinden çok geçmeden gücü eline alan II. Mahmut ayanlarla imzaladığı menhus senedi yırtacaktır. Ayanlarla birlikte kendine bu senedi imzalatmış olan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'yı da gözden çıkarmıştır.

---

[203] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 70.
[204] Kemal H. Karpat*, Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal Kültürel ve Ekonomik Temeller)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 94.
[205] Yılmaz Özakpınar, *Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87.
[206] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap İstanbul, 2018, s. 38.
[207] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 167.

Tüm bunların ardından otoritesini güçlendirmek isteyen II. Mahmut askeri alanda birtakım yeniliklere gitmiş olup önce Sekban-ı Cedit ordusunu lağvetmiş ardından savaşlarda hiçbir kazanç sağlamayan eskimeye yüz tutmuş Yeniçeri Ocağı'nı 1826 yılında kaldırmıştır. Sultan II. Mahmut'un askeri alanda giriştiği büyük çaptaki bu yenileştirme hareketi yeni yeni masraflar açıyor, bu kaynakları karşılamak için mevcut kaynaklar daha da çok sömürülüyor, bu ise derin tepkiler yaratıyordu.[208] Yine II. Mahmut iradeyi elinde tutmak ve yaptığı yenilikleri halka duyurmak için ilk Türkçe gazete olan *Takvîm-i Vekâyi*'yi çıkardı. Böylece bir posta sistemi kuran II. Mahmut Batı çizgisinde yeni idari müesseseler kurma yolunda adımlar atmaya devam etti. Merkezi otoritenin yoksunluğuyla birlikte vergilerde de düşüşler meydana gelmiştir. Bunun için Evkaf Müdürlüğünü kurarak bütün vakıflar buraya bağlanmış, gelir gider dengesi kontrol altına alınarak, vergilerde artış yaşanması için uğraşılmıştır.

Mustafa Reşit Paşa'nın tavsiyesi ile 1837 yılında Osmanlı nazırları ile sürekli görüş alışverişinde bulunmayı sağlamak üzere iki müessese kuruldu. Bunlarda biri, Dâr-ı Şûrâ-yı Babıâli, nazırlar meclisinin kurumsallaşmış biçimi; ikincisi ise görüşmeler sonucunda varılan kararların kanunlar halinde somutlaştırılacağı ve sultanın onayına sunulacağı daha çok özel bir idari organ niteliğindeki Meclis-i Vala-i Ahkâm-ı Adliye olacaktı.[209]

II. Mahmut artık otokratik bir yönetimi eline almıştı. Her iki müessesede aslında Osmanlı idari işleyişini kolaylaştırmak için kurulmuştur. II. Mahmut döneminde kültürel yönden de bariz değişiklikler yaşanmış, batının etkisi burada da hissedilmiş olup bu değişim askeri üniformalara (ne kadar III. Selim'in tahtan indirime nedenlerinden biri olsa da) yansımış ve 1826'da çıkarılan bir yönetmelikle üniformaların Avrupa stilinde ceket ve pantolondan ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu durum önemli bir sorunu ortaya çıkarmıştır. Çünkü giysi devlette eski dönemlerden beri insanın dinini, sosyal statüsünü gösteren bir aracıdır. Bir insanın kendi giyimini reddedip diğerinin giyiniş biçimini benimsemesi bir ihanet ve dinden çıkma hareketi olarak kabul edilir.[210] Aslında modernleşmeyi çağa ayak uydurmayı kabul edemeyen halk bütün yeniliklerde ilk önce karşı çıkmıştır. Atatürk fesi kaldırıp şapkayı

[208] Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 96.
[209] Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* s. 172.
[210] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 74.

getirdiğinde de halk zamanın Gâvur Padişah dediği II. Mahmut'un fesini geri istemiş, şapkayı dine aykırı bulmuştu.[211]

II. Mahmut'un 1839'daki ölümünden bir yıl önce devletin ekonomik geleceğini belirleyen çok önemli bir antlaşma gerçekleşmişti. Bu antlaşma 1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlatması olup dolaylı yönden Osmanlı kültürel değişim ve dönüşümü üzerinde etkili olmuştur. Artık 19. yüzyılda Batı sömürgeler için yarış halini almış ve ihtiyaç fazlası malları sömürge topraklarda satarak gücünü arttırmayı ve başat güç durumuna gelmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde de Osmanlı'da yaşanan Mehmet Ali Paşa İsyanı gibi önemli bir sorun İngilizler için bir fırsat olmuş ve Osmanlı'yı bu antlaşmayı imzalamaya mecbur bırakmıştır. Burada İngilizlerin iki amacı vardır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin geleneksel sanayisini çökertmek, ikincisi ise Mısır'da hızla sanayileşme ve kalkınma planı yapan Mehmet Ali Paşa'nın önünü kesmektir.[212]

II. Mahmut'un ölümü üzerine tahta I. Abdülmecit geçmiş, 3 Kasım 1839'da Müslüman ve Gayrimüslimlerin önünde Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. *Tanzimat kafası,* Osmanlı-Batı diyalogunun bir ürünüdür.[213] Zamanın Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Gülhane Parkı'nın ortasında bir kürsüye çıktı ve Gülhane Hattı Hümayunu olarak bilinen hattı, bunun için davet edilen Babıâli'nin yüksek rütbeli memurlarıyla yabancı diplomatlarına okudu; burada hazır bulunanların hepsi, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi yönünde önemli bir adımın atılmış olduğunu anladılar.[214]

Tanzimat Fermanı ile amaç yabancı ülkelerin Osmanlı üzerindeki hak taleplerini engellemek için çıkartılmıştı. 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'ya verilen Ortodoks tebaa üzerindeki himaye hakkının Tanzimat ile tesirsiz hale getirilmesi sağlanmıştır.

Osmanlı, bu ferman ile üstünlük iddiasından vazgeçmiştir. Tanzimat öncelikle devlet içerisinde ayrılıkçı isyanların çıkmasını önlemek için önemlidir. Çünkü Müslüman olanlarla olmayanlar eşit sayılmıştır. Bu eşitlik siyasi, hukuki, ekonomik düzenlemelerle teminat altına alınmıştır. Fakat bu fermandan hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler hoşnut değildir. Müslümanlar mevcut statüleri sarsılırken, Ortodokslarda diğer

[211] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul, 2018, s. 197.
[212] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 76.
[213] Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı-Batı Diyalogu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 143- 144.
[214] Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* s. 175.

mezheplere karşı daha üstünken eşit duruma gelmiş oldu. Tanzimat ile hız kazanan Batılılaşma hareketine devletin dışından yabancı güçlerden de tepki gelmiştir. Kırım Savaşı bunlar için önemli bir örnektir. Savaş, Tanzimat ve Osmanlı üzerindeki İngiliz nüfuzunun kırılması için Ruslar tarafından çıkarılmıştır.[215] Osmanlı aydın mutlakiyetçiliğin bir eseri olan Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem, dış devletlerin müdahalesiyle çıkarılan Islahat Fermanı'yla noktalandı.[216]

Islahat Fermanı, Tanzimat devri yöneticileri kadar günümüz tarihçileri arasında da niteliği tartışılan bir belgedir. Bu fermanın tamamen dış baskı sonucu çıkarılan, devletin onurunu kıran hatta bağımsızlığını zedeleyen bir belge olduğu söylenmişti ve halen daha bu görüş devam etmektedir.[217] Tanzimat ile başlayan Batılılaşma hareketi Avrupa ülkeleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Kırım Savaşı bunun en güzel örneği olmakla beraber Osmanlı bu savaşı kazandığı halde çökmesini hızlandıran bir duruma getirmiştir. Savaş sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda siyasal ve ekonomik bir kement Osmanlı'nın boynuna geçirilmiştir.[218] Konferansın ardından Gayrimüslim halk için daha fazla hak talep edilmiştir. Neredeyse yalnızca Hristiyan nüfusun haklarını ele alan 1856 Islahat Fermanı, Avrupalı güçlerin garantörlüğünde Hristiyanlara esas olarak ayrıcalıklı bir statü kazandırmıştır.[219]

Ekonomik bakımdan ise savaşın ardından Avrupa devletlerinden borç alınmış olup bu borç gerektiği şekilde kullanılmamıştır. Hiçbir kalkınma programı ve planı olmadığı için, yatırımlar için alınan istikrazlardan ele geçen paralar padişahımız, paşalarımız ve komisyoncular tarafından çarçur edilmiştir. Toprak reformu sorunu uluslararası diplomatik bir sorun oldu. Bunu kestirip atmak için yapılan 1858 Arazi Kanununu uygulamak için gerekli kadastro işlerine olsun para yatırmak yerine istikrazlarla saray yapıldı.[220] Devlet artık Avrupa Devletlerinden aldığı borçlarla yaşar hale gelmişti. Batı emperyalizminin Osmanlı toplumundaki büyük sözcüsü olan Avrupalı devletler ülkenin mali durumu ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını yitirme sürecini hızlandırmışlardır.[221] 1882'de II. Abdülhamid'in (1876-1909) mali iflasını

[215] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, s. 80.
[216] Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* s. 116.
[217] Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 118.
[218] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 81.
[219] Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*., s. 100.
[220] Niyazi Berkes, *Türk Düşünüşünde Batı Sorunu*, İstanbul, 2018, s. 31.
[221] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* s. 81.

açıklamasıyla ekonomik bağımsızlık son bulmuştur.[222] Bundan sonraki süreç Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerinde rahatça hüküm sürdüğü dönem olmuştur. Alınan istikrazları ödeyemeyen Osmanlı'nın gelirlerine el koyan Avrupa devletleri Düyûn-ı Umûmiye idaresini açmıştır.

Bu şartlar altında tahta çıkan II. Abdülhamid, 33 yıl boyunca Avrupa devletleriyle mücadele etmiş ve ülkeyi modernleşmiş bir şekle sokmak isteyen padişah olmuştur. Padişahlık yaptığı dönem ise devletin en buhranlı dönemidir. Çünkü devlet, emperyalist güçler olan Batılı devletlerin sömürgesi altındadır. Bu durum karşısında tahta çıkan II. Abdülhamid öncelikle 1876 yılında Kânûn-i Esâsi'yi ilan etmiştir. II. Abdülhamid Kânûn-i Esâsi'yi ilan ederken 113. madde üzerinde özellikle diretmiştir. Bu maddeyle birlikte Kânûn-i Esâsi'nin padişahın otoritesini sarsmayan, hükümdarın yetkilerini kısıtlamayan bir hale getirilmiştir.[223]

Kânûn-i Esâsi ile birlikte Osmanlı Meclisi de oluşturulmuştur. 19 Mart 1877'de toplanan mecliste Müslüman ve gayrimüslimler de temsil edilmişlerdir. Kânûn-i Esâsi'nin ilanından ve meclisin toplanmasından bir süre sonra II. Abdülhamid, Mithat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek sürgüne göndermiş[224] ardından 1877-1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane göstererek meclisi feshetmiş ve meclisi dağıtmıştır.[225] Anayasadaki değime göre ertelenmiştir.[226] Bundan sonra 33 yıl süren sıkıyönetim başlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında da birçok ıslahatlar yapılmıştır. Çünkü bu dönemde eğitim diğer dönüşümlerin ön şartı olarak görülmüştür. Said Paşa'ya göre eğitim reformu diğer tüm gelişmelerin önündeki olmazsa olmaz şarttı ve II. Abdülhamid rejimi ve en büyük atılımını bu alanda yaptı.[227] Burada amaç eğitim alanında yapılan ıslahatlarla Batı'yı daha iyi anlamak ve gelişen ve dönüşen dönemde teknolojiye ayak uydurmaktır. Bunun için Harbiye, Mülkiye, Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiştir. II. Abdülhamid devrinin diğer önemli reformu ise hukuki alandadır. Hukuki reformlar padişahın saltanatının ilk yıllarında gerçekleşti ve aslında bu reformlar, Tanzimat zamanında başlatılmış bir sürecin tamamlanması anlamına

[222] Berkes, *Türk Düşünüşünde Batı Sorunu*, s. 37.
[223] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 333.
[224] Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, s. 84.
[225] Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 41.
[226] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.337.
[227] Lewis, *a.g.e.*, s. 246.

geliyordu. Bu değişikliklerin temel nedenlerinde biri yabancıların Osmanlı sistemiyle ilgili şikâyetlerine cevap vermek ve böylece yabancıların kapitülasyonlarla kabul edilmiş olan adli imtiyazlarını kaldırmak ya da sınırlamaktı.[228]

Diğer bir taraftan önemli bir yenilik telgraf hattı ve demiryolları idi. Osmanlı telgrafın önemini anlamakta çok gecikmemiş hatta Kırım Savaşı sırasında bunu kullanarak ilk çektiği telgraf "*Müttefikler Sivastopol'a girdi*" olmuştur. Demiryolu hattında ise bilinen en önemli gelişme 1900 yılında dünyanın her yanından Müslümanların yaptığı bağışlarla meydana gelen Hicaz Demiryolu idi. Osmanlı Devleti'nin kendi imkanları ile ortaya koymasından ötürü Hicaz Demiryolu çok büyük önem arz etmekteydi. Bunun haricinde II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında basın da gelişme gösterdi. 1878 sonrası Osmanlı toplumunda kapalı ve kontrollü bir basına yönelmek kaçınılmaz bir gereksinimdi. Basın Osmanlı aleyhine yayınlar yapması ve devleti dış politikada zor duruma sokması nedeniyle sınırlandırmalar getirilmek zorunda kalındı.

II. Abdülhamid'in başka seçeneği olmadığı gibi, onun yerinde başka yöneticiler olsaydı onlarında basına karşı kısıtlama getirmekten başka seçenekleri olmazdı. II. Abdülhamid'in basın politikası Osmanlı Devleti'nde gerçekleşecek olası bir parçalanmayı önlemek amacına yönelik olduğu kabul edilmelidir. Ayrıca II. Abdülhamid'in emperyalist Avrupa'nın tehditleri ve oyunlarıyla, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanan koşulların yanı sıra 1876-1878 arasındaki olaylardan dolayı hastalık derecesine erişen vesveseleri de bu basın politikasını önemli ölçüde etkilemiştir.[229] Yine de bu şartlar altında Osmanlı basını gelişmiş, modernleşme yollunda önemli adımlar atmışlardır. Özellikle meşrutiyetin ilanı ve bu yeni yönetim karşısında halkın tepkilerini ortaya koymuştur. Bu tepkilerin en çok işlendiği dönem II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönem olmuştur. Nitekim gazete ve dergilere uygulanan sansürün kalkması ile halkın meşrutiyete bakış açısı ve yeni rejimden beklentileri objektif olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

[228] Lewis, *a.g.e*., s. 249.
[229] Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Çıkmazı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 82.

Görsel 2. 1. Osmanlı Halkının Meşrutiyet Rejimine Bakışı.

Yaşasın adalet, yaşasın uhuvvet!

Yaşasın müsavat, yaşasın hürriyet![230]

Meşrutiyet rejimi beraberinde adalet, uhuvvet, müsavat ve hürriyet gibi kelimeleri getirmişti. Tek parçadan oluşan bu karikatürde Osmanlı halkından geleneksel giyimli bir kadın tasvir edilmiştir. Karikatürist halkın modernleşme karşısında tepkilerini ortaya koymaya çalışmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanını ellerini kaldırıp oynayarak kutlayan kadın aynı zamanda *Yaşasın adalet, yaşasın uhuvvet, yaşasın müsavat ve yaşasın hürriyet* naralarını atmaktadır. Halkın yeni rejimden beklentilerini *yaşasın* kelimesi ile özetlemeye çalışan karikatürist, bu beklentiler karşısında halkın tedirgin olduğunu, beklediklerinin dışında çıkabilecek olumsuzlukları ise kadının yüzündeki üzgün ifade ile anlatmaya çalışmıştır. Meşrutiyet rejimi Osmanlı halkı için maddi anlamda refah getirirse ancak o zaman bir anlam ifade etmektedir. Çünkü halk modernleşmenin getirdiği yükü daima üstünde hissetmiştir. Her gelişim maddi bir zorluğu beraberinde getirdiği için daima olaylara umut ve umutsuzluk arasında bakmışlardır.

[230] *Kalem,* N. 14, 20 Teşrin-i Sani 1324/3 Aralık 1908, s. 8.

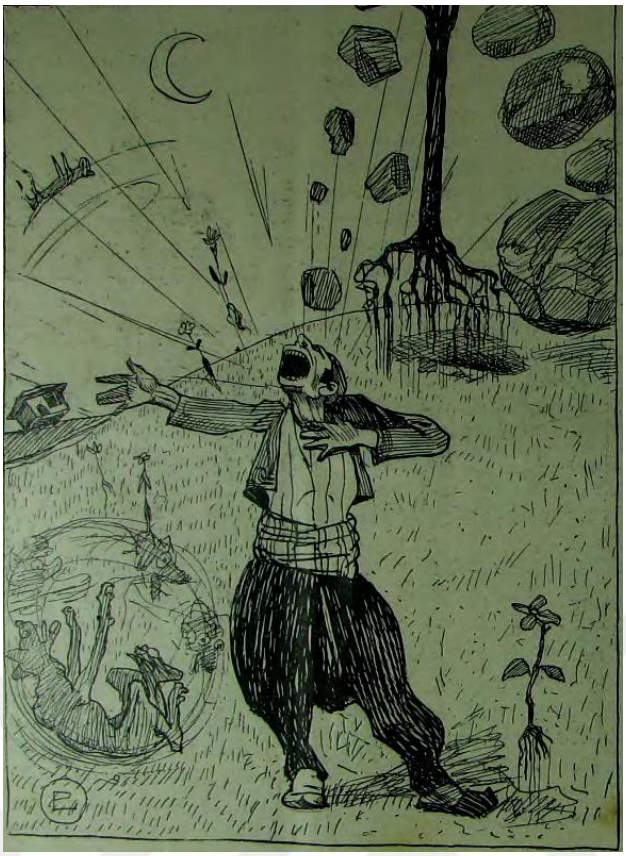

Görsel 2. 2. Osmanlı Halkının Meşrutiyet Sevinci.

Yaşasın……..meşrutiyet[231]

Halk meşrutiyet karşısında bilgisizdir. İstibdat olarak adlandırdıkları ve baskı rejimi olarak gördükleri II. Abdülhamid yönetiminin son bulacağı ümidindedirler. Meşrutiyet'in ilanının ardından 1909 yılında yayınlanan *yaşasın……meşrutiyet* adlı karikatür halkın meşrutiyetten beklentilerinin büyük olduğunu göstermektedir. Geleneksel giyimi ile tasvir edilen Osmanlı zatı II. Meşrutiyet'in ilanından o kadar memnundur ki bağırarak meşrutiyeti kutlamaktadır. Sesi o kadar çok yüksek çıkmıştır ki çevresinde bulunan ağaç kökünden sökülmüş, yanında bulunan köpek sesin etkisi ile yuvarlanmaya başlamıştır. Kendisine fazlası ile uzakta olan ev dahi yerinden oynamıştır. Karikatürist çizdiği bu karikatürle meşrutiyetin ilanını halk gözünde abartmak istemiştir. Ancak meşrutiyeti bu kadar sevinçle karşılayan bir karikatüre yer vermesi sadece halkın değil karikatürü çizen karikatüristinde bu durumdan etkilendiğini bize aktarmaktadır. Halk meşrutiyet rejimi hakkında bilgisiz ve tecrübesiz olduğu için bu kadar heyecan ve mutlu olarak çizilmiş olup, heyecan ve mutluluğun fazlası ile

[231] *Kalem,* N. 50, 25 Ağustos 1325/7 Eylül 1909, s. 9.

işlenmesi karikatürist tarafından halkı meşrutiyet rejiminin güzelliğine inandırmak adına çizdiği söylenebilir.

Sosyo-kültürel alanda ise Avrupai yaşam biçimi II. Abdülhamid döneminde halka sirayet etmiş, Osmanlı kadını giyim, kuşam dışında mağazalara, lokantalara, tiyatrolara, eğlence yerlerine giderek Batı hayatının canlı bir örneğini Osmanlı sokaklarına taşımışlardır. Avrupalılaşmanın amacı sadece Avrupalıların ifade ettiği gibi "modern" olmak değil, aynı zamanda modern görünmek yani yabancıların gözünde rekabet edilebilir hale gelmekti.[232] Aslında Osmanlı batılılaşması Batı'yı hayranlıkla tercihin değil bir zorunluluğun sonucuydu. Osmanlı aydını Batı'ya karşı kuşkucu ve ihtiyatlı davranışlar sergiliyordu.[233] Bu dönem Batılılaşma fikrinin sorgulandığı bir dönem olmuştur. Islahat hareketlerine genel olarak bakılacak olursak, Osmanlı Devleti'ni modernleştirmek ve mevcut Avrupai döneme ayak uydurmasını sağlamaktır. Özellikle III. Selim'in ıslahatlarıyla başlayan bu dönem Tanzimat Fermanı ile hızlanmış, II. Abdülhamid döneminde de farklı alanlarda reform çalışmaları uygulanarak kendini göstermiştir. Fakat yapılan ıslahat hareketlerinin amacına ulaştığı söylenemez. Bunun en önemli sebeplerinden biri devletin modernleşme hareketlerini halkın isteğiyle yapmış olması değil, halka zorla dayatmasıdır. Yeni olanın eskinin yanında konumlandırılması ve köklü bir değişim ve dönüşüm için gerekli toplumsal bütünlük sağlanamamıştır.

2.3.3. II. Abdülhamid'in Otoritesinin Eleştirisi

Devletin varlığını ve işleyişini devam ettiren unsurlar padişah ve emri altında bulunan görevlilerdir. Bir devletin uzun ömürlü olmasını birkaç sebebe bağlarsak bunlardan başta geleni padişahın devleti yönetim şeklidir. Modernleşmenin getirdiği yeniliklerle birlikte yönetim alanında da değişiklikler meydana gelmiştir. Yönetimde istenen modernleşmenin ardından padişahın otoritesi eleştiriye tabi tutulmuş, bunun sonucu olarak kamuoyu üzerinde padişaha karşı muhalif grup oluşturma çabası içerisine girilmiştir. Bunun en büyük yansımaları mizah dergi ve gazetelerinde görülmüştür. Farklı sembol ve şekillerde padişahın otoritesi tenkite tabi tutulmuş, mizah dergi ve gazeteleri görsel olarak dönemin yönetiminde ve yönetici üzerinde eksiklikleri, aksaklıkları ve istenen yönetim şeklini aktarmışlardır. Özellikle II. Abdülhamid, mizah

[232] Brummett, *a.g.e*., s. 308.
[233] İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 138.

dergi ve karikatürlerine yansıyan, otoritesinin ve yönetim şeklinin en çok topa tutulduğu padişah olmuştur.

II. Abdülhamid tahtı devraldığı zaman devletin içeride ve dışarıda birçok sorunu bulunmaktaydı. Özellikle Sultan Abdülaziz'in intihar mı yoksa cinayet mi düşüncesi arasında tahtan hâl edilmesi, ardından V. Murat'ın üç aylık saltanatının ardından deli yaftasıyla tahtan indirilmesi II. Abdülhamid'in padişahlık otoritesine karşı yaklaşımını değiştirmiştir. Tahta çıkmasının ardından yönetimdeki gücü elinde toplamaya başlamıştır. Monarşik yapının imparatorluk geleneğini temsil etmesi[234] ve padişahın yönetimi tek olarak sürdürmesi yönüyle padişah otoritesi önemliydi. Bu durum mizah dergilerinde de işlenmiştir. *Davul* dergisinin 27 Ekim 1908 tarihli sayısında padişahlığı ve yönetimi temsil eden taç sembolü yer almaktadır.

Görsel 2. 3. Karikatürlerde Padişahlığı Temsil Eden Taç.

Davulcu: Usta temeller çürük. Bir sakatlık çıkaracaksın.[235]

Resimde farklı ülkelerin hükümdarları yer almaktadır. Her biri hükümdarlığın ve saltanatın temsili olan tacı onarmaya çalışmaktadır. Ancak saltanatın temeli o kadar çürüktür ki karşıdan halkın temsilcisi olan geleneksel giyimli bir adam elini havaya kaldırarak *Usta temeller çürük bir sıkıntı çıkaracaksın* demektedir. Temelin çürüklüğü saltanatın ya da monarşi rejiminin eskidiğine, monarşi üzerine yapılan değişikliklerin bir gelişme göstermediğine atıf yapmaktadır. Temelin çürük olması saltanatın her an

[234] Brummett, *a.g.e.*, s. 202.
[235] *Davul*, N. 1, 14 Teşrin-i Evvel 1324/27 Ekim 1908, s. 7.

çökebileceğini göstermektedir. Halktan birinin uyarıda bulunması monarşinin artık yeterli olmadığını ve bu konuda halkında haberdar olduğu gösterilmektedir. Padişahın otoritesi başına geçirdiği kavuk ya da taçla sembolleştirilmiştir. Tacın çökmesi padişahın otoritesinin ve gücünün çökmesiyle eşitlenmiştir.

Otoritenin al aşağı edildiği ve padişahlık kurumunun mizah dergilerinde en çok işlendiği dönem II. Abdülhamid dönemi olmuştur. II. Abdülhamid tahta çıktığı dönemde fazlasıyla vehimli bir hâl almıştır. Ancak kendisini vehimli saymaktan ziyade yaşadığı dönemde zuhur eden olaylar onu bu hale getirmiştir.[236] Padişahın vehimli olması konusunda birkaç farklı sebep sayılabilir. Özellikle çevresinde güvenilir kişilerin bulunmaması bunlardan en önemlisidir. II. Abdülhamid gayet uyanık ve tedbirli bir insandır. Babası Abdülmecid'in "*kuşkulu ve sükuti oğul"* dediği II. Abdülhamid'in ilerlemiş seviyede vehimli olduğu söylenebilir.[237] Bu vehminden çevresinden bulunanlar fazlası ile yararlanmış, kendileri için menfaat edinmeyi bir rutin haline getirmişlerdir. Bu sebepten ötürü II. Abdülhamid her toplantıda mutlaka kendisi hakkında olumsuz sözler konuşulabileceğini ve bir suikasta kurban gideceğini düşünmüştür.[238] Vehmin getirdiği olumsuz neticeler sebebi ile II. Abdülhamid çok müstebit bir padişah haline gelmiştir. II. Abdülhamid için saltanat çok önemlidir. Saltanatını tehlikeye düşürebilecek her olaya karşı son derece teyakkuz halinde bulunur ve ne pahasına olursa olsun saltanatını korumak için emniyet tedbirlerine başvurmuştur.[239]

II. Abdülhamid'in en büyük amacı "*devlet ve milletin saadet ve selameti ve İslam'ın bekasıdır."* Bu amaç etrafında hem toplumun hem de milletin görevleri bulunmaktadır. Devletin görevi toprak bütünlüğünü korumak ve halkın saadet ve güven içerisinde yaşamalarını temin eylemektir.[240] Devletin ve milletin korunması ve kollanması konusunda büyük çaba harcamıştır ancak aldığı tedbirler ve uyguladığı politika bazı çevrelerce beğenilmemiş ve yönetimine karşı padişah eleştirilere tabi tutulmuştur. Gazete ve dergiler aracılığı ile halkta yönetim ve politikalar hakkında bilgi sahibi

[236] M. Raif Organ, *Sultan Abdülhamid (İftiralara Cevaplar),* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59.
[237] İsmail Çolak, *Son İmparator Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası,* Nesil Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.
[238] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 76.
[239] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 148.
[240] Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları,* İstanbul, 2016, s. 373.

olmaya başlamıştır. Ancak yayınlanan karikatürler sebebiyle halkın padişaha karşı olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Karikatürlerin içerisinde yer alan alaycı semboller padişahı ve otoritesini eleştirmiştir. Padişah tahta geçtiği dönemde mizah dergilerine karşı tedbirleri elden bırakmamıştır. Kendisinin ismine ve makamına karşı söylenebilecek sözlere tedbir almıştır. Abdülaziz'in kendi isminin başkaları tarafından kullanmasını istemediği gibi II. Abdülhamid'de adının kötü adi vesilelerle kullanılmasından hiç hoşlanmazdı. İsmi Hamid olup cani olan bir kişi için *alçak ve katil Hamid* denilemezdi.[241] İsim benzerliği olsa bile Hamid ismine karşı söylenebilecek her türlü kötü söze karşı çıkmıştır. II. Abdülhamid'in sadece isim üzerinde değil vücut üzerinde bulunan uzuvlarına karşı da alaylı yaklaşımlar mizah dergilerinde yerini almıştır. Özellikle II. Abdülhamid'in burnuna karşı çizilen karikatürler başta gelmektedir. II. Abdülhamid çirkinliği ima edecek *burun* sözcüğünün gazete ve dergilerde geçmesinden rahatsız olur, burundan bahseden karikatürler yayınlamak padişah ile alay etmek anlamına gelirdi.[242] 1898 yılında *Beberuhi* dergisinde yayınlanan ve özellikle burun sembolüne vurgu yapan bir karikatür yer almaktadır.

[241] İrtem, *a.g.e.*, s. 93.
[242] İrtem, *a.g.e.*, s. 228.

Görsel 2. 4. Karikatürlerde Burun Tasviri.

Şekil 1/Şekil 2[243]

İki ayrı çizimden oluşan karikatürde elinde testere bulunan iki kişi II. Abdülhamid'in burnunu kesmektedirler. Ancak burnunu kestikten sonra burun yere düşse de altından eşek kafası meydana çıkmıştır. Burun figürü II. Abdülhamid ile özdeşleşmiş bir figür haline gelmiştir. Ancak burundan sonra çizilen eşek betimlemesi II. Abdülhamid'e ve onun padişahlığına karşı yapılmış ayrı bir alaycı durumdur. Testere ile burunu kesilen II. Abdülhamid, ellerini açarak çizilmiş ve duruma engel olmaya çalışmamıştır. Burnun kesilmesinin ardından ortaya çıkan eşek kafasında bir gülümsemeyle II. Abdülhamid'in bu durumdan memnun olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak karikatüristin bu tasviri doğru değildir. II. Abdülhamid şahsına karşı yapılan alaycı karikatürlere karşı çıkmıştır. Osmanlı mizah dergilerinde padişahla ilişkilendirilen kuzgun, karga sembolleri bulunmaktadır. Biz karikatürlerde kuzgundan çok karga figürü ile karşılaşırız. Ölümün simgesi olan karga, padişahla birlikte bütünleştirildiğinde devletin çöküşünün geldiğini ve artık yıkılacağı anlamı taşımaktadır.[244] Özellikle *Kalem* dergisinde yer alan karikatürlerde karga figürüne fazlasıyla rastlamaktayız. *Davul* dergisinde yer alan hindi karikatüründe padişah betimlemesinin farklı bir anlatımı ele alınmıştır. Karikatür II. Meşrutiyet'i ilan edilmesinin ardından 17 Aralık 1908 'de yayınlanmıştır.

[243] *Beberuhi*, N. 2, 8 Şevval 1315/1 Mart 1898, s. 3.
[244] Brummett, *a.g.e.*, s. 199.

Görsel 2. 5. Karikatürlerde II. Abdülhamid Betimlemesi.

Tüyü dökülmüş baba hindi.[245]

Büyük bir hindi olarak resmedilen II. Abdülhamid karikatürü altında *tüyü dökülmüş baba hindi* yazmaktadır. Baba burada reisliği temsil ederken, II. Abdülhamid'de Osmanlı'nın artık zayıflamış reisi olarak tasvir edilmiştir. Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesinin ardından yönetimde padişaha karşı bazı sınırlandırmalar getirmiş, yetkileri kısıtlanmıştır. Hindinin tüylerinin dökülmesi padişahın artık elinde bulunan imkanların zayıfladığına işarettir. Bu düşünceyi yere dökülmüş olan tüylerin üzerinde yazan jurnal, rüşvet, hazine, masraf gibi kelimelerden anlıyoruz. Bu kelimelerin hepsi II. Abdülhamid'e karşı ithaf edilen olumsuz kelimelerdir. Dönemin siyasetinde devlete muhalif durumda olan Jön Türkler gibi yapılara karşı jurnal ve istihbarat sistemi kullanılmıştır.

[245] *Davul*, N. 8, 4 Kanun-i Evvel 1324/17 Aralık 1908, s. 6.

Üzerinde 80.000.000 yazan tüyü hindinin tek dökülmeyen tüyüdür. Burada anlatılmak istenen Osmanlı Devleti'nin borçlarıdır. II. Abdülhamid tahta geçtiği dönemde Osmanlı Devleti'nin borçları bulunuyordu. II. Abdülhamid saltanatı döneminde bu borçların çoğunu ödemeyi başarmış, ancak süreç boyunca devlet memurlarının maaşlarını ödemekte sorun yaşanmıştır. Memur maaşlarının ödenememesi, kurmay sınıfının modernleşme konusunda taleplerinin göz ardı edilmesi memurların II. Abdülhamid'e *pinti* lakabının takılmasına sebep olmuştur.[246] Ancak II. Abdülhamid pinti değil tutumlu bir insandır. Öyle ki tahta geçtiği dönemde cülus masrafı olarak sarf edilen altmış bin lirayı kendi kesesinden ödemiştir.[247] Devletin hazinesine karşı tutumlu davranmış gereksiz masraflardan kaçınmıştır. Özel hayatında olduğu gibi devlet idaresinde de gereksiz masraflardan kaçınmıştır. Daima dengeli bir harcama siyaseti gütmüştür. Sarayın mutfak harcamalarına kadar bizzat kontrolü sağlamıştır.[248] Fakat II. Abdülhamid'in bu hareketi memur kısımlarca anlaşılamamış ve kendisine pinti lakabının verilmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama karşısında yeterince askeri ve mali gücü yoktu. Bu yüzden iç ve dış konularda Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne her konuda müdahale ediyor ve içeride huzursuzluk çıkarıyordu. II. Abdülhamid tahta geçtiği dönemde Osmanlı'nın iç ve dış siyasette konuları zorluklar içerisindeydi. Tahtı bu durumlar içerisinde devralan II. Abdülhamid, devleti toparlandırmaya ve güçlendirmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamid, Osmanlı saltanatının en yakın varisi olduğunu görerek padişahlık için hazırlık yapmaya başlamıştır. Özellikle dünyadan habersiz kalmamak için pek çok kişi ile iletişime geçmiştir.[249] Bu çalışmalar padişahlığı döneminde yönetimini güçlendirmiştir. Fakat belirli çevrelerce II. Abdülhamid'in bu atılımları yetersiz kalmıştır.

---

[246] İlber Ortaylı, "Ulu Hakan Mı, Kızıl Sultan Mı?", *Devir,* İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, Ekim, 2000, s. 40.
[247] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 16.
[248] Çolak, *Son İmparator,* s. 22.
[249] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 14.

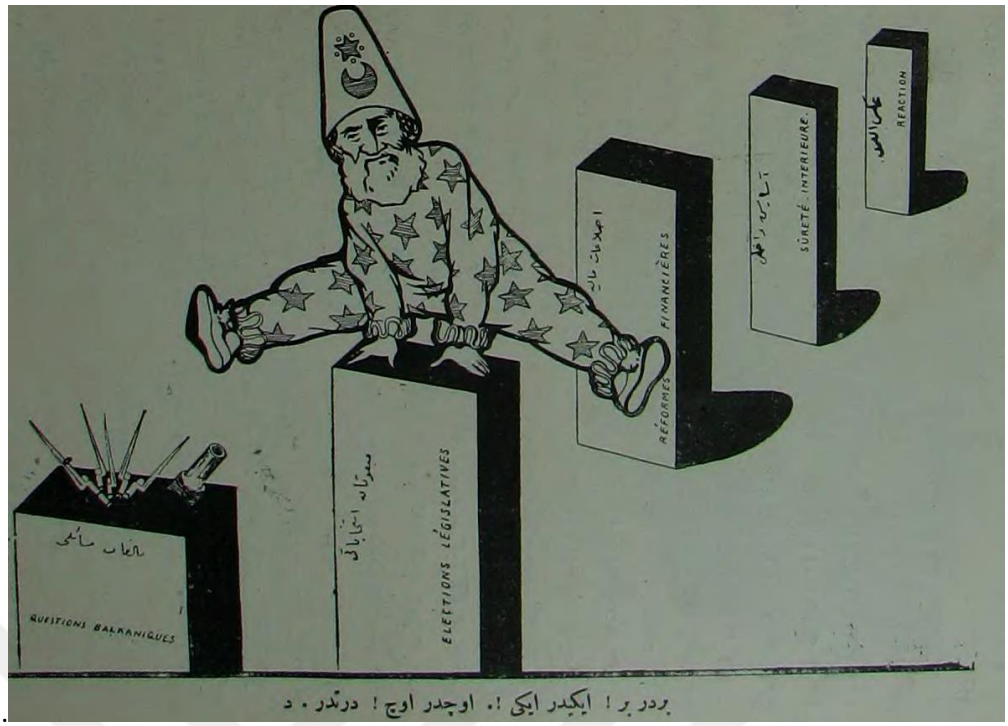

Görsel 2. 6. Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Sorunlar.

Birdir bir! İkidir iki! Üçtür üç! Dörttür. de[250]

Davul dergisinin 1908 tarihli karikatüründe II. Abdülhamid bloklar üzerinden atlarken karikatürize edilmiştir. Burada dikkat çeken iki mesele vardır. Birincisi blokların üzerinde yazan *esasi-i dahiliye, ıslahatı maliye, mebusan seçimleri, Balkan Meselesi'* dir. İkinci ise II. Abdülhamid'in pijamalı olarak tasvir edilmesidir. Blokların üzerinden hızla ve akrobatik hareketlerle atlayan II. Abdülhamid'in içteki sorunları, mali meseleleri ve mebusan seçimleri gibi sorunları kolayca halledebildiğini ancak karşısında bekleyen Balkan Meselesinin diğer olaylar gibi kolay halledilemeyeceği işlenmiştir. Balkan Meselesinin üzerinde bulunan silah süngüleri, bölgenin Avrupa devletleri tarafından müdahalede bulunacağı ve bölgenin savaşa müsait olduğu vurgulanmaktadır. Burada padişahın pijamalı olarak çizilmesi devletin bu meseleleri karşında uyuduğu, gerekli önemi göstermediği anlatılmaktadır. Bu olay bir çekirge atlamasını anlatmaktır. Karikatürün altında *Birdir bir! İkidir iki! Üçtür üç! Dörttür. de* yazmaktadır. Çekirge bir, iki, üç zıplamıştır ama dördüncüsünde artık zıplayamayacaktır. Balkan Meselesi gibi önemli bir sorunun II. Abdülhamid tarafından halledilemeyeceği düşünülmektedir. Ancak II. Abdülhamid saltanatı boyunca Balkanlar konusunda sürekli uyanık olmuş ve

[250] *Davul*, N. 2, 21 Teşrin-i Evvel 1324/3 Kasım 1908, s. 7.

bölgenin güvenliğini takip etmiştir. Balkanlara karşı takip edilen siyaset, bunlar arasındaki rekabet, zıddiyet ve nefretin devamlı olarak canlı tutulması ve Balkanlarda bulunan devletlerin anlaşmalarına ve birleşmelerine olanak sağlamamak şeklindedir.[251] Padişahlığı döneminde Balkan devletleri arasında bu siyaseti başarı ile uygulayan II. Abdülhamid, tahtan indirildikten sonra Balkanlar üzerinde asıl büyük sorun başlamıştır.

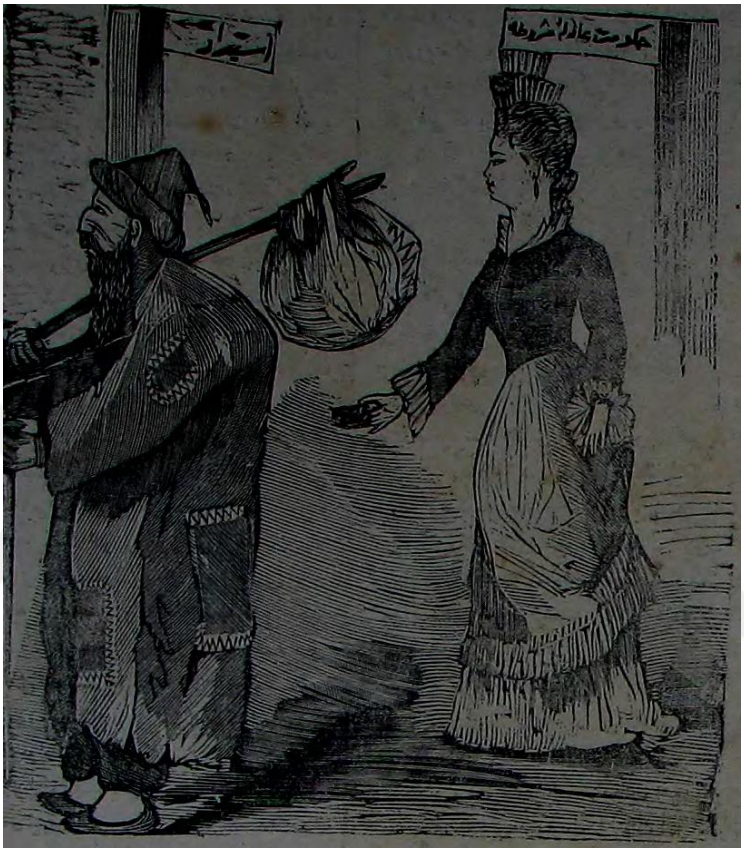

Görsel 2. 7. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid ve Avrupalı Kadın.

Baksana! Afyon kutusunu unuttun! Al belki halka tesir ider de yine uyudur

Kapının üzerinde "Hükümet-i Adliye-i Meşruta", levhadaki ok yönünde "İstibdat" yazılıdır.[252]

Balkan Meselesi kadar II. Abdülhamid'in otoritesinin ve yönetim şeklinin eleştiriye tabi tutulduğu durumlardan bir tanesi de meşrutiyet ve istibdattır. Meşruti yönetim, Osmanlı aydın kesiminin yanında daha meşrutiyet tanımının ne olduğu dahi bilmeyen Osmanlı kamuoyuyla ve Osmanlı'nın meşruti yönetime geçmesini isteyen dış baskılar sonucu

[251] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 134.
[252] *Çaylak*, N. 118, 17 Şubat 1292/1 Mart 1877, s. 4.

ortaya çıkmıştır.[253] Karikatürde giyimi ile dikkat çeken ve kendisi meşrutiyet olarak adlandırılan Avrupalı bir kadın ve karşısında üstü başı yırtık sırtında bohçası bulunan II. Abdülhamid bulunmaktadır. Tahta çıktıktan sonra çizilen bu karikatür padişahın yönetim şekline karşı muhalif bir durum takınıldığını göstermektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Meclis-i Mebusan'ı tatil eden II. Abdülhamid, Tanzimat zihniyetine sahip olan bürokratların ülkeyi yıkıma götüren en büyük etkenlerden biri olarak görmüştür. Bu yüzden tahta geçtikten sonra otoriteyi tekrar sarayın eline geçirmiştir.[254] II. Abdülhamid rejimi diye ün salan yönetimin oluşmasına ve kendisinin çok eleştirilmesine yol açan bu sistem, yönetim ve karar mekanizmasının tekrar Yıldız'da toplanmasına dayanır.[255]

Karikatürün altında *"Baksana! Afyon kutusunu unuttun! Al belki halka tesir ider de yine uydur"* yazmaktadır. Afyon bir çeşit uyuşturucu maddedir. Burada afyonun II. Abdülhamid tarafından halka verildiği ve halkı kandırdığı üzerinde durmaktadır. Halka afyon ya da uyuşturucu verildiği söylenmiş olsa da gerçek manada ifade edilen bu değildir. Devlete hizmet eden memur ya da diğer görevlilere hizmetleri karşılığında sunulan nişan, para gibi unsurlardır. Verilen bu hediyeler bir sus payı niteliğini taşımaktadır ifadesi yapılmış olabilir. Ok yönünde istibdat yazmaktadır. Padişah bu yöne doğru hareket etmektedir. Meşruti yönetimi ve Kânûn-i Esâsiyi ilan edeceğini söyleyerek tahta geçen II. Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı neden göstererek meşruti yönetime son vermesi bir tür kandırmaca olarak düşünülmüştür. Hürriyete ve serbestiyete karşı olduğunu ifade eden II. Abdülhamid doğal olarak meşruti yönetime de karşı çıkmıştır. Saltanatı süresince parlamenter sisteme karşı mutlak monarşiyi en iyi çözüm olarak görmüştür. II. Abdülhamid'e bu konuda Bismarck'ın Müşir Ali Nizami Paşaya Berlin'de *"bir devlet milleti vahideden mürekkep olmadıkça onun parlamentosunun faidesinden ziyade mazarratı olur"* demiştir.[256] Bu cümleden hareketle II. Abdülhamid daima saltanatını ve devleti korumak için zarar gelebilecek her eyleme karşı durmuştur. II. Abdülhamid siyasetinde sızıntı çıkarmamak ve çıbanbaşı koparmamak tedbirleri hâkim olmuştur. Devletin işleyişine halel getirecek

[253] Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset 1870-1877*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 120-121.
[254] Berkan Güngör, "Sultan Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* S. 60, Kayseri, 2021, s. 85.
[255] Orhan Koloğlu, "Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan (Abdülhamid Gerçeği)", *İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi Taha Toros Arşivi,* İstanbul, 1987, s. 3.
[256] Çetinsaya, a.g.m., s. 375.

yeniliklerden yaradılışça sakınan II. Abdülhamid, herhangi bir meselenin olumsuz duruma dönüşmeden halline taraftar olmuştur.[257]

Görsel 2. 8. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri.

Yaramazdır yaramaz

Kendi düşen ağlamaz[258]

II. Abdülhamid mizah dergi ve gazetelerinde tahtan indirildikten sonra da sürekli yer almaya devam etmiştir. Bir soytarıya bir kargaya bir canavara bir zalime ve zavallı bir ihtiyara benzetilerek karikatürde her şekilde yer alması sağlanmıştır. Tahtan indirildikten birkaç ay sonra *Kalem* dergisinde yayınlanan karikatürde II. Abdülhamid ihtiyar ve kamburu çıkmış bir zavallıya benzetilmiştir. Karikatürün altında *yaramazdır yaramaz, kendi düşen ağlamaz* yazmaktadır. Artık çürümüş ve üstüne baykuşların tünediği bir ağaca çıkan II. Abdülhamid oturduğu dalı kesmektedir. Dalı kendi elleri ile kesiyor olması saltanatı boyunca uyguladığı politikaların yanlış olduğu anlatılmakta olup, olumsuz sonuçlarını da yine II. Abdülhamid'in çekeceği vurgulanmıştır. Dalı kestikten sonra aşağıya düşen II. Abdülhamid'in kılıcı kırılmıştır. Kılıç burada iktidarın bir göstergesi olup, kırılması tahtan inmesini anlatmaktadır. Fakat tüm bunların

[257] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 237.
[258] *Kalem*, N. 42, 25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909, s. 12.

sorumlusu olarak yine kendisi gösterilmektedir. Ağacın yaşlanmış ve kuru olması devletin artık işlemez halde olduğunu, ağacın budanmasının da devleti güçlendirmeyeceğini, yönetimin kökten değişmedikçe yapılan yeniliklerin bir anlam ifade etmediği vurgulanmaktadır.

Mizah basınında II. Abdülhamid tasvirleri bir evrim sürecinden geçmiştir. Padişahın çizimleri 1908'den 1909'a değişmiş, korkunç istibdatçıdan ihtiyarlaşmış kamburu çıkmış, sürekli düşünen, küskün oturan, eşeğe binmiş II. Abdülhamid karikatürleri ortaya çıkmış, bir alay nesnesi halini almıştır.[259] Bu örneklerden biri de *Kalem* dergisinin 29 Nisan 1909 tarihli sayısında yayınlanmıştır.

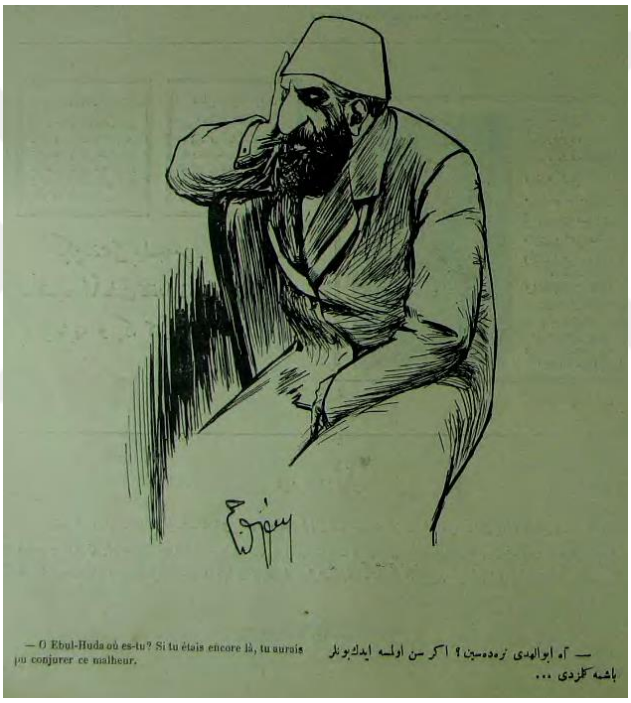
— O Ebul-Huda où es-tu? Si tu étais encore là, tu aurais pu conjurer ce malheur.
— آه ابوالهدی نرەدەسین؟ اگر سن اولسه ایدك بونلر باشه گلزدی ...

Görsel 2. 9. Mizah Dergilerinde Düşünceli II. Abdülhamid Figürü.

- Ah Ebulhüda neredesin? Eğer sen olsaydın bunlar başıma gelmezdi…[260]

Karikatür II. Abdülhamid'in tahtan hal edilişinden iki gün sonra yayınlanmıştır. Daha öncesinde karga ya da burun figürleri ile karşımıza çıkan II. Abdülhamid bu sefer yaşlanmış ve düşünür haldedir. Elini bacaklarının arasına almış, çaresizliği vurgulanmıştır. Saltanat yıllarını düşünür ve o günlere özlem duymaktadır. *Ah Ebulhüda neredesin? Eğer sen olsaydın bunlar başıma gelmezdi* sözleriyle

[259] Brummett, *a.g.e.*, s. 212.
[260] *Kalem*, N. 34, 16 Nisan 1325/29 Nisan 1909, s. 1.

dertlenmektedir. Her ne kadar tahtan indirilmiş olsa da II. Abdülhamid mizah dergilerindeki yerini korumaya devam etmektedir. Çünkü padişahlık unvanının sahibi II. Abdülhamid'den sonra kimse olamamıştır. II. Abdülhamid'den sonra tahta geçen Mehmet Reşat tahta şekil itibariyle bulunmaktaydı. Saltanatın ve devletin simgesi mizah dergilerinde II. Abdülhamid olarak devam etmiştir. Karikatürlerin yansıttığı üzere Osmanlı basını meşruti yönetime geçmiş olsa da monarşi ile ilgilenmeye devam etmiştir.[261] İstibdat yönetimi önce aydın kesim tarafın sonra da mizah dergi ve gazetelerin aracılığı ile halk tarafından istenmemiştir. II. Abdülhamid yönetimini küçük düşürmek amacıyla tahta çıktığı dönem ve indiği dönemde şahsına ve şahsiyetine hakaret ve alaycı bir tutum sergilenmiştir. Şahsiyeti kadar devleti yönetim biçimi ve otoritesi sorgulanmış, vehimli bir padişah olmasının yönetimi etkilediği düşünülmüştür.

2.3.3.1. Kızıl Sultan Mı? Ulu Hakan Mı?

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemden başlayıp hala devam eden konulardan bir tanesi *Ulu Hakan mı?* yoksa *Kızıl Sultan mı?* olduğudur. Saltanatı döneminde gerçekleştirdiği atılımlar bazı çevrelerce hoş karşılanmamış ve kendisini yakışık almayacak ithamlarda bulunulmasına sebep olmuştur. Saltanatı ele almasının ardından modernist siyasi görüşler II. Abdülhamid'i Osmanlı Devleti'nin İslamcı, gerici, müstebit hükümdarı olarak adlandırmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün müsebbibi, ileri güçleri bastıran, Ermenileri kıran, modernleşmesinin önündeki engel olarak görmüşlerdir.[262]

Saltanatının başından sonuna kadar, hatta saltanatı son bulduktan sonra da hakkında yazılanlar ve çizilenler onun zalim, kan akıtmayı seven ve eziyet edici bir hükümdar olarak anlatımına devam etmişlerdir. Avrupa gazetelerinde de II. Abdülhamid'in acımasız ve kan akıtıcı olduğuna dair yazılar çıkmıştır. İngiltere'de yayınlanan *Daily Chronicle* adlı gazetede II. Abdülhamid'e Kızıl Sultan ve vehimli olduğu konusunda yakıştırmalar yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin her tarafında kargaşanın hüküm sürdüğünü ve bu kargaşadan etkilenen Ermeni, Arnavud, Makedon ve Yemen isyanlarını II. Abdülhamid'in kan akıtmayı seven bir padişah olduğu şeklinde yorumlamışlardır.[263] Ancak İslamcı, milliyetçi ve muhafazakârlar için II. Abdülhamid

[261] Brummett, *a.g.e.*, s. 224.
[262] Murat Metinsoy, "İkinci Abdülhamid: Ne Ulu Hakan Ne Kızıl Sultan", *Virgül Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi*, İstanbul, 2007, s. 28.
[263] BOA, *HR.SFR.3.*, 503/1, 25/8/1317, (07 Aralık 1901).

Ulu Hakan'dır. Batı'nın ezmeye ve yok etmeye çalıştığı İslam dünyasının ve Müslümanların koruyucusu ve onları tek çatı altında birleştirmeye çalışan kişidir.[264]

II. Abdülhamid'e *Kızıl Sultan* unvanını takan ve taktıran Ermenilerdir.[265] Ancak Ermenilerin söylediğinin tersine Nihal Atsız'ın da dediği gibi II. Abdülhamid *Kızıl Sultan* değil *Gök Sultan'*dır. Devlet bütünlüğünü korumaya çalıştığı, yaşanacak veya yaşanabilecek isyanları önlediği için kendisine Ermeniler tarafından *Kızıl Sultan* ismini takmışlardır. Karikatürlerde bu örnekler karşımıza çıkmaktadır. *Davul* dergisi 28 Nisan 1909 tarihli sayısında eli kanlı bir II. Abdülhamid karikatürü yayınlamıştır.

Görsel 2. 10. Mizah Dergilerinde Eli Kanlı Padişah Tasviri.

Sabık hünkâr hüzünkâr.

Kırmızı Değirmen Cinayetleri romanı kari'i veya kahramanlarından.[266]

Tahtan indirildikten bir gün sonra yayınlanan karikatürde II. Abdülhamid, kuru kafaların yer aldığı bir perde önünde resmedilmiştir. Suratı asık ve üzgün durmaktadır. Perdenin üzerinde kırmızı renk vardır. Bu renk kan lekesine gönderme yapmaktadır. Karikatürün başlığı *Sabık Hünkâr* olup, altında *Kırmızı Değirmen Cinayetleri romanı kari'i veya kahramanlarından* yazmaktadır. II. Abdülhamid burada suçlu ve katil bir hükümdar olarak gösterilmiştir. Karikatürün altında da cinayet romanından bahsetmesi II. Abdülhamid'in zalim ve katil bir hükümdar olduğuna gönderme yapması ve bir diğer

[264] Metinsoy, a.g.m., s. 28.
[265] Organ, *a.g.e.*, s. 19.
[266] *Davul*, N. 21, 15 Nisan 1325/28 Nisan 1909, s. 8.

nedeni olarak da II. Abdülhamid'in özellikle okuduğu romanlar arasında polisiye romanları olmasından ötürüdür.[267] Kuru kafaların yer alması diğer karikatürlerde de yer aldığı gibi monarşi karşıtı kişileri temsil etmektedir. II. Abdülhamid bu kişileri ortadan kaldırmış ve yönetime devam etmiş algısı oluşturmak istenmiştir. Ancak II. Abdülhamid kan akıtmayı seven bir padişah değildir. Saltanatına ve devlete karşı suç işleyen kişileri çoğunlukla sürgüne göndermiştir.

Bu görüşme Avrupa devletlerinin Ermeniler konusunda Osmanlı'ya karşı aldığı tavra örnek gösterilebilir. Öyle ki Ermeniler II. Abdülhamid'e karşı propagandaları o kadar büyümüş ve kendisine suikast kurmuşlardır. 21 Temmuz 1905 tarihinde Ermeni isteklerini yok sayan adını Kızıl Sultan taktıkları II. Abdülhamid'i Taşnaklar öldürme kararı almışlardır.

Adet olduğu üzere Sultan II. Abdülhamid Cuma günleri selamlık merasimini gerçekleştirmek üzere Hamidiye Cami'ne gitmektedir. 21 Temmuz günü saraya döneceği sırada bir bomba patlamış ve 23 kişi vefat etmiş, 58 kişide yaralanmıştır.[268] Öyle ki padişahın bu sırada Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile sohbet halinde olması patlamadan kurtulmasını sağlamıştır. Suikastın Ermeniler tarafından organize edildiği ve patlamanın başında Belçikalı anarşist Joris'in bulunduğu anlaşılmıştır.[269] Kendisine ve devletine karşı yapılan bu suikastın ardından II. Abdülhamid kan akıtmamış, tam tersine suikastın başında yer alan Joris'i himayesi altına almıştır. II. Abdülhamid'in buradaki amacı Joris'ten faydalanarak Ermeni komiteleri hakkında bilgi edinmektir. Paranın sihirli ve mıknatıslı bir madde olduğunu iyi bildiğinden devlete yarar sağlayacak insanlardan bu yolla faydalanmaya çalışırdı.[270] Bunun dışında hediyeler ve nişanlar vererek kendi lehine propaganda yapacak kişileri etrafında toplardı. Saltanatı boyunca devleti ayakta tutması ve Müslüman tebaasına önem vermesi diğer devletler ve devletin içerisinde bulunan azınlıklar tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu amaç etrafında özellikle İngiltere'nin desteğiyle komite reisleri kendilerine Londra'da da destekçi bulmuşlardır.

[267] Çolak, *Son İmparator*, s. 20.
[268] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 191.
[269] Organ, *a.g.e.*, s. 66.
[270] İrtem, *a.g.e.*, s. 269.

Görsel 2. 11. Mizah Dergilerinde Eli Kanlı Padişah Tasviri.

İstibdat-ı Müşahhas[271]

Kanlı padişah, zalim padişah şeklinde II. Abdülhamid'e atılan suçlamalardan bir tanesi de *İstibdat-ı Müşahhas* başlığı altında yayınlanmıştır. II. Abdülhamid elleri kanlı şekilde dışarıda bulunan darağacına bakmaktadır. Kılıcı yere düşmüş ve her yer kan içerisindedir. Karikatürist elleri kanlı olarak çizilen padişahı hem halkını hem de Ermenileri katletmekle suçlamaktadır. Ellerindeki kan o kadar yoğundur ki yerlere akmaktadır. Saltanatı sırasında birçok insan öldürmüş ve bu korkunç durumun kendisinden sorulacağı günü beklemektedir. Bir zamanlar devleti ve halkı müdafaa eden kılıç ise artık tebaasını öldürmek için kullanılan bir kılıç haline geldiğini bizlere aktarmak istemiştir. Taç ve taht gibi kılıçta hükümdarlığın bir sembolüdür. Fakat II. Abdülhamid kendisine ihsan olunan hükümdarlığı hakkıyla yerine getirmediğini ve halkını katlettiğini vurguluyor. Halkı katletmesinin ve kan akıtmasının cezası darağacıdır. Ölüm şeklinin darağacı olmasını bağlayabileceğimiz bir sebep ise Osmanlı sultanlarının kanı akıtılmaması gerektiğinden hareketle karikatüristin darağacı çizdiği söylenebilir. Saltanatı sırasında mizah dergilerinin şahsına karşı hakaret içerikli yazı ve

[271] *Kalem*, N. 34, 16 Nisan 1325/29 Nisan 1909, s. 8.

resimlere izin vermemiştir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin hemen ardından bu karikatürün yayınlanması ise saltanatı boyunca onun müstebit ve eli kanlı bir katil olarak düşünülmesinden ileri gelmektedir.

Görsel 2. 12. Mizah Dergilerinde Kuru Kafa ve Taht Figürü.

Netice-i harb[272]

Netice-i Harb başlığı altında *Kalem* dergisinin 15 Ekim 1908 tarihli yayınında Sultan II. Abdülhamid'in kanlı ve Kızıl Sultan olarak suçlandığı karikatürlerden bir tanesi yer almaktadır. Hükümdarlığın sembolü olan taç ve tahtın altında fazlasıyla kurukafalar yer almaktadır. Bu kuru kafalar II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca ona ve yönetimine karşı muhalif tutum sergileyen kişileri temsil etmektedir. Bu kişiler II. Abdülhamid tarafından katledilmiş ancak hala tahta olduğu ve saltanatına devam ettiği göndermesi yapılmıştır. Hala tahta oturduğuna ve saltanatına devam ettiği yorumunu karikatürün yayınlandığı tarihe bakarak yapılmaktadır. Bu dönemde saltanata muhalif grup Jön Türklerdir. İstibdat yönetimine son verip meşruti yönetime geçmek isteyen Jön

[272] *Kalem*, N. 2, 2 Teşrin-i Evvel 1324/15 Ekim 1908, s. 1.

Türklerin bu uğurda çok canlar kaybettiği anlatılmaya çalışılmaktadır. Ancak dendiği gibi Sultan II. Abdülhamid ne cani ne de Kızıl Sultan'dır. Karikatüristlerin amacı bu ve bunun gibi karikatürleri çizerek kendileri için daha uygun olduğunu düşündüğü yönetim biçimi olan Meşrutiyet'e geçmektir.

2.3.3.2. II. Abdülhamid'in İç ve Dış Politikadaki Yönetim Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikada güvenliğini sağlamak ve güçlendirmek için öncelikle Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne olan müdahalesini ortadan kaldırmak gerekmektedir. Bu kapsamda içişlerindeki sorunlar halledilmeye ve dış politikadaki saygınlık arttırılmaya çalışılmıştır.

Avrupa'nın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasi, sosyal ve ekonomik baskılar gitgide artmıştır. Avrupa ülkeleri Osmanlı Devleti'nin iç içlerine müdahale etme fırsatını ele geçirmişlerdir. Avrupa devletlerinin müdahalesini basın ele almıştır. Sözlü mizahın yerini yazılı ve karikatürlü bir mizaha bırakmasıyla Osmanlı Devleti içerisinde toplumsal hareketlilikler baş göstermiştir.[273] Mizahın gücünün farkında olan siyasal oluşumlar, toplumu iktidara karşı ayaklandırmak için mizahı kullanmaya başlamışlardır. Özellikle dönemin olaylarına alaycı ve abartılı yaklaşım şekilleri halkın etkilenmesine sebep olmuştur. Ayrıca padişahı ve onun yönetim şeklini eleştiren mizah basını, Osmanlı Devleti'nin küçük düşürücü durumlar yaşamasına sebep olmuştur.

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin felaketi olmuş, bu savaş sonucunda padişah dış politikada güç kazanmak adına arayışlara girmiştir. İlk iş olarak Osmanlı Devleti'nin iç ve dış problemlerini kendi istediği biçimde şekillendirmek amacıyla 14 Şubat 1878'de Meşrutiyet yönetimine son vermiştir.[274] Bu dönemin son bulmasının ardından basındaki muhalif seslerde ortadan kalmış, Osmanlı içeride siyasal, sosyal ve iktisadi konuları halletmek için uğraş içine girmiştir.

[273] Özdiş, *a.g.e.,* s. 221.
[274] Mahmut Bolat, "1876-1914 Arası Osmanlı Devleti Dış Politikasının Genel Bir Değerlendirmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 1, S. 1, Kırşehir, 2014, s. 20.

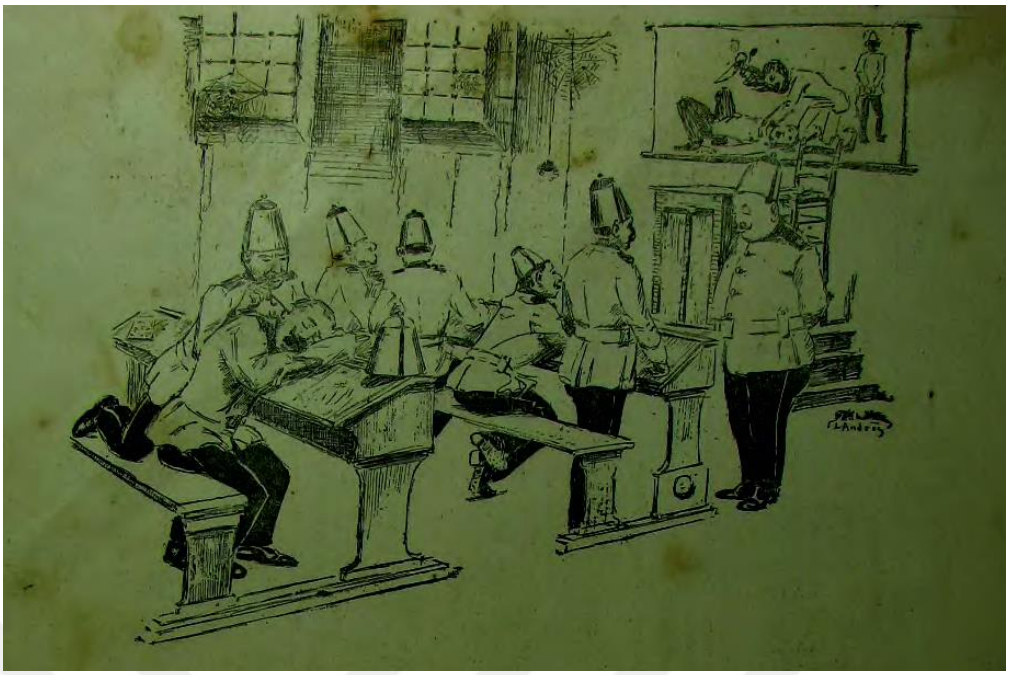

Görsel 2. 13. Mizah Dergilerinde Polis Tasviri.

Hoca: polis nedir?

Polis: adaletin vasıta-i icrası.

Hoca: adalet nedir?

Polis: maaşın muntazaman çıkması.[275]

II. Abdülhamid'in iç politikaya karşı uyguladığı faaliyetler dış olayların seyrine göre azalıp çoğalmıştır. Dış politikada gerçekleşen zorluklar iç politikada sıkı bir rejim uygulanılmasına sebep olmuştur.[276] Öncelikli hareketi yönetimdeki gücü Babıâli'den alıp Yıldız sarayında toplamak olmuştur. Tanzimatla birlikte artan Babıâli'nin otoritesini silmiş, her şeyi Yıldız Sarayı'nda kontrol edilir hale getirmeye çalışmıştır.[277] Daha sonra hükümetle ilgili işleri hiçbir zaman nazırlara veya sadrazama bırakmamış, hükümet ve bürokrasi üzerinde mutlak bir otorite tesis etmeye çalışmıştır. Bunlardan bir tanesine örnek gösterecek olursak taşraya yapılan atamalara bizzat müdahale etmiş, taşrada bulunan yöneticilerle devamlı irtibatta bulunmuştur.[278] Ülkenin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılarda iç sorunları beraberinde getirmiştir. Dış borçlar neticesi ile memurların maaşlarının ödemelerinde gecikmeler yaşanmıştır. Yukarıda bu probleme değinen *Kalem* dergisinin 19 Kasım 1908 tarihli karikatürü maaşlarının düzenli olarak

[275] *Kalem*, N. 12, 13 Teşrinisani 1324/19 Kasım 1908, s. 1.
[276] Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *TDK İslam Ansiklopedisi,* C. 1, İstanbul, 1988, s. 219.
[277] Ortaylı, "Ulu Hakan Mı, Kızıl Sultan Mı?", s. 41.
[278] Güngör, a.g.m., s. 85.

yatırılması durumunda adaletin sağlanacağını söylemişlerdir. 1881 yılında mali iflasın açıklanmasıyla ülke içerisinde maddi sıkıntılar her kesime yansımıştır. Maaşlarını alamayan zabitler görevleri yerine getirmekten geri durmuşlardır. Karikatürün üst kısmında bulunan çerçevede bir hırsız halka zarar vermekte ancak bunu gören zabit müdahalede bulunmamaktadır.

II. Abdülhamid'in dış politikada Avrupa'ya karşı tavrı daima zarafet ve nezaket içerinde olmuş ancak bir o kadar da soğuk ve uzakta tutucu davranmaya çalışmıştır.[279] Dış politikada uygulanan siyasetin temel amacı devletin kendi halinde kalmasını sağlamak yönündedir. II. Abdülhamid'in Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasını en aza indirmek ve devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak amacıyla dış politikada barış ve tarafsızlık politikasını tercih etmiştir. Ayrıca iç ve dış politikanın birlikteliğini sağlamayı kendine amaç edinmiştir.[280] Devletin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla temeli sağlam olan bir dış politika oluşturmaya çalışmıştır. Bunun için Avrupa devletlerinin Türkiye üzerinde olan çıkar ve ihtiraslarından faydalanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin varlığı için tehlikeli gördüğü İngiltere'ye karşı Rusya ile dostluk kurmaya çalışmış, Mısır'da İngiltere'nin karşısına aynı bölgeden faydalanmaya çalışan Fransa'yı çıkarmıştır.[281] Bu konuda Şadiye Osmanoğlu *babamın bütün mahareti bu üç kuvvetten hangisi tehlikeli olmaya başlamış ise önce bunu tayin etmek ve karşısına diğerlerini çıkarmaktan ibarettir* demiştir.[282] Bunun dışında dış siyasette Rusya'yı idare etme ve İngiltere ile asla mesele çıkarmamak takip edilen politikalardan biri idi. Almanya'ya dayanmak ve Makedonya üzerinde bir Avusturya gözü olduğunu akıldan çıkarmamak dış siyasetteki hareketleri takip etti. Ayrıca diğer devletler ile hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgar, Sırplar ve Yunanlılar arasına nifak ve ihtilaf oluşturmak dış siyasetin temelini teşkil etmiştir.[283] Nitekim denge siyaseti olarak adlandıracağımız bu politik yaklaşım II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca uyguladığı dış politikadaki yaklaşımıdır. Osmanlıyı ayakta tutmak için devrin şartları icabı Halifelik ve İslam Birliği'nin gücünü kullanmıştır.

---

[279] Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan Abdülhamid Han (1842-1918),* Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 345.
[280] Bolat, a.g.m., s. 20.
[281] Küçük, a.g.m., s. 220.
[282] Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid (Saray ve Sürgün Yılları),* Timaş Yayınları, İstanbul, 2020, s. 137.
[283] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 79.

Görsel 2. 14. Osmanlı Devleti'nin Dış Politikadaki Tercihi.

Devlet-i Osmaniye hangi tarafa temayül edecek?[284]

Osmanlı Devleti'nin denge siyasetini anlatan *Kalem* dergisinin bu karikatüründe tahterevallinin ortasında bir subay yer almaktadır. Tahterevallinin iki ayrı ucuna da Avrupa devletleri konumlandırılmıştır. Karikatürün altında *Devleti Osmaniye hangi tarafa temayül edecek* yazmaktadır. Tahterevallinin yönü ağırlığa göre değişmektedir. Osmanlı Devleti'ne baskı uygulayan ve iç sorunlarından yararlanmak isteyen devletlere karşı Osmanlı kendi yararına olacak devletlere dönmeye çalışmıştır. Subayda burada, miğferinden Almanya olduğunu anladığımız tarafa dönmüştür. Tahterevallinin diğer ucunda ise İngiltere, Fransa ve Rusya yer almaktadır. Karikatürde tahterevallinin tercih edilmesinin sebebi ise dış politikadaki değişime göre Osmanlı Devleti'nin politikasının da değiştiğidir. Osmanlı Devleti için en az çıkar ve en fazla faydayı hangi Avrupa devleti sağlayacak ise o denli bir politika izlenmeye çalışılmıştır. Bu politika siyasi alanda olduğu kadar kendini ekonomik alanda da göstermiştir. II. Abdülhamid'in en çok çekindiği devlet İngiltere olup, Rusya'ya karşı oluruna bırakma siyasetini takip etmiştir. Öyle ki Rus Çarı Karadeniz sahilinde yazlığı olan Yalta'ya geldiğinde Fuat Paşa ve Turhan Paşa gibi kimseleri hoş geldin demeye göndererek dostluk ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır.[285]

[284] *Kalem*, N. 52, 3 Eylül 1325/9 Eylül 1909, s. 10.
[285] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 79-80.

Görsel 2. 15. Mizah Dergilerinde Prens Ferdinand'ın Tasviri.

Ferdinand- Döşemeci çuvaldızımı unutmuş ne olmuş…vay….y bu sandalyede rahat oturamayacağım galiba[286]

II. Abdülhamid'in Balkan siyasetini anlatan karikatürlerden biri de *Karagöz* dergisinde yer alan Ferdinand karikatürüdür. Bulgaristan Prensi Ferdinand koltuğuna oturmak istemektedir. Ancak koltuğun altına bulunan ve burnundan tanıdığımız Sultan II. Abdülhamid, Ferdinand'ın koltuğunun altına bıçak sokmaktadır. Acı bir feryatla koktuğundan kalkan Ferdinand, *Döşemeci çuvaldızı mı unutmuş ne olmuş, vayy bu sandalyede rahat oturamayacağım galiba* demektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşanmasından sonra Osmanlı Devleti bu savaşı kaybetmiş ve 13 Temmuz 1878 yılında Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma maddelerinin içinde yer alan maddelerden biri de Bulgaristan hakkındadır. Bulgaristan bu antlaşmadan sonra kendi başına bir prenslik olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı ancak antlaşma sonrası imtiyazlar elde etmişlerdir. Balkan devletlerini II. Abdülhamid boş bırakmamış, sürekli takipte kalmıştır. II. Abdülhamid'in bu işi gizliden yapmasının sebebi Balkan

[286] *Karagöz*, N. 49, 29 Kanun-i Evvel 1324/11 Ocak 1909, s. 3.

devletlerinin birleşerek kendine karşı tavır almaması içindir. Benzer politika Karadağ içinde uygulanmıştır. Karadağ ve Sırbistan'ı birleştirerek Sırbistan Kralı olmak isteyen Prens Nikolay'ı elden kaçırmamak ve diğer Balkan devletleri ile birleşmesini önlemek isteyen II. Abdülhamid Prens Nikolay'a idare politikasını uygulamıştır.[287]

Görsel 2. 16. Mizah Dergilerinde Mahmut Şevket Paşa.

Mahmut Şevket Paşa Almanya'da.[288]

Dış siyasette uygulanan politikanın belki de en önemli devletlerinden biri olarak Almanya kabul edilebilir. Uluslararası diplomaside İngiltere ve Rusya'ya karşı II. Abdülhamid'in kullandığı yöntem Almanya ile yakın ilişkiler kurmak yönündedir. Almanya ile kurulan dostluk devletin dağılmasına kadar devam etmiştir. Ayrıca Müslüman devletlere karşı sömürgeci bir politika benimsememiş olması da Almanya ile iyi ilişkiler kurulmasına zemin hazırlamıştır.[289] Karikatürde Almanya ile kurulan ilişkilerin boyutundan bahseden bir karikatür yer almaktadır. Mahmut Şevket Paşa,

[287] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 135.
[288] *Kalem*, N. 56, 1 Teşrin-i Evvel 1325/14 Ekim 1909, s. 1.
[289] Güngör, a.g.m., s. 88.

yanında bulunan Alman subayının koluna elini atmış ve gayet samimi gözükmektedirler. Alman subayının kolunun altında bir evrak yer almakta ve yüzündeki ifadeden kendini beğenmiş bir tavrı vardır. Bu subayın adı Baron von der Goltz'dur. Osmanlıdaki namıyla Goltz Paşa'dır.

II. Abdülhamid Alman askeri düzenini beğendiği için bu konuda Alman subaylardan bilgi edinmektedir. Bu kapsamda Mahmut Şevket Paşa Alman askeri misyonunun yönlendirmesiyle yeni silahların büyük ölçüde Almanya'dan alınması kararlaştırılınca Tevfik Bey riyasetinde kurulan silah satın alma komisyonunda bulunmuştur.[290] Uzun süre boyunca Almanya'da bulunan Mahmut Şevket Paşa, silahların seçilmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Alman subayının bu kadar kibirli çizilmesinin sebebi ise kendini Osmanlı karşısında üstün gördüğü olarak yorumlanabilir.

Dış politikada sadece silah alımında değil Osmanlı Devleti'nin demiryolu projelerinde de Almanya ile anlaşmalar sağlanmaya gidilmiştir. Bu tercihin sebebini ise Osmanlı topraklarında gözü olmayan tek güçlü ve sanayisi gelişmiş devletin Almanya olmasından kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamid *büyük devletler arasında demiryolu inşaatı için en fazla Almanya'ya itaat edebiliriz çünkü onun için önemli olan işin sadece iktisadi ve milli cephesidir* görüşüyle tercihini sebebine açıklık getirmiştir.[291] II. Wilhelm'in Osmanlı'yı ziyareti iki hükümdar arasındaki yakın dostlukların kuvvetlenmesine katkı sağlamıştır. 18 Ekim 1898 yılında II. Wilhelm'in İstanbul'a gelişi demiryolları konusunda etkili olmuş, Bağdat'a gidecek olan demiryolu hattının yapımı Almanya'ya verilmiştir.[292] Alman İmparatoru'nun bu seyahatte elde ettiği en önemli başarı Bağdat hattı imtiyazının II. Abdülhamid'den koparmış olmasıdır.[293] Demiryolu yapımının ardından sağlanan yakınlaşma ilerleyen dönemlerde kendini ekonomik ve politik alanlarda da göstermeye başlamıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti arasında kurulan ve iki hükümdarın gerçekleştirmiş oldukları iktisadi ve siyasi atılımlar kendini karikatürlerde de göstermiştir. Özellikle karikatürlere yansıyan alan ise Bağdat Demiryolu projesidir. Osmanlı'nın mali durumu 1882 yılında Düyûn-ı Umûmiye'nin tam olarak faaliyete geçmesinin ardından düzelmeye başlamıştır. Bu durum Avrupalı

[290] Zekeriya Türkmen, "Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, s. 385.
[291] Naim Ürkmez, "II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Erzurum, 2006, s. 107.
[292] Ürkmez, *a.g.m.,* s. 106.
[293] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 67.

mali çevrelerce Osmanlı'nın tekrar güvenilirlik kazanmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin toparlanan mali durumuyla birlikte demiryollarına ilgi göstermeleri ve yeni demiryolu projelerinin hazırlanmasını da beraberinde getirmiştir.[294]

Görsel 2. 17. Mizah Dergilerinde Bağdat Demiryolu Tasviri.

Bağdat Yolunda: Vazgeçtim almaktan, çekileceğim.[295]

Osmanlı Devleti Bağdat Demiryolu projesini gerçekleştirmek istediği zaman Almanya kadar projeyi gerçekleştirmek isteyen bir diğer devlet ise Fransa'dır. Bağdat Demiryolu projesi kapsamında Avrupa devletlerinin çekişmesini anlatan bu karikatür *Kalem* dergisinin 23 Şubat 1911 tarihli sayısında yer almıştır. Başında hilalden Osmanlı olduğunu anladığımız kişi üzerinde Bağdat yazan trenin başını tutmaktadır. Projeye yön veren kişinin Osmanlı Devleti olduğu anlatılmak istenmiştir. Ardından İngiltere, Fransa ve Almanya trenin vagonlarını kendilerine doğru çekiştirmektedirler. Karikatürün altında *Bağdat Yolunda: Vazgeçtim almaktan çekileceğim* yazmaktadır. Artık o kadar yorulmuş olacaklar ki İngiltere ve Fransa bu projeden vazgeçtiği vurgulanmıştır. Bağdat Demiryolu projesi için en ısrarlı olan devlet Almanya'dır. Osmanlı memleketlerinin

[294] Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, s. 443.
[295] *Kalem*, N. 114, 17 Şubat 1326/23 Şubat 1911, s. 10.

genişliği ve serveti nedeniyle dikkat çekici bir bölgedir. Ancak Rumeli ve Anadolu'nun nakliye araçları olmadığından yabancı göçmenler istifade edememektedir. Alman hükümeti bu boşluğun farkında olup, Anadolu'da kendi eliyle bir demiryolu tesisi kurmayı amaç edinmişlerdir.[296] Almanların proje kapsamında Osmanlı Devleti'nden yararlanma ve kendini Düvel-i Muazzama'da saygın bir devlet haline getirmek istedikleri apaçık ortadadır.

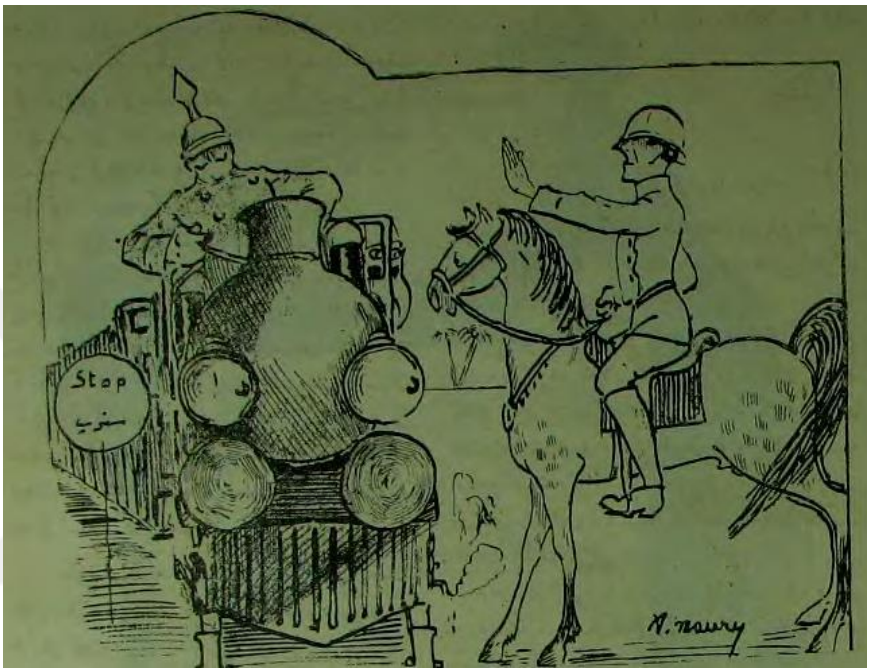

Görsel 2. 18. Mizah Dergilerinde Alman ve İngiliz Tasviri.

Alman- Hay Allah cezasını versin. Bu herifte nerden çıktı![297]

Demiryolu yapımındaki mücadelenin kazananı Almanya olmuştur. İslam dünyasını güçlendirmek ve ekonomik durumunu iyileştirmek isteyen II. Abdülhamid, Haydarpaşa-İzmit Demiryolu hattını Ankara'ya uzatmaya çalışmış ve 1902'de Ankara'yı Bağdat'a bağlayacak olan hattın yapımını da Almanya'ya vermiştir.[298] Karikatürde trenin üstünde Alman subay yer almaktadır. Trenin içine değil de üstüne oturtulmasının sebebi güç göstergesi yapmaktır. Tabelada hem İngilizce hem de Osmanlı Türkçesi ile "*istop"* yazmaktadır. Dur tabelasını geçen trenin karşısına at üstünde bekleyen İngiliz subayı elini kaldırarak durdurmuştur. *Alman- Hay Allah cezasını versin. Bu herifte nerden çıktı*

[296] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 127.
[297] *Kalem*, N. 130, 16 Haziran 1326/29 Haziran 1910, s. 3.
[298] Küçük, a.g.m., s. 219.

diyerek hoşnutsuzluğunu dile getirmektedir. Karikatürde gördüğümüz çıkarların kesiştiği noktadır. Osmanlı Devleti İzmit-Adapazarı Hattının açılış töreninde demiryolu projesini Basra körfezine kadar uzatmak niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Ancak İngiltere'nin Basra körfezindeki çıkarları doğrultusunda Almanya ile karşı karşıya gelmek durumunda kalmıştır. Bağdat demiryolu, Doğuya doğru açılmayı bir prestij haline getiren Almanya ve İngiltere arasında sonucu I. Dünya Savaşı'nı doğuracak olan rekabetin başlıca kaynaklarından biridir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne destek veren bir güç olarak belirmesinin hazmedememişlerdir.[299]

Görsel 2. 19. Mizah Dergilerinde Girid Meselesi.

Girid Meselesi

Tehlikeli Cereyanlar[300]

Dış politikada Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan ve Balkan Harbi'ne kadar belirsizliği devam eden konulardan biri de Girit Meselesidir. Mizah basınının ilgisini oldukça çeken bu konu karikatürlerde kendini göstermiştir. Harita üzerinde Osmanlı, Yunanistan ve Girit üçlüsü bir bomba düzeneği şeklinde anlatılmaya çalışılmıştır. Ayağının birini Anadolu'ya birini de Rumeli'ye koyan Osmanlı, elinde tuttuğu bomba düzenekleriyle Girit ve Yunanistan'a bağlıdır. Ayağının birinin Rumeli'de birinin Anadolu'da olmasının sebebi Osmanlı Devleti'nin her iki kıta için yönetimde hala söz

[299] Beydilli, a.g.m., s. 444.
[300] *Kalem*, N. 86, 6 Mayıs 1326/12 Mayıs 1910, s. 5.

sahibi olduğunu vurgulamak amacıyladır. Yunanistan haritasının üzerinde yer alan Prens George'dur. Girit üzerinde ise isyancı bir Rum yer almaktadır. Haritanın en sol köşesinde İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya el ele tutuşarak bir fıçının önünde dans etmektedirler. Burada dans eden Avrupa ülkeleri, Yunanistan ve Osmanlı Devleti arasında doğacak olan sorunlardan kendine bir çıkar bulacağını düşünmesindendir. Karikatürün altında *Girid Meselesi, Tehlikeli Cereyanlar* yazmaktadır. Tehlike olarak gösterilen Osmanlı'nın elinde tuttuğu bombadır. Bombanın bir ucu Yunanistan'ı diğer ucu ise Girit'i tehdit etmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesini fırsat bilen Girit Rumları yeniden ayaklanmışlardır.[301] Bu ayaklanmanın nedeni Girit Rumlarının Yunanistan'a bağlanma isteğinden kaynaklanmaktadır. Avrupa devletleri ise çıkan bu karışıklıktan gayet memnun gözükmektedirler. Nitekim karışık bir Balkan coğrafyasından çıkarları olan tüm Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin üzerine yürüme fırsatını ele geçirmiş olacaktır.

Rusya'nın 1878 yılında Ayastefanos Antlaşması ile Girit Adasına ıslahat yapılmasını öngören bir madde koydurtarak sorunun uluslararası bir nitelik kazanmasına sebep oldu.[302] Ancak bu durumdan rahatsız olan İngiltere sorunu Berlin Konferansına taşımıştır. 1894-1897 yılları arasında adada çok başlı yönetim mevcut hale geldi. 1897 yılında Yunan Harbini Osmanlı Devleti kazanmış ancak aynı başarıyı diplomaside gösterememesi üzerine Girit'in kaybını ve büyük devletlere devri ortaya çıkmıştır.[303] 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele alması üzerine Girit meselesi tekrar gündeme gelmiş, ancak bir başarı gösterememişlerdir.

Karikatür 1910 tarihinde yayınlanmıştır. Bu tarihte II. Abdülhamid tahtan indirilmiş olmasına rağmen onun döneminde meydana gelen dış sorunlara İttihat ve Terakki yönetimi de çözüm bulamamış ve Balkan Savaşları sonrası adayı tamamen kaybetmişlerdir. Karikatürün eleştiriye tabi tuttuğu hem II. Abdülhamid yönetimi hem de İttihat ve Terakki yönetimidir. İttihat ve Terakki'nin meşruti yönetimle birlikte Osmanlı içerisindeki sorunların çözüleceği fikri askıda askı da kalmıştır. Meşruti yönetimin gelmesiyle sorunların çözüleceğine inanan mizah dergileri umduklarını bulamışlardır.

---

[301] Cemal Tukin, "Girit", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul, 1996, s. 90.
[302] Melek Öksüz, "Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları,* S. 25, Bahar, 2010, s. 97.
[303] Öksüz, a.g.m., s. 97.

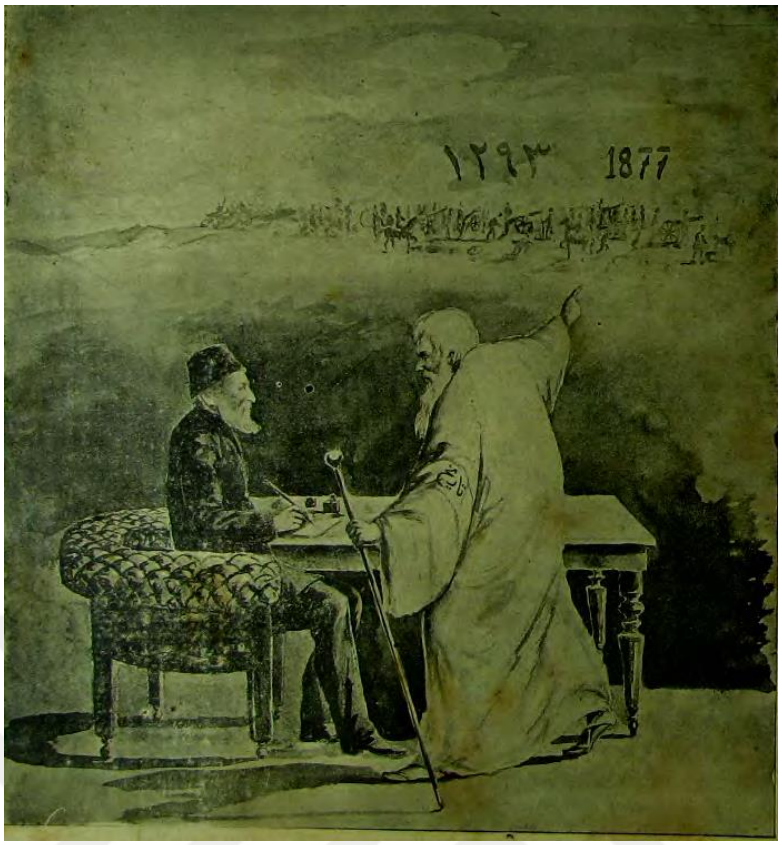

Görsel 2. 20. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri.

Tarih- Oğlum sulh…sulh.1293'ü hatırlayınız![304]

Geçmişten gelen *Tarih* adında ihtiyar bir adam masası başında çalışan II. Abdülhamid'e 1877 yılında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'nı hatırlatmakta ve *Oğlum sulh..sulh. 1293'ü hatırlayınız* demektedir. Rumi takvime göre 1293 yılında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı, 93 Harbi diye anılmaktadır. İhtiyar adamın gösterdiği noktada çok can kayıplarının yaşandığına vurgu yapılmıştır. *Tarih* olarak adlandırılan bu zatın geçmişten gelmesi ve II. Abdülhamid'e uyarıda bulunması yönetimde uyguladığı politikaların yanlış olduğunu vurgulamak amacıyla çizilmiş olabilir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden kısa bir süre sonra yayınlanan bu karikatür II. Abdülhamid yönetiminin yanlış politikalarının tekrar bir savaş neticesi doğurabileceği üzerinde durmuştur. Ancak çok sürmemiş ve II. Abdülhamid tahtan indirilmiştir. İktidarı elinde bulunan İttihat ve Terakki yönetimi ise gerekli ölçüde başarı gösterememiş ve devletin savaşa sürüklenmesine zemin hazırlamıştır. Önce Balkan Savaşı ardından da I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ülkeyi yıkıma götürmüştür. II. Abdülhamid'e tarihten hatırlatma yaparak yönetiminin eleştirildiği karikatürlerden biri de *Hayal-i Cedid*'te

[304] *Kalem,* N. 4, 11 Eylül 1324/24 Kasım 1908, s. 1.

yayınlanmıştır. Eski Osmanlı hükümdarları karşısında sorguya çekildiği karikatürize edilen II. Abdülhamid'in yargılanması anlatılmıştır.[305] Nitekim mizah dergi ve gazeteleri Osmanlı ülkesi için daha faydalı olduğunu düşündüğü yönetim olan meşrutiyet rejimini destekleyen ve II. Abdülhamid'in istibdat rejimine ket vuran karikatürler yayınlamaya devam etmişlerdir. II. Abdülhamid'in mizah dergilerine izin vermemesi sebebiyle bu karikatürler onun tahtan indirilmesinin ardından yayınlamıştır.

2.4. 1908 Jön Türk İhtilali ve II. Meşrutiyet

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet rejiminden beklenen arzular büyüktü. Bu amaçla anayasaya dayalı meşruti bir idare kurmak isteyen Mithat Paşa ve arkadaşları öncelikle Sultan Abdülaziz'i ve V. Murat'ı tahtan indirmişlerdir.[306] Daha sonra meşruti yönetimi ilan edeceği sözünü aldığı II. Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. Kendi hükümranlığını bir nispet dahilinde millet ile paylaşmaktan ibaret olan bu meşruti idareyi vaat ve taahhüt[307] eden II. Abdülhamid, 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Acele hazırlanarak İstanbul Konferansı'nın toplandığı gün ilan edilen bu anayasa ile Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki aşırı isteklerde bulunmaları engellenmeye çalışılmıştır.[308] Türk toplumunun modernleşme sürecinin hukuk metinlerine yansıması olan modern anayasa yapımının ilk örneği 1876 tarihli Kânûn-i Esâsi olmuştur.[309] Ancak II. Abdülhamid meşrutiyete dayalı bir yönetime taraftar değildi. Her ne kadar Mithat Paşa ve arkadaşlarının devletin içinde bulunduğu bu zor durumdan meşrutiyetin ilan edilmesi ile kurtulabileceğini düşünseler de II. Abdülhamid aynı kanaatte değildir. Bu yüzden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı neden göstererek meclisi 13 Şubat 1878'de süresiz olarak tatil etmiştir. II. Abdülhamid ne pahasına olursa olsun, mebusları dağıtıp istibdat idaresini tesis etmeyi amaçlamıştır. Ayşe Osmanoğlu bu konuda *Babamın meşrutiyeti ilga etmemekle beraber, Kânûn-i Esâsi'yi tatbikten safi nazar etmesi, ilk yapılan yanlışlığın sebep olduğu felaketleri yine mutlakiyet usulü ile tamire mecbur kalmasından ileri gelmiştir*[310] diyerek meclisi neden tatil ettiğine açıklık getirmeye çalışmıştır.

---

[305] Sultan II. Abdülhamid'in eski Osmanlı hükümdarları tarafından yargılanması için bkz. *Hayal-i Cedid*, N. 12, 14 Nisan 1336/27 Nisan 1910, s. 3.
[306] Küçük, a.g.m., s. 217.
[307] Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 124.
[308] Küçük, a.g.m., s. 217.
[309] Açıkgöz, a.g.m., s. 63.
[310] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 138.

Fikir, kalem ve düşünce hürriyetine tahammül edemeyen II. Abdülhamid[311] iktidarı elinde bulundurduğu süre boyunca saltanata ve devlete karşı olan tüm muhalif görüşleri engellemeye çalışmıştır. Batı'ya karşı uygulamış olduğu oyalama taktiği ile Osmanlı Devleti'ni güçlendirmek, devleti eski güç ve ihtişamına kavuşturmak ve hasta adam olmaktan kurtarmaya çalışmıştır.[312] Bu amaçla devletin gelişmesi için eğitime ve ekonomiye önem vermiştir. II. Abdülhamid'in açtığı okullarda eğitim gören subaylar devlet yönetim sistemini sorgulamaya başlamış, yönetimin değişmesi ya da düzene sokulması gerektiğini düşünmüşlerdir.[313] II. Abdülhamid'in belki de en büyük talihsizliği açtığı okullarda yetişen bürokrat ve subayların saltanata sadakat beslemeyerek muhalif grupta yer almalarıdır. Bu dönemde kurulmuş olan İttihat-ı Osmani Cemiyeti ile Paris'e bulunan Osmanlı muhalif grubu ile birleşerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oluşturmuşlardır.[314] Böylece cemiyetin Paris'te bir merkezi kurulmuştur. İstanbul'da bulunan örgüt üyelerinin sürgüne gönderilmeleri ardından Fransız gazetecilerinin de cemiyete destek vermeleri ile birlikte Osmanlı hükümetini ve siyasetini eleştiren yazılar yazmışlardır. Bu yazılar hükümeti zor durumda bırakmıştır.[315] Batı tipi yüksekokullarda eğitim alan bürokratlar Fransız devriminin ideolojik ruhundan etkilenip II. Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı muhalefetin ortak noktasını oluşturmuşlardır.[316]

Osmanlı Devleti'nin yükselmesini ve Batı devletleri ile aynı güce kavuşmasını anayasal ve parlamenter sisteme geçmekte gören bu grup, II. Abdülhamid'e ültimatom vererek meclisin tekrardan faaliyete geçmesini istemişlerdir. II. Abdülhamid aldığı bu uyarı neticesinde tahtan indirileceği korkusuna kapılmış ve bu endişesinin sonucunda Kânûn-i Esâsi'yi tekrar yürürlüğe koymuş ve muhalif kısmın seslerini susturmaya çalışmıştır.[317] 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmesinin ardından mizah dergilerinde de yeni yönetim biçimi karikatürlerdeki yerini almıştır.

[311] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 151.
[312] Çolak, *Son İmparator*, s. 87.
[313] Hasan Acar, Gökmen Gök, "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü", *Journal of Awareness*, Nisan 2020, s. 363.
[314] Açıkgöz, a.g.m., s. 77.
[315] Acar, Gök, a.g.m., s. 365.
[316] Güngör, a.g.m., s. 85.
[317] Acar, Gök, a.g.m., s. 366.

2.4.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve İttihat ve Terakki

Meşrutiyet rejiminin yeniden yürürlüğe girmesi ile basında yeniden Kânûn-i Esâsi ve Meşrutiyet'i konu olan karikatürler yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönemde karikatüristler özellikle Meşrutiyet'in güzelliğine ve bu yeni rejimim devamlılığının sağlanmasını isteyen karikatürlere yer vermişlerdir. İttihat ve Terakki'nin başarısı sonucu ortaya çıkan bu yeni rejimle birlikte basının artık yeni meşguliyeti İttihat Terakki ve onun iktidarıdır. II. Meşrutiyetle birlikte basın hayatında olumlu gelişmeler meydana gelmiş, karikatüristler artık sansürsüz bir şekilde gazete ve dergilerde karikatürlerine yer vermeye başlamışlardır. Karikatüristlerin en çok ele aldığı konular arasında ise Kânûn-i Esâsi bulunmaktadır.

فرید پاشا — قانون اساسی الیاف مکیکن کوکیمان اچندن مضطریدر. عملیاتك همان اجراسنی تکلیف ایدرم.
دیکر اپراتورلر — سزه قالیرسه اوجهتلری داماً عملیات کوزه کوره اورسه‌لندی شمدیلك راحت اویقوسنده براقه‌لم هیچ طوقونمه‌لی دها ایی اولور.

Görsel 2. 21. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri.

Ferid Paşa- Kanun-i Esasi iğneden muzdaribdir. Ameliyatın hemen icrasını teklif ederim.

Diğer operatörler- Size kalırsa vücutları zaten ameliyat göre göre örselendi şimdilik rahat uykusunda bıraksak da hiç dokunmasak daha iyi olur. [318]

Yatakta meşrutiyetle beraber hürriyetin simgesi olan hasta bir kadın yatmaktadır. Kadının üzerinde Kânûn-i Esâsi yazan bir örtü ve çevresini Osmanlı bürokratları sarmıştır. Hürriyet hastadır ve onu iyileştirmek için çözüm aranmaktadır. Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinin ardından yönetimde yaşanan çelişkilere örnek verilmektedir.

[318] *Kalem*, N. 75, 18 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s. 5.

Uzun ve gür sakalları ile dikkat çeken Ferid Paşa, kadının yani hürriyetin ameliyat edilerek iyileştirilmesini istemektedir. Ancak diğer bürokratlar ise hürriyetin uyutulmasından yana olup, bu şekilde bırakmanın daha faydalı olacağı düşüncesindedirler. Mizah dergilerinde hürriyet çoğu zaman güzel bir kadın olarak tasvir edilirken, Kânûn-i Esâsi de farklı simgelerle bütünleştirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan bu karikatür meşrutiyetin ilan edileceği dönemde bürokratlar arasındaki görüşlere yer vermeye ve sarayın görüşlerine ışık tutmaya çalışmıştır. Karikatürde Kânûn-i Esâsi ve hürriyetin simgesi kadar dikkat çeken bir diğer kişi ise Ferid Paşa'dır. II. Abdülhamid döneminin önemli sadrazamları arasındadır. 15 Ocak 1903-22 Temmuz 1908 tarihleri arasında sadrazamlık yaparak, Jön Türk İhtilali'nden önceki son sadrazam olmuştur. Sadrazamlığı döneminde de Rumeli'de olaylar çıkmış, bu isyanları bastıramayınca II. Meşrutiyet'in ilanından iki gün önce sadrazamlıktan azledilmiştir.

Görsel 2. 22. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri.

Yaşasun Kânûn-i Esâsi:

Her türlü entrikalara ve müşkilata karşu ben anı metanetle müdafa'a ideceğim.[319]

Elinde kılıcı omzunda sancağı bulunan dev gibi bir kadın arkasındaki orduyla birlikte karşısındaki gruba doğru yürümektedir. Kadının kıyafeti eski Osmanlı giysileri değil artık modernleşme yolunda devam eden bir ülkenin Batı tarzındaki giyiniş şeklidir.

[319] *Musavver Papağan*, N. 2, 15 Eylül 1324, 28 Eylül 1908, s. 1.

Fakat kıyafetin üzerine yıldız ve hilal konulmuştur. Omzunun sol üst köşesinde "*Kânûn-i Esâsi"* ve sol omzunda ise bunun Fransızcası olan "*anayasa"* yazıyor. Tüm bunların karşısında kadına merakla bakan bir grup yer almaktadır. Soldan sağa doğru bakacak olursak top arabasına top gibi görünen aslında top olmayan kâğıtları atışa hazırlamak için dolduran bir adam mevcuttur. Sakalları ve yaşlılığı itibariyle ve en önemlisi Kânûn-i Esâsi'ye karşı duruşuyla II. Abdülhamid olabilir. Onun yanında ise ona sözleriyle ve el hareketleriyle destek veren, miğferinden de Alman olduğu anlaşılan kişi II. Wilhelm durmaktadır. Bunların yanında sağ tarafta bulunan Avusturya eliyle önde duran ve elinde orak bulunan Bulgar'ı öne doğru itmektedir.

İtalya ise elini cebine atmış durumdan hiçte rahatsız değil, önünde bulunan yaşlı Türk de parmağıyla dev kadını yani Kânûn-i Esâsiyi göstererek şikâyetlerde bulunuyor. İtalya'nın arkasında bulunan Rus din adamı olayları daha kavrayamamış ki kafasını kaşımakla meşgul. En sağda ise Fransa ve İngiltere bulunmaktadır. Yüzlerindeki gülümsemeden de anlaşılacağı üzere bu durumdan gayet memnundurlar. Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkabilecek her karışık durum İngiltere ve Fransa için değerlendirilmesi gereken bir fırsat olmuştur. *Musavver Papağan*da meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra yayınlanmış olan bu karikatürde Osmanlı Devleti artık yönetimde modernleşme yolundadır. Genç bir kadının Kânûn-i Esâsiye benzetilmesi yönetimin modernliğine vurgu yapılması ile alakalı olabilir.[320] Kadının ayağında bulunan zincirleri kırması ise II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin bittiği anlamındadır. Modern yönetimi temsil eden kadının karşısında Avrupalı devletleri farklı görüşleri barındırdığını suratlarındaki ifadeden bakarak anlıyoruz. II. Abdülhamid kâğıttan toplar atarak meşrutiyet yönetiminin ilerlemesini engellemek istemektedir. Alman İmparatoru II. Wilhelm II. Abdülhamid'e destek vermek istemektedir. Bunun sebebi ise II. Abdülhamid ile II. Wilhelm'in iktisadi olarak bir birliktelik içerisinde bulunmalarıdır. İki devletin birbirlerine karşı çıkarları iktisadi alanda olduğu gibi idari alanda da kendini göstermiştir. İktisadi birliğin devamlılığının sağlanması için idarenin II. Abdülhamid lehinde devam etmesi gerekmektedir. Yine Almanya gibi bu durumdan rahatsız olan Avusturya'dır. Öyle ki önünde duran Bulgar Çarı Ferdinand'ı modern kadının üzerine sürüyor. İtalya rahat bir şekilde durumu izlemesinin nedeni daha duruma vakıf olamamasıdır. Yanında duran Rusya'da İtalya gibidir. Fransa ve İngiltere durumdan gayet memnundurlar. Karikatürde Batı ülkelerinin tamamına yer veren karikatürist,

[320] Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid,* Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 239.

Osmanlı içerisinde gerçekleşen idari modernleşmenin diğer ülkeler tarafından takip edildiğini vurgulamıştır.

Bu dönemde kimi Avrupalı devletler gibi Osmanlı aydını ve toplumu Kânûn-i Esâsi'den büyük beklenti içerisindedir. Fakat bu beklenti istenilen sonuca ulaşmamıştır. Yönetim alanında yapılan bu modernleşme Osmanlı'nın hazır olmadığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Batı'dan hürriyet fikirlerine kapılan bilinçsiz subayların ihtilalleriyle hız kazanıp Osmanlı'nın mutlaki yönetimini meşruti hale getirmişlerdir.

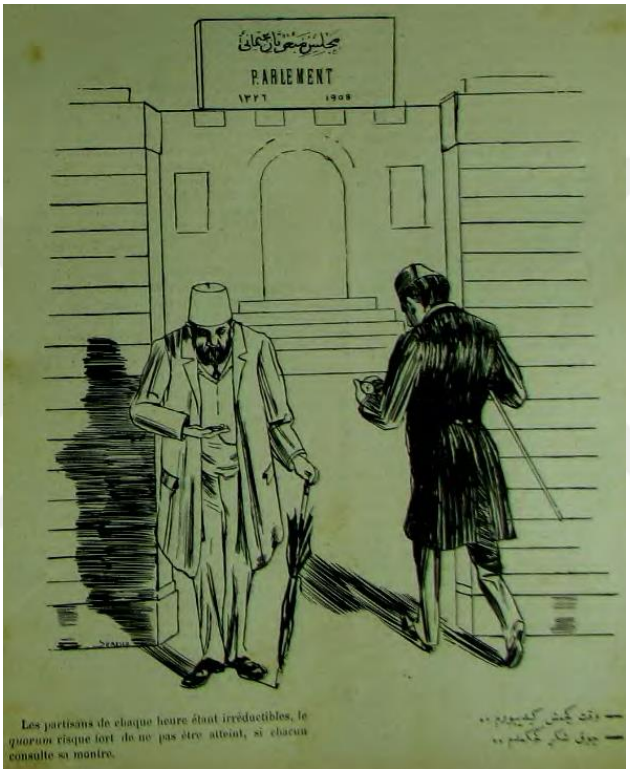
PARLEMENT
Les partisans de chaque heure étant irréductibles, le quorum risque fort de ne pas être atteint, si chacun consulte sa montre.

Görsel 2. 23. Mizah Dergilerinde Meclis-i Mebusan Tasviri.

Mebusanda: saat ihtilafı

- *Vakit geçmiş gidiyorum.*
- *Çok şükür gecikmedim.*[321]

Meclis-i Mebusan'ın önünde II. Abdülhamid elinde saati ve şemsiyesi ile çıkarken, İttihat ve Terakki mensubu meclis üyesi ise elinde saatine bakarak Meclisi Mebusana giriyor. *Vakit geçmiş gidiyorum* diyen II. Abdülhamid ve *Çok şükür yetiştim* diyen meclis üyesinin Meclisi Mebusana farklı vakitlerde girdiği ve devlet konusu hakkında

[321] *Kalem*, N. 40, 4 Haziran 1325/17 Haziran 1909, s. 1.

birlikte kararlar almadıkları görülmektedir. Ülkenin güçlenmesi için düşündükleri çareler ve yönetim biçimleri birbirinden farklıdır. II. Abdülhamid'in istibdat yönetimini istemeyen onu baskıcı ve eski bulan aydın kesim çözümü meşrutiyet rejimi olarak görmüşlerdir. Eğer meşruti idare tahsis edilirse devlet adamlarının istedikleri gibi hareket edemeyecekleri ve halkı ezemeyeceklerini düşünmüşlerdir.

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Kânûn-i Esâsi'ye göre padişahın hatırı sayılır bir gücü vardı. Bu anayasanın 113. maddesine göre padişahın Osmanlı Devleti'nin güvenliğine tehlikeye düşüren herhangi bir kimseyi sürgüne gönderme hakkını elde etmiş oluyordu. Ancak bu madde 1909'da değiştirildi ve padişahın yetkileri kısıtlandı. Nazırların yetkileri de daraltılarak asıl yetki meclis üyelerine verildi.[322]

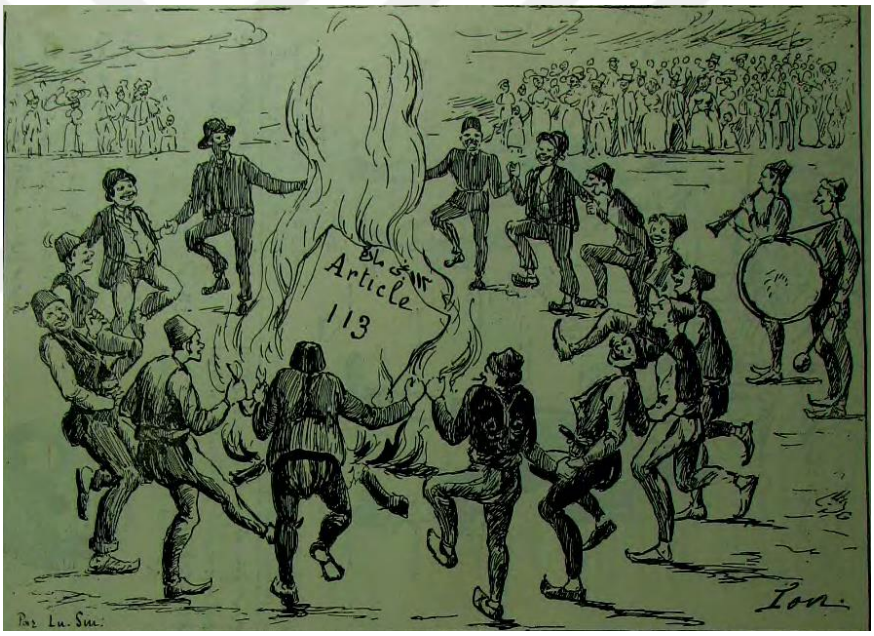

Görsel 2. 24. Mizah Dergilerinde 113. Maddenin Tasviri.

113. maddenin yakıldığı gün[323]

113. maddenin yakıldığı gün başlığı altında ele alınan bu karikatür, II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık beş ay sonra yayınlanmıştır. II. Abdülhamid'in Meşrutiyet ilan edilirken özellikle Kânûn-i Esâsi'de yer almasını istediği madde ortadan kaldırılmıştır. Bu madde ile birlikte padişah devletin güvenliğini tehlikeye düşürecek kişileri sürgüne

[322] Brummett, *a.g.e.*, s. 223.
[323] *Kalem*, N. 16, 12 Kanun-i Evvel 1324/25 Aralık 1908, s. 9.

gönderme yetkisine sahipti. Davul ve zurna eşliğinde Osmanlı'nın tüm halkı bir meydanda toplanmış ve üzerinde 113. madde yazan kâğıdı orta ateşi yakarak üzerine atmışlardır. Halk bu ateşin çevresinde halay çekmekte arka kısımda bulunan insanlarda bu olayı izlemektedirler. Karikatürde dikkat çeken kısım 113. madde etrafında Osmanlı'nın aydın ve memur kesiminin bulunmayıp sadece halkın yer almasıdır. Her ne kadar padişahın meclisi tatil ettikten sonra Mithat Paşa ve arkadaşlarını sürgüne göndermiş olsa da burada karikatüristin bize aktarmak istediği şey halkın sürgün yetkisi karşısında rahatsız olduğudur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra padişahın yetkilerinin kısıtlanması karşısında halk gayet memnun ve mutlu olarak tasvir edilmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte yeni iktidardan halkın umutlu olduğuna vurgu yapılmıştır. Böylece meşrutiyetin ilanından sonra iktidarı ele alan İttihat ve Terakki yönetimde gitgide güç elde etmeye başlamıştır. Meclisi Mebusan seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti meclisin hakimiyetini ele alarak devlet yönetiminde söz sahibi olmayı başarmıştır.[324]

Görsel 2. 25. Mizah Dergilerinde 113. Maddenin Tasviri.

Meşrutiyet ve 113. madde[325]

Yine sürgün maddesini ele alan kalem dergisinin 1908 tarihli bu karikatüründe 113. maddenin tehlike arz eden bir durum olduğu karikatürist tarafından aktarılmak

[324] Acar, Gök, a.g.m., s. 366.
[325] *Kalem,* N. 16, 4 Kanun-i Evvel 1324/17 Aralık 1908, s. 2.

istenmiştir. Karikatürde meşrutiyet bir çocuktur ve bir beşikte yatmaktadır. Başının üzerinde ise 113. madde yazılı sivri uçlu bir demir bulunmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yönetimin çocuk olarak çizilmesi daha yolun başında ve toy olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca beşikte bulunan sivri uçlu 113. madde, çocuğu yani meşrutiyeti korkutmaktadır. 113. madde ile yeni yönetimin gelişim gösteremeyeceği anlatılmak istenmiştir. Bu yüzden padişahın sürgün etme yetkisi tanıyan bu madde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni yönetimi kısıtlayan her durum ortadan kaldırılmak istenmiştir. Ancak bu durumda meşrutiyet rejiminin uygulanacağı ifade edilmiştir.[326]

Görsel 2. 26. Mizah Dergilerinde Avrupalı Kadın Tasviri.

Yaşasın Serbest Türkiye[327]

Meclisi Mebusan yazan dairenin önünde halkın her kesiminden insan toplanmış ve kutlama yapmaktadırlar. Önlerinde ise Kadim Grek kıyafetli Avrupalı bir kadın bulunmakta ve kadının arabasını iki tane aslan çekmektedir. Bu kutlama ikinci kez ilan edilen meşrutiyet kutlamasıdır. Meclisi Mebusan'ın önünde kutlanması ise daha önce

[326] Kalem dergisinin 1908 tarihli sayısında büyük bir platformun üzerinde aslan, aslanın üzerinde ise Kanun-i Esasi yazmaktadır. Aslan hürriyet, müsavat, uhuvvet yazılı beton ile birlikte 113.maddenin üstünden aşağıya doğru kaymaktadır. Karikatürist 113. maddenin Kanun-i Esasi'de yer alamayacağına ve bu maddenin Kanun-i Esasi'den çıkarılmasına atıf yapmıştır. *Kalem,* N. 16, 12 Kanun-i Evvel 1324/25 Aralık 1908, s. 1.

[327] *Musavver Papağan*, N. 14, 17 Kanun-i Evvel 1324/17 Aralık 1908, s. 2.

kapatılması ve uzun süre işlevde olmaması dolayısıyla bir başlangıç noktası olmasından ötürü olabilir. Halkın her kesiminden insanın bulunması istibdat yönetiminden bıktıkları ve meşruti yönetimin kendilerine iyi geleceği düşüncesindedirler. Ayrıca gayrimüslim halka da yer verilmesi daha önce sağlanamamış olan müslim-gayrimüslim bütünlüğünün Kânûn-i Esâsi'nin ilanının ardından sağlanacağına vurgu yapmıştır. *Yaşasın Serbest Türkiye* ifadesi bu bütünlüğün bir sevinci olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Karikatürün üzerinde *müsavat, hürriyet* ve *adalet* kelimeleri yazmaktadır. Bu demektir ki Osmanlı Devleti'nin meşrutiyete geçmesiyle beraber meşrutiyetten umulan beklentiler bu yöndedir. Beklenti o kadar yüksek olacak ki sağ üst köşede bulunan papağan dahi *Yaşa bravo viva yahha* diye bağırmaktadır. Yeni yönetimin yani meşrutiyetin temsilcisi olarak çizilen güzel Avrupalı kadını çeken iki aslan ise İngiltere'dir. Karikatürlerde ülkeleri temsil etmek için kimi zaman objelere başvurulurken kimi zaman da bir hayvan bir ülkeyi temsil etmektedir. Güçlülüğü dolayısıyla İngiltere'yi temsil edecek hayvan aslan olarak düşünülmüştür. Karikatürün burada okura sunduğu mesaj Osmanlı Devleti'nin anayasal yönetime geçmesiyle beraber İngiltere kadar güçlü, Kadim Grek kıyafetli kadın gibi de modern bir yönetime sahip olacağı düşüncesidir. Fakat bu karikatürün bu kadar abartı içerisinde verilmiş olması beklentiyi karşılamayacaktır. *1908 yılı 22 Temmuz'unda babam, Makedonya'da İttihat ve Terakki komitesinin yaptığı mühlik tehditler ile tekrar ilanına cebredildi. Bu yeni meşrutiyet, 30 yıllık gayretler ile telafi edilen 93 Harbi kayıplarını yeniden geri getirdi*[328] diyen Şadiye Osmanoğlu aslında meşrutiyet idaresinden beklenen beklentinin olumsuz ve yetersiz olduğuna baştan vurgu yapmıştır. Karikatürün çizildiği tarihte II. Abdülhamid hala tahtadır ancak meşrutiyeti ilan eden II. Abdülhamid'e karikatürde yer verilmemiştir. Çünkü istibdat yönetimi eskidir. Yeni yönetimin yanına eski yönetimi hatırlatan unsurlar koyulmak istenmemiştir. İncelediğimiz bu karikatürde olduğu gibi birçok karikatürde devletleri temsil eden hayvanlar vardır. Her bir hayvan ülkenin belli bir özelliğinden yola çıkarak onunla bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Şark Meselesi'nde büyük güçlerin rolünü betimleyen karikatürlerde kullanılan nesneler çoğu zaman hayvanlardan seçilmişlerdir. İngiltere için uluslararası politikadaki başat gücü dolayısıyla karikatürlerdeki figürü aslan iken, Rusya için ise ayı figürü öne çıkar. Bu ayılar büyüktür ve soğuğa dayanıklıdır. Avusturya için kartal kullanılmış bazen de omuzları apoletli, sivri miğferli ve üzerinde çift başlı kartal figürü olan üniformalı

[328] Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 138.

kayser yer almıştır. Balkan devletlerinden olan Bulgaristan'ın sembolü horoz, Sırbistan ve Karadağ ise ağaç üzerinde bulunan iki armut[329] olarak tasvir edilmiştir.[330] Tamamen ülkenin o anki gücünden, fikrinden ve yaptıklarından yola çıkarak çizilen bu figürler mizah basınında karikatürlerin gelişmesini sağlamıştır.

Görsel 2. 27. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri.

Cici…ci[331]

Bir subay elinde kılıcı ile hediye paketinden çıkmaktadır. Kılıcın üzerinde Kânûn-i Esâsi yazmaktadır. Kılıç kazanılan zaferi ifade etmek amacıyla havadadır. Paketin içesinden çıkan subay ise bir Osmanlı zabitidir. İhtilali gerçekleştiren kişilerin Jön Türkler olduğunu ifade etmek amacıyla çizilmiştir. Paketin ön kısmında *Selanik'ten İstanbul'a 11 Temmuz* ifadesi yer almaktadır. İhtilalin gerçekleştiği tarih paketin üzerine işlenmiştir. İhtilalin merkezinin Selanik olarak görülmesi nedeniyle paketin üzerinde *Selanik'ten İstanbul'a* yazmaktadır. Yan tarafında ise Fransızca *kırılmaz, İstanbul ve 1324* yazmaktadır. Kırılmaz olması modern yönetim biçimi olan meşrutiyetin işlevsel

[329] Karadağ ve Sırbistan tasviri için bkz. *Çaylak,* N. 35, 28 Cemaziyelahir 1293/21 Temmuz 1876, s. 2.
[330] Özdiş, *a.g.e.*, s. 180.
[331] *Kalem,* N. 3, 4 Eylül 1324/18 Eylül 1908, s. 2.

ve güçlü olduğuna vurgu yapılmıştır. Aslında karikatürde verilen her bir ifade doğrudan doğruya 1908 Jön Türk İhtilali ve Kânûn-i Esâsi'nin ilanına bir göndermedir. Subayın hediye paketi içerisinden çıkması olayın ansızın gerçekleştiği yönündedir. *Kalem* dergisinin 18 Eylül 1908'de yayınlanmış olan bu karikatürü meşrutiyetin kim ve kimler tarafından ve ne zaman işlendiği hakkında bilgi vermek amacıyla çizilmiş olabilir.

Görsel 2. 28. Mizah Dergilerinde Kânûn-i Esâsi Tasviri.

Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra harita, meydan süpürgesiyle sokakları, hafiyelerin dolandırıcıların ve cevdlerinden tathir ediyor.
Münir Paşa dürbün ile Bükreş'ten Dersaadeti seyrediyor. Paraları der cep edenler vapurlara kaçıyor kaçamayanlar deliğe giriyor. [332]

Her devletin belli dönemlerinde istenmeyen ve daha uygun ve daha çağdaş görünen yönetim biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu yönetim biçimleri ülkenin kamuoyu ve yönetici kısmı arasında ayrılıklara sebep olduğu gibi yönetim zümresi arasında da ayrılıkları beraberinde getirmiştir. Fransızca *Anayasa* yazan binanın önünde elinde süpürgesi bulunan modern giyimli bu kadın II. Abdülhamid'in hafiyelerini binanın merdivenlerinden aşağı süpürmektedir. Yönetimle ilgili birçok karikatürde yönetimin temsilcisi hep bir modern giyimli kadın ya da Roma-Grek kıyafetleri ile çizilmiş bir kadın yer alıyordu. Bu tasvirler Avrupa ile özdeşleşmiş unsurlar haline gelmiştir.

[332] *Boşboğaz*, N. 7, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s. 1.

Kânûn-i Esâsi ilan edilmeden önce II. Abdülhamid Jön Türkler ve İttihatçılar olmak üzere içeride kendisine muhalif çevrelerin entrikalarına vakıf olabilmek ve tedbir alabilmek için sağlam bir haber alma teşkilatı kurmak zorunda kalmıştır.[333] Bu teşkilat meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra yönetimdeki gücü elinde toplayan İttihat ve Terakki II. Abdülhamid'e karşı çalışan kişilerden kurtulma yoluna gitmiştir. 1908 Meşrutiyet'inden sonra da çıkan mizah dergilerinde istibdat adamlarına karşı yapılan hücumlar günden güne artmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanının daha ilk günlerinde istibdat adamı avı başlamıştır.[334] Karikatürde Münir Paşa elinde dürbünü ile olanları izlemektedir. Bulunduğu yer Bükreş'tir. Münir Paşa'da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid'in ricali gibi paşada sabık hükümet olan Hamidiye enkazı arasında yer almıştır. Paşa olan rütbesi de efendiliğe çevrilmiştir.[335] İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamid ricalini ortadan kaldırmak istemesi yönetimdeki gücünü arttırmaya yönelik olması sebebiyledir.

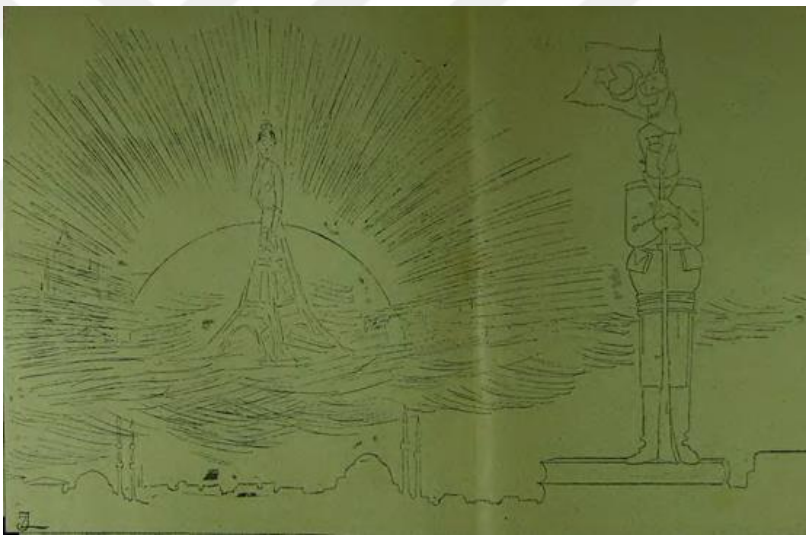

Görsel 2. 29. Mizah Dergilerinde Hürriyet Tasviri.

Mader-i Hürriyete Karşı[336]

Tek parçadan oluşan bu karikatürde şehrin bir ucunda küçük bir çocuk Osmanlı askerinin tuttuğu bayrağa doğru tırmanmaktadır. Asker ise bir kitabın üzerindedir. Her ne kadar kitabın üzerinde Kânûn-i Esâsi yazmasa da karikatürün yayınlandığı döneme

[333] Çolak, *Son İmparator,* s. 239.
[334] Ayşe Güher Gülaçar, "II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Haziran, 2018, s. 115.
[335] Ali Birinci, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtları ile Osmanlı Ansiklopedisi,* C. 2. İstanbul, 2008, s. 331.
[336] *Kalem*, N. 64, 19 Teşrin-i Sani 1325/2 Aralık 1909, s. 8.

bakarak bu kitabın Kânûn-i Esâsi olduğunu çıkartabiliriz. Elini alnına siper ederek karşıya bakan çocuk, Eyfel kulesini ve üzerinde beliren bir kadın ile etrafına yayılan ışığı görmektedir. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini sağlayan şey Fransa'dır. Osmanlı meşrutiyetinin bir çocuk, Fransa'nın ise bir anne gibi çizilmiş olması Osmanlı Devleti'nin henüz tecrübesiz ve annesinden çok şey öğreneceğine vurgu yapmaktadır. Etrafına yayılan ışık bu yönetim biçiminin her tarafa yayıldığına ve Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına aldığına işaret etmektedir. Yine bu ışığın Osmanlı'nın üzerine saçılmış olması Osmanlı'nın aydınlanma devrini yaşıyor olduğunu gösterir. Osmanlı için Fransa yönetimde tecrübe kazanmış modern bir Avrupa ülkesidir, bilgili bir toplumdur. Karikatürün çıkmış olduğu 2 Aralık 1908'da Meclis-i Mebusan seçimleri yapılmıştır. Karikatürün seçimlerle eş zamanlı olarak çıkarılması mizah basınının Osmanlı Devleti'nde gelişen siyasi olayları takip ettiğini gösterir. Yönetimdeki modernleşme yolunda atılan adımlar günü gününe mizah basını tarafından da takip edilmiş, kamuoyunun sesi olmayı başarmışlardır.

Görsel 2. 30. Mizah Dergilerinde Osmanlı Halkının Tasviri.

- *Artık bizi kendi halimize bırakınız. Biz kendi sayi ve gayretimiz sayesinde teali ve terakki ideceğiz.*[337]

Karikatürde bir tarafta Osmanlı halkı, bir tarafta da Avrupa ülkeleri yer almaktadır. Karikatürü Osmanlı tarafından yorumlamaya başlarsak, matbuat yazılı bir masanın önünde bir memur oturtulmuş ve arkasında sırayla Osmanlı subayı, köylü, sanayi ustası

[337] *Musavver Papağan*, N. 34, 21 Mayıs 1909/18 Mayıs 1325, s. 4-5.

ve ticaretle uğraşan bir kişi yer almaktadır. Bu kişilerin uğraştıkları meslekler üzerlerine yazılmıştır. İşçilerle birlikte onların çalışırken kullandığı aletlerde birlikte resmedilmiştir. Halkın her kesiminden insanın bir arada verilmiş olması meşrutiyet rejiminin halkı bir araya topladığına vurgu yapmaktadır. Subay karşısında bulunan Avrupa devletlerine bir şeyler anlatmaktadır. Karikatürün altında yazdığına göre subay *"Artık bizi kendi halimize bırakınız. Biz kendi sai ve gayretimiz sayesinde teali ve terakki ideceğiz"* demektedir. II. Meşrutiyet ilan edilmiş olsa da Avrupa ülkeleri elini ayağını Osmanlı'dan ve Osmanlı halkından çekmeye niyeti yoktur.

Osmanlı, Avrupa'ya rağmen modernleşmeye çalışmakta ve Avrupa ile uluslararası düzeyde rekabet edilebilir duruma gelmek için çabalamaktaydı. Avrupa ülkelerinin hepsinin bir yerde karikatürize edilmiş olması, Avrupa'nın ortak çıkarlarda birbirine destek olduğunu göstermek için çizilmiştir. Avrupalılar bir arada ve güçlü bir devlet gibi gösterilirken bu topluluğa karşı mücadele edecek, Avrupa'ya karşı duracak taraf ise sadece Osmanlı tebaasıdır. Osmanlı memur kadrosundan sadece bir subay yer almış geri kalan kişilerse yönetilen sınıfındandır. Böylelikle resmedilen bu karikatür Avrupa devletlerini güçlü gösterirken karşı tarafta yer alan Osmanlıya destek veren hiçbir ülkenin olmadığını, kendi çabasıyla ayakta kalmaya çalıştığına vurgu yapmaktadır. Yeni rejim meşrutiyet karşısında halk aynı düşüncededir. Hepsi Avrupa devletlerine karşı başarılı olacaklarına ve yeni yönetimin refah getireceğine inanmaktadırlar.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından mizah dergilerinde en çok karşılaşılan kelimeler *terakki, hürriyet, özgürlük, anayasa* kelimeleri olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından beklenen unsurlar bunlardır. İttihat ve Terakki yönetimi olduğu kadar Osmanlı tebaasında yer alan her kesim yeni rejimden bir beklenti içerisindedir.

Basının ele aldığı ve en çok işlediği konulardan biri de eski ve yeni yönetim karşılaştırmalı karikatürlerdir. Eski rejim istibdatı, içte ve dışta bir tür felci temsil etmekteydi. Meşrutiyetin faydası ise yavaş yavaş işleyen idari sistemin ortadan kalkması olmuştu. II. Abdülhamid'in yönetimi mizah basınında yozlaşma ve beceriksizlikle bir tutuluyordu.[338] Eski rejim ve yeni rejim diye adlandırılmaların yapıldığı karikatürlerde yeni rejim ilerlemeyi, modernleşmeyi temsil ederken aynı zamanda eski rejimin yani Sultan II. Abdülhamid'in istibdatının ortadan kaldırılışını temsil etmektedir. Eski rejim ise baskıcı ve zorba olarak adlandırılmakta ve ilerlemenin

[338] Brummett, *a.g.e.,* s. 225.

önünde bir engel olarak görülmekteydi. Karşılaştırmalı olarak çizilen bu karikatürler iki dönem arasındaki farkları daha net göstermek amacıyla çizmiş olabilirler.

Nitekim II. Abdülhamid döneminde uygulanan stratejiler ve uygulamalar II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte eski ve başarısız olarak gösterilmiş, yeni rejimle birlikte mizah dergilerinde II. Abdülhamid'den daha fazla İttihat ve Terakki mensubu kişilere yer verilmeye çalışılmıştır.

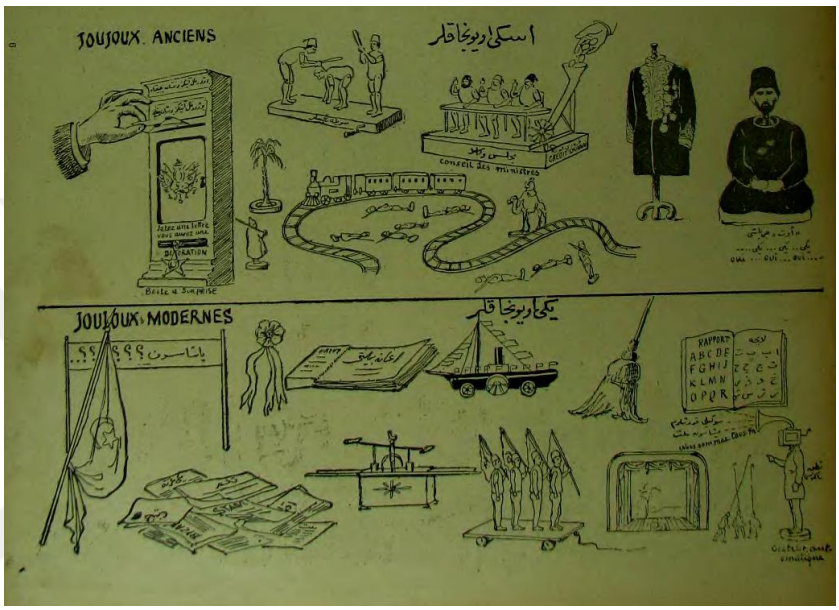

Görsel 2. 31. Mizah Dergilerinde Eski ve Yeni Rejimin Tasvirleri.

Eski Oyuncaklar-Yeni Oyuncaklar[339]

İki ayrı bölümde incelenen karikatürde eski rejim ve yeni rejimin karşılaştırılması yapılmıştır. Karikatürün altında *eski oyuncaklar-yeni oyuncaklar* yazılmış, her iki dönemde yönetimi ve yöneticiyi temsil eden ögelere yer verilmiştir. Karikatürün üst kısmında para attığın zaman kendisine nişan veren bir makine bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid dönemi nazırlarının rüşvet vererek bu konumlarda bulunduğunu göstermektedir. Üzerinde madalyalar bulunan bir üniformada eskinin sembolleri arasında yerini almıştır. Hicaz Demiryolu etrafında yatan ölü askerler bulunmakta, gerçekleştirilmesi zor bir amaç uğrunda askerlerin öldüğü anlatılmaktadır. Üzerinde Heyet-i Vükela yazan masanın üzerinde üç kişi oturmaktadır. Üst tarafındaki el ise Heyeti Vükela'nın masasına para atmaktadır. Osmanlı Devleti'nin topraklarının

[339] *Kalem*, N. 4, 11 Eylül 1324/24 Eylül 1908, s. 6.

Avrupalı devletlere satılmasını simgelemektedir. Yeninin temsilcileri ise gazete, tiyatro, buharlı gemi, Arap alfabesinin yanında yer alan Latin alfabesidir. Kafasında gramofon bulunan adam halka *Yaşasın Millet* diye seslenmektedir. Burada halkın önemsendiği gösterilmek istenmiştir. Süpürgenin verilmesinin nedeni eski düzenin silinip ortadan kaldırılması amacıyla olabilir. Karikatürün en solunda yer alan pankartta tamamlanmamış bir cümle yerleştirilmiştir. *Yaşasın ??????.* Ne için yaşasın denileceği bilinmemektedir. Modernleşeceğini düşünerek geçilmiş yeni rejim meşrutiyetin, neler getireceği belli değildi. Bu yüzden karikatürist soru işareti bırakmıştır.

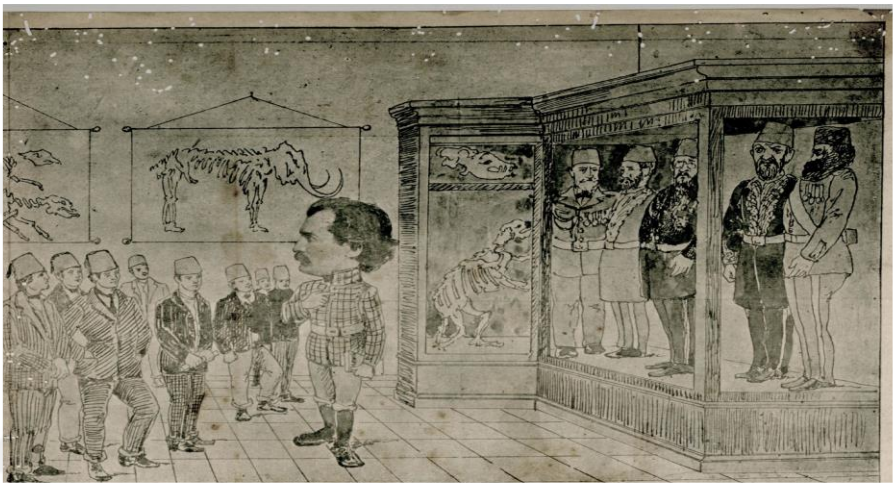

Görsel 2. 32. Mizah Dergilerinde İttihat ve Terakki Tasviri.

"Feylesof Rıza Bey'in[340] *tarih-i tabii dersi.*

Rıza: Efendiler, şu karşınızda gördüğünüz mahlûkat, karbonifer devrinin en müthiş hayvanlarındadır. Bunlar şimdiki fillerin yüz misli yerlerdi, yine doymazlardı. Çok şükür ki bugün bunların yalnız enkaz-ı izamı kalmıştır."[341]

Karikatürde Filozof Rıza Bey karşısında bulunan öğrencilere müzede tabiat dersi vermektedir. Salonun ortasında nesli tükenmiş hayvanları tanıtır. Hayvanların yanında ise Osmanlı hükümdarları camekanlara konmuştur. Camekanda duran hükümdarları göstererek "*Efendiler, şu karşınızda gördüğünüz mahlûkat, karbonifer devrinin en müthiş hayvanlarındadır. Bunlar şimdiki fillerin yüz misli yerlerdi, yine doymazlardı.*

[340] Feylesof Rıza Bey: Asıl adı Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949)'dır. Felsefeye olan düşkünlüğünden dolayı "Feylesof" unvanını almıştır. Türk, şair, filozof ve devlet adamıdır. Osmanlı döneminde Ma'arif Nazırlığı ve Mebusluk yapmıştır. Sevr Antlaşması'nı imzalayan delege içerisinde yer aldığı için daha sonra Yüzelliklerle birlikte sürgüne gönderildi. Sürgün hayatından sonra İstanbul'a döndü ve yaşamı burada sona erdi. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949)", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 35, İstanbul, 2008, s. 69.

[341] *Kalem*, N. 1, 21 Ağustos 1324, 3 Eylül 1908, s. 5.

Çok şükür ki bugün bunların yalnız enkaz-ı izamı kalmıştır." Rıza Bey'in karşısında duran öğrenciler modern giyimli, kravatlı ve modern okullarda eğitim görmüş kişilerdir. Devletin önemli kadrolarında yer alacak bu öğrenciler için geçmişin dersi verilmektedir. İleride Jön Türkler olarak karşımıza çıkacak olan bu grup Osmanlı Devleti'nin asri ihtiyaçlarına göre değişiklik yapmak isteyen grup olarak adlandırılmışlardır.[342] Ayrıca Rıza Bey'in elinde bulunan Darwin'in kitabı Osmanlı'nın geçirmiş olduğu aydınlanma sürecine vurgu yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bir evrim geçirdiği yönetim konusunda modernleşmesi vurgulanmıştır. Müzelere konulan eşyalar ya da kişiler artık izlenmekten ve anılmaktan başka bir işe yaramaz. Eskimiş ve görevlerini tamamlamışlardır. İstibdat rejimini temsil eden bu hükümdarların meşrutiyet rejimi içerisinde yeri yoktur. Bu hükümdarlara bakarak geçmişten ders çıkarmak ve geleceğe yön vermek gerektiği karikatüre işlenmiştir.

Yönetimde yaşanan bu modernleşme *Yeni Asır* gazetesi başyazarı Fazıl Necip'in meşrutiyet için *"İşte bugün biz Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla insanlık topluluğu içinde bütün milletler gibi ergin, hür, seçkin bir mevki almış oluyoruz"* yazısını kaleme almıştır.[343] Meşrutiyetin arzu edilmesinde istibdata karşı duyulan hoşnutsuzluk ve Batı'ya karşı duyulan hayranlık vardır. *Bu devlet nasıl kurtulur?* sorusuna meşrutiyetin ilanı gerek olduğuna inanan cemiyet üyeleri, II. Abdülhamid'in yönetiminin hızlı bir şekilde son bulmasını temenni etmektedirler.[344] Fakat II. Meşrutiyetle birlikte yönetimi ele alan İttihat ve Terakki beklenen arzuları tam olarak yerine getiremedi. Mizah dergileri bu konuda meclisi ve meclisin iyi çalışmaması konusunda karikatürleri ele aldı. Karikatüristler parlamenter sistemin ne eski sorunları çözebildiğini ne de yeni sorunların çıkmasına engel olabildiğini ortaya atmışlardır. [345] Osmanlı mizahçıları hem Batı'nın Osmanlı Devleti'ne fazlasıyla tesir etmesinden, Batılılaşmanın yüzeysel algılanması ve özellikle taklit edilmesinden şikayetçidirler hem de terakki ve medeniyet yanlısıdırlar. Terakki ve medeniyetin nasıl sağlanacağına dair verdikleri örnekler ve yayınladıkları karikatürler çelişkilidirler.[346] İttihatçıların irtica suçlamasıyla hem muhalefetten hem de II. Abdülhamid'den kurtulmuşlardır. Böylece olayların ardından çıkardıkları kanunlarla devletin askeri, adli ve mülki teşkilatlanmasında yer alan kişileri

[342] Taner Arslan, "İttihad-ı Osmaniden Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine", *Bilig,* S. 47, Güz 2008, s. 80.
[343] Gülaçar, a.g.m., s. 113.
[344] Arslan, a.g.m., s. 81.
[345] Brummett, *a.g.e.,* s. 235.
[346] Özdiş, *a.g.e.,* s. 146.

tasfiye etmişler ve Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren vahim sürecin siyasi sorumluluklarını tek başına üstlenmişlerdir.[347] Bu süreçte batılılaşma ve Osmanlı Devleti'ni güçlendirme yolunda attıkları adımlarda bilgisiz ve tecrübesizdirler.

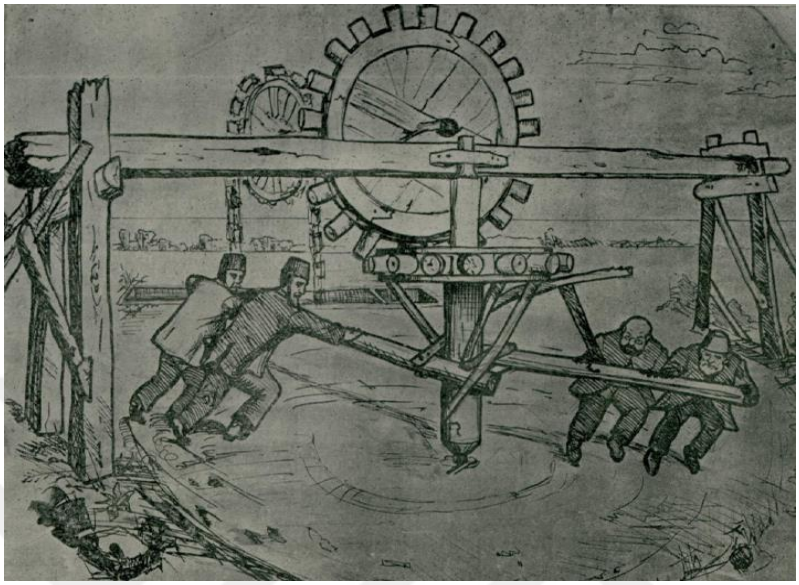

Görsel 2. 33. Mizah Dergilerinde Meşrutiyet Tasviri.

Meşrutiyet Dolabı: Çok gürültü az iş.[348]

Karikatürde üç ayrı çark ve bu çarkı çeviren dört kişi bulunmaktadır. Kolu çevirmeye çalışan bu dört kişi yeteri kadar hızlı hareket edememekte ve istenilen sonuca ulaşamamaktadır. Karikatürist bu zorlu çarkı meşrutiyete benzetmiştir. Çarkların sayısının bu kadar fazla olması meşrutiyet rejiminin zorluklarına atıf yapıyor olabilir. Karikatürün altında *Meşrutiyet Dolabı: Çok gürültü az iş* yazmaktadır. Meşrutiyete geçilmeden önce halkın meşrutiyet hakkında duydukları olumlu sözler kendini meşrutiyet ilan edildikten sonra göstermemiştir. İstibdat yönetimine zulüm ve baskıcı diyen ve bu baskıdan kurtulmak için II. Meşrutiyet'in ilanını zorunlu gören İttihat ve Terakki'nin verdiği vaatler askıda kalmıştır. Meşrutiyet ve hürriyet umutlarıyla atılan adımlar tam anlamı ile kendini gösterememiştir. Çarkı çevirenler arasında subay bulunmamakla birlikte hepsi sivil halktandır. Meşrutiyetin ilanı ile rahat bir yaşam süreklerini düşünen halkın, önceki yaşamından daha zorlu bir hale geldiği anlatılmaktadır. Çarkı çevirmek için kullanılan el ile çevirme yöntemi ilkeldir. Bu da İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki tecrübesizliğini göstermektedir.

[347] Azmi Özcan, "Otuz Bir Mart Vakası", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 34, İstanbul, 2007, s. 11.
[348] *Davul*, N. 4, 4 Teşrin-i Sani 1324/17 Kasım 1908, s. 5.

Görsel 2. 34. Mizah Dergilerinde İttihat ve Terakki Tasviri.

İntihâb-ı mebus komisyonu

İttihad-ı Türki Komisyonu- Yumurtacı bu kefelerdeki yumurtaların hepsi çilek.Bunlarla mebusan omleti yapılmaz.

Yumurtacı- Zarar yok efendim bırakın. Paskalya geliyor. Ben onları pişirir, kırmızıya boyar satarım.[349]

Elinde mum bulunan bir mebus meşrutiyet ve Fransızca anayasa yazan duvardaki yazıyı aydınlatmaktadır. Yanında bulunan diğer iki mebusta ellerini dürbün yaparak aydınlanan meşrutiyete bakmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanınından sonra yayınlanan bu karikatürde meşrutiyetin getireceği aydınlık gelecekten bahsedilmektedir. Işık o kadar parlaktır ki ellerini dürbün yaparak bakmak zorunda kalmışlardır. Meşrutiyetin üzerinde anayasa yazarak meşrutiyet ve Kânûn-î Esâsi'nin bütünlüğü üzerinde durulmuştur. Bu durum karşısında sepetinde *Türkiye* yazılı olan yumurtacı şaşkınlıkla olayı izlemektedir. Komisyon arkasında bulunan yumurtacıya *"Yumurtacı bu kefelerdeki yumurtaların hepsi çilek. Bunlarla mebusan omleti yapılmaz"* demektedir. Buna yumurtacı bir çözüm yolu bulmuştur ve komisyona *"Zarar yok efendim bırakın. Paskalya geliyor. Ben onları pişirir, kırmızıya boyar satarım"* der. Burada verilmek istenen mesaj Osmanlı Devleti

[349] *Kalem*, N. 7, 2 Teşrin-i Evvel 1324/15 Ekim 1908, s. 9.

için pekte başarı gösteremeyeceğini düşündüğü meşruti yönetim şeklinin oyun ve dalavere gibi sahteliklerle hem yönetici kısma hem de yönetilen kısma kabul ettirileceğidir. Yumurtaları ayrıca boyayıp Paskalyada satmak, meşruti yönetimin Osmanlı'ya uygunluğunu Avrupa devletlerine göstererek, Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini engellemektir.

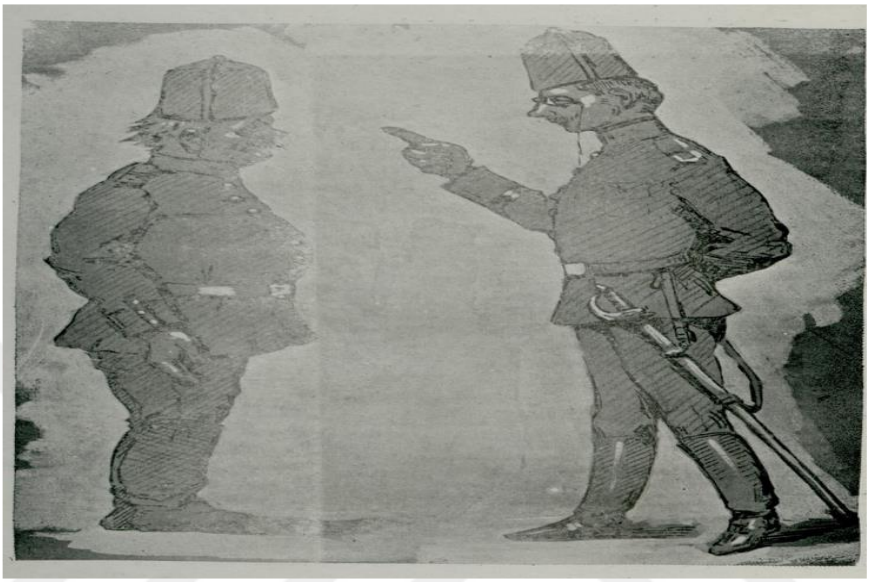

Görsel 2. 35. Mizah Dergilerinde Polis Tasviri.

Elbise ile beraber ahlakta değişir.[350]

Osmanlı'nın Avrupa'dan algıladığı sadece onun güzel giyinmesi ve yönetimde işlerini düzenli ve eksiksiz yaptığı değildi. Giyilen kıyafetle birlikte bu her ne kadar sivil halkın giydiği ya da yönetimden birinin giydiği kıyafet olursa olsun ahlaka da yeni bir giysi giydirildiğiydi. Bu karikatürde de karikatürist, genç bir askerin karşısında bulunan ve kendinden yaşça daha büyük olan askere işaret parmağını göstererek *elbise ile ahlakta değişir* demektedir. Burada üzerinde durulması gereken iki konu vardır. Birincisi Türk kültüründe kendinden yaşça büyük birine işaret parmağını göstererek konuşmak saygısız bir davranıştır. Bir diğeri ise Avrupa'da insanların birbirleri ile olan ilişkilerin ahlak unsurları üzerinden yürümediği, bu ilişkinin sadece hukuksal çerçevede ilerletildiği bilinmektedir. Osmanlı'da terakkiye dahil olmak istiyorsa Türk kültüründe bulunan ahlaksal unsurları bir tarafa bırakıp, Avrupalı insanların olduğu gibi hareket etmelidir. Karikatürde bir diğer dikkat çeken unsur ise askerin belinde bulunan kılıçtır. Her ne kadar Osmanlı medeniyete yani kendisine benzemeye çalıştığı Avrupa'nın

[350] *Davul*, N. 6, 3 Kanun-i Evvel 1324/16 Aralık 1908, s. 7.

kıyafetini almış olsa bile o kıyafetin üzerinde yer alan gelenekselden terk edemediği bir unsur yer almaktadır.

Görsel 2. 36. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Tasviri.

- *Pek ağır elimiz yoruldu.*
- *Ben size demedim mi? Atınız bu tarafa…*[351]

Karikatürde sağ tarafta bulunan üç subaydan birinin elinde *Türkiye* yazan küre bulunmaktadır. Subayların karşısında ise en önde bulunan ve kendisinin II. Abdülhamid olduğu anlaşılan bir grup insan görünmektedir. Subay elinde Türkiye yazan küreyi *"pek ağır elimiz yoruldu"* diyerek II. Abdülhamid'e uzatmaktadır. Soldaki grup ise teklife çoktan hazır bir şekilde ellerini açmış ve bir an önce küreyi alma isteğindedir. Hatta II. Abdülhamid subayları daha önce uyarmış olduğundan anlaşılacak ki *"ben size demedim mi?"* ifadesini kullanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanı ve anayasanın tekrar yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra subaylar, devlet yönetimin getirdiği zorluklardan yorulmuş ve bu zorluklardan kurtulmak için yönetimi tekrar II. Abdülhamid'e devretmek istemektedirler. Zorlandıkları *"pek ağır elimiz yoruldu"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Ortada II. Abdülhamid'e zorla kabul ettirilen bir meşrutiyet vardır. II. Abdülhamid'in Kânûn-i Esâsi'yi ilan etmek istememesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi şahsi

[351] *Boşboğaz,* N. 7, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s. 4.

isteklerinde istiklalini kaybetmek, kayıt altına alınmak ikincisi ise meşrutiyetin iyi uygulanmasının zor olduğunu düşünmesiydi.[352] Batı'dan etkilenerek hürriyet isteğinde bulunmaları aslında düşündükleri kadar da kolay uygulanabilen bir şey değildir. Ne kadar ihtilalin ardından hürriyet ilan edilse de halkta, subaylar gibi hürriyetin getireceği zorlukların farkında değildir. İttihat ve Terakki'nin tecrübesizlik ve cesaretsizlik yüzünden tam ele geçiremediği iktidarı kısmen II. Abdülhamid'in kullandığı[353] ve meşrutiyeti ilan ettirmeyi başaran İttihat ve Terakki'nin görevini tam manası ile yerine getiremediği vurgulanmıştır.

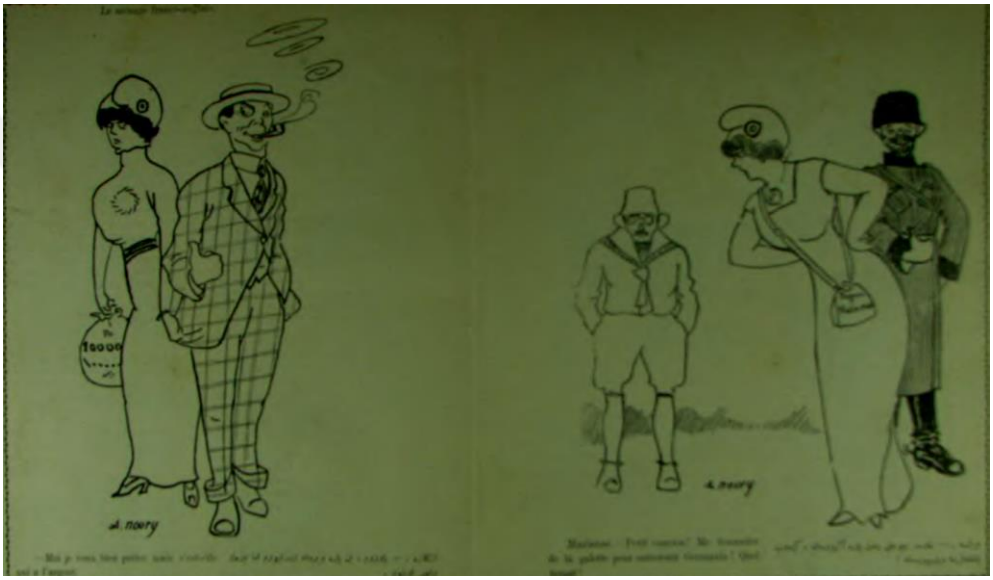

Görsel 2. 37. Mizah Dergilerinde Avrupalı Devletlerin Tasviri.

İngiltere: Yavrum ben sana para vereceğim ama teyzen razı olmuyor.
Fransa: Arsız çocuk neden para alıyorsun? Gidip başkalarına veriyorsun![354]

Her devletin modernleşmek için iktisadi kaynaklara ihtiyacı olmuştur. Osmanlı'da bu devletlerden biri olup modernleşmek için iktisadi kaynağını Avrupa devletlerinde aramıştır. Karikatürde kısa pantolonlu, büyük kulaklı ve üzgün bir çocuk olarak çizilen Maliye Nazırı Cavit Bey'dir. Avrupa devletleri arasında kalmış bir çocuk olarak çizilmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntı nedeni ile Maliye Nazırı Cavit Bey'in Avrupa devletlerinden istikraz alması anlatılmıştır. İngiltere, arkasında bulunan Fransa'yı göstererek *"Yavrum ben sana para vereceğim ama teyzen razı*

[352] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 351.
[353] Brummett, *a.g.e.*, s. 212.
[354] *Kalem*, N. 96, 30 Eylül 1326/13 Ekim 1910, s. 10-11.

olmuyor" demektedir. Fransa'nın elinde para kesesini tutması iktisadi üstünlüğüne vurgu yapmak amacıyladır. Rusya ise bu durumu gülümseyen gözlerle izlemektedir. Fransa elini beline koyarak *"Arsız çocuk neden para alıyorsun? Gidip başkalarına veriyorsun"* diyerek Cavit Bey'i azarlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin bir çocuk, Avrupa devletlerinin ise yetişkin olarak çizilmesi ülkeler arasındaki iktisadi güce vurgu yapması amacıyla bu şekilde çizilmiştir. İttihat ve Terakki yönetimi ele aldıktan sonra çok geçmeden II. Abdülhamid döneminde düzenlenmiş olan dış borçları arttırmış, maliyenin çökmesine zemin hazırlamışlardır.

II. Abdülhamid saltanatı döneminde borç ödemek alışkanlığının tesiri ile bu konuda çok dikkat etmiş ve borcun dörtte üçünü ödenmeyi başarmıştır. Devlet gelirlerinin mühim bir kısmı bu borçları ve faizleri ödemeye tahsis olunmuştur.[355] Bu kapsamda üç yüz milyon lira olan dış borcu otuz milyona düşürmüştür. İttihatçılar ise bu borcu dört yüz milyon liraya çıkarmıştır.[356] Meşrutiyet ve hürriyet naralarıyla iktidarı ele geçiren tecrübesiz ve yönetim vasfından yoksun İttihat ve Terakki tekrar Osmanlı maliyesinin kötüleşmesine ve dış borca yönlenmeye zemin hazırlamışlardır. Tıbbiye öğrencilerinin örgütlü muhalefeti sonucu başlayan daha sonra Mülkiye ve Harbiye öğrencilerinin de desteği ile kurulan İttihad-ı Osmani kendini İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak tarihe yazdırmıştır.[357] Ülkenin bulunduğu zor durumdan ve II. Abdülhamid'in baskıcı olarak adlandırdıkları yönetimden kurtulmak için meşrutiyet rejimini zorunlu gören bu cemiyet iktidarı ele almış ancak yönetimde gözle görülür bir başarı elde edememişlerdir. II. Abdülhamid'in sağlamış olduğu düzeni alt üst etmişler, meşrutiyet rejiminin gereklerini yerine getirememişlerdir. Baskıcı olarak adlandırdıkları II. Abdülhamid yönetiminden daha baskıcı ve merkeziyetçi bir politika takip etmişlerdir. Öyle ki yapılan ikinci seçimler sopalı seçimler olarak adlandırılmıştır.[358]

2.4.2. 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Selanik'e Sürgünü

II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir sene sonra Osmanlı Devleti içerisinde huzursuzluklar baş gösterdi. II. Meşrutiyet devrimi ve Kânûn-i Esâsi değişiklikleriyle daha demokratik bir düzen getirme ve parlamenter rejimi yerleştirme amacı düşünülmüştü. Ancak ülke içerisinde yaşanan olaylar meşrutiyetin sağlam bir temel

[355] Tahsin Paşa, *a.g.e.,* s. 222.
[356] Çolak, *Son İmparator,* s. 23.
[357] Güngör, a.g.m., s. 86.
[358] İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi,* Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 18.

üzerine inşa edilmediğini ortaya koymuş oldu.[359] İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almasının ardından yönetimdeki potansiyeli düşünülen ölçüde olmamıştır. Meşrutiyet ilan edilmiş olsa bile İttihat ve Terakki, hiç güvenmedikleri, sevmedikleri II. Abdülhamid'in tahta oturmasını bir türlü kabul edemiyorlardı. II. Abdülhamid'i hem meşruti yönetim hem de kendileri için potansiyel bir tehlike olarak görmekteydiler.[360] İttihatçıların II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra iki sorun üzerinde çabalamaktaydı. Bunlardan birincisi meşrutiyetin İslam'a tezat düşmediğini anlatmak, ikincisi ise meşrutiyet rejiminin II. Abdülhamid'in bir eseri olmadığı konusunda halkı inandırmaktı.[361]

Görsel 2. 38. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri.

Teneffüsü sultanda vukuatı ahirinin tefkiri!...[362]

Sırtı kambur, burnu uzun ve yaşlanmış olarak çizilen II. Abdülhamid koltuğunda oturmuş yaşanan son olayları düşünmektedir. Hemen yanında bulunan masanın üzerinde bir çaydanlık ve bir de nargile bulunmaktadır. Çok üzgün görünen padişah son olayları düşünürken geleceğe yönelik kaygıları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet'in ardından çizilen bu karikatür iktidar içerisindeki değişimleri aktarmaya çalışmıştır. II. Meşrutiyetin tekrar ilan edilip Kânûn-i Esâsi'nin yürürlüğe koyulmasının ardından II. Abdülhamid'in yönetimdeki gücü kısıtlanmaya çalışılmıştı. Ardından çok geçmeden 31 Mart Vakası'nın patlak vermesi yönetimdeki güç odaklarını sarstı. 31

[359] Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* C. 37, S. 38, Ankara, 2006, s. 16.
[360] Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı,* Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 105.
[361] Salih Pay, Kadir Kılınç, "II. Meşrutiyet Dönemi İlmiye Sınıfının Siyasi Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 31, Bursa, 2022, s. 246.
[362] *Alem,* N. 3, 19 Şubat 1324/25 Şubat 1909, s. 6.

Mart darbesi Meşrutiyetin tekrar ilanı ile birlikte ortaya çıkan değişiklik ve yenilikleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu yenilik ve değişikliklerin kurucu olarak kabul edilen İttihat ve Terakki darbenin asıl hedefi olmuştur.[363]

Derviş Vahdeti'nin başlatmış olduğu ve içeride İttihat ve Terakki'nin baskıcı yönetimi kendisini 31 Mart Vakası'nda gösterecektir. Öyle ki *Serbesti* gazetesinin Başyazarı Hasan Fehmi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eleştiren yazılar yazması nedeni ile Galata Köprüsünde 6/7 Nisan 1909 gecesi öldürülmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. 31 Mart Vakası daha çok İttihatçılar aleyhinde bir seyir takip etmiş, *yeni olan her şey şeriata aykırıdır* diye tahrip etme yoluna gidilmiştir.[364] Askeriyenin içerisindeki mektepli alaylı tartışması da 31 Mart Vakası'nın oluşumuna sebep olan ayrı bir etkendir. Tüm bu siyasi çıkmazın sesleri kendini Selanik'ten duyurmuş ve büyük tepki ile karşılanmıştır. İstanbul'da bulunan Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden İsmail Canbulat Selanik'e telgraf çekerek *Meşrutiyet mahvoldu* diye bildirmiştir.[365] Başında III. Kolordu komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın bulunduğu Hareket Ordusu meşrutiyeti korumak amacıyla Selanik'ten İstanbul'a hareket etmiştir.

II. Abdülhamid, Rumeli'den gelen Hareket Ordusuna karşı mukavemet etmemiş, bu yönde yapılan teklifleri de kesin bir dille reddetmiştir.[366] İstanbul'da olduğu kadar Balkanlarda da büyük bir kargaşaya sebep olan 31 Mart Vakası on bir gün sürmüştür.[367]

27 Nisan 1909'da Yeşilköy'de yapılan meclis toplantısında II. Abdülhamid'in tahtan indirilme tartışmaları başlatılmış ve iki konu üzerinde durulmuştur. Birincisi II. Abdülhamid'in kendi istediği ile inmesi ikincisi tahtan inmek istemez ise zorla indirilmesi idi. Görüşme kararınca fetva verilerek indirilmesine karar verilmiş olup, fetva Mehmet Ziyaeddin Efendi tarafından kaleme alınmıştır.[368] Hal' kararını II. Abdülhamid'e dört kişiden oluşan bir grup takdim etmiştir. Görevlilerin içerisinde Ayan Arif Hikmet Paşa, Ayan Aram Efendi, Draç Mebusu Esad Paşa ve Selanik Mebusu

[363] Hasan Yaşaroğlu, "31 Mart Darbe-i Haile-i Osmaniyesi Yahut İstibdatın Sonu", *İnternational Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic,* S. 12/16, Ankara, s. 453.
[364] Aysal, a.g.m., s. 33.
[365] Yaşaroğlu, a.g.m., s. 463.
[366] Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı,* s. 241.
[367] Özcan, a.g.m., s. 10.
[368] Acar, Gök, a.g.m., s. 370.

Emmanuel Karasu yer almaktadır.[369] Fetva sunulduktan bir gün sonra II. Abdülhamid Selanik'e gönderilmiştir.

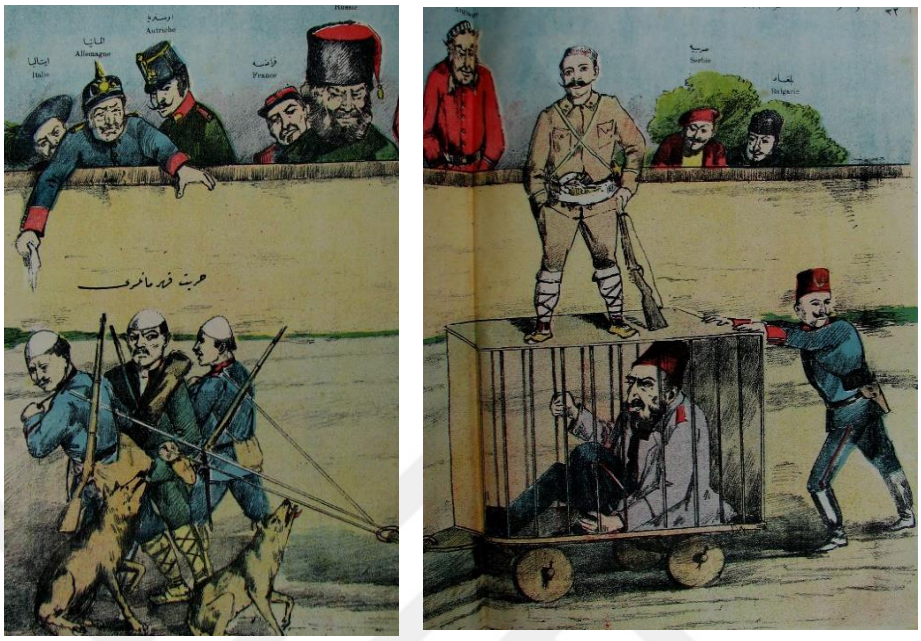

Görsel 2. 39. Mizah Dergilerinde 31 Mart Vakası Tasviri.

Selanik'e giderken[370]

Demir parmaklıkları olan ve küçük bir kutunun içine koyulan II. Abdülhamid subaylar tarafından iple çekilmektedir. Demir parmaklıkların üzerinde bir asker elinde silahı durmaktadır. Tüm bu olanları Avrupa devletleri beton bir duvarın arkasından izlemektedirler. Duvarın üzerinde *hürriyet fermanları* yazmaktadır. Almanya, elinde bulunan bir kâğıt ile sanki duvarın üstünden atlamak istemektedir. Yanında bulunan İtalya ve Avusturya bu duruma engel olmaya çalışmaktadırlar. Almanya'nın bu duruma engel olmak istemesinin nedeni II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde Almanya ile iktisadi politikalar yürütmesi ve iki devletin birbirleri ile olan çıkarlarından ötürüdür. II. Abdülhamid'in hal edilmesi Almanya için olumsuz bir durumdur. Karikatürün çıktığı tarihe baktığımızda II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği gün yayınlanmıştır. Karikatürün altında *Selanik'e giderken* yazmaktadır. Hal' Fetvası kendisine sunulan II. Abdülhamid, "*madem 33 sene memnun edemedim, kimi isterlerse hayırlı etsin. Yalnız rica ederim,*

[369] Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı,* s. 279-280.
[370] *Musavver Papağan*, N. 32, 14 Nisan 1325/27 Nisan 1909, s. 3-4.

bütün ailemle beraber biraderimin oturduğu Çırağan Sarayına beni götürünüz" dedi.[371] Fakat II. Abdülhamid'in bu isteği heyet başkanının "*tereddütte mahal yoktur, vakit geçirmeyelim. Meclis-i Mebusan ve Ayan'ca bu lüzum tasdik edilmiştir. Bu karar icra olunacaktır"*[372] sözleri üzerine İttihatçılar Selanik'teki Alatini Köşkü'nde zorunlu yerleşime tabi tutulmuştur. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından tahta V. Mehmet Reşat geçirilmiştir.

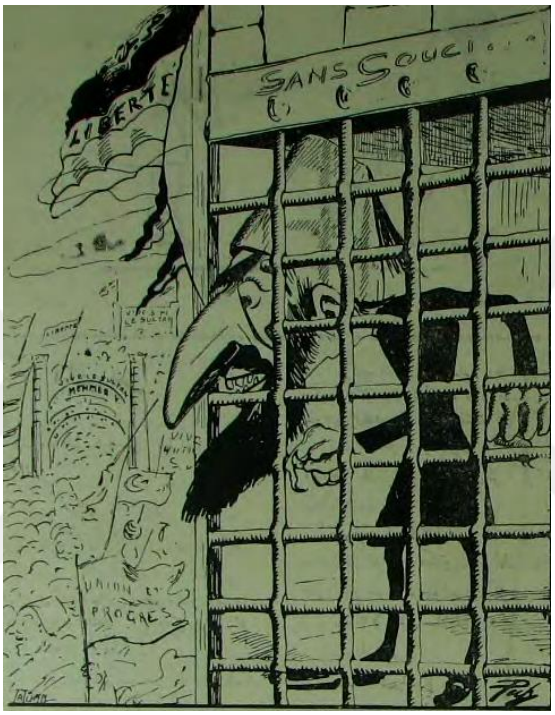

Görsel 2. 40. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri.

Zaman değiştikçe ahlakta değişiyor.[373]

II. Abdülhamid bir kafesin içerisine konulmuş ve karşısındaki kalabalığı izlemektedir. Bulunduğu kafesin üzerinde *Sans Soucı (Umursamaz)* yazmaktadır. Kızgın ve öfkeli olarak çizilen II. Abdülhamid'in burnu da fazlası ile büyük orantılı tasvir edilmiştir. Tahtan her ne kadar indirilmiş olsa da onu tasvir eden imgeler hala dergi ve gazetelerdeki yerlerini korumaktadır. Aşağıda görünen kalabalık ise V. Mehmet Reşat'ın tahta çıkmasının kutlanmasını anlatmaktadır. Pankartlarda Fransızca *Liberte* (Özgürlük) ve *Union et Progres* (İttihat ve Terakki) yazmaktadır. Tahtan indirilen II. Abdülhamid kutlamaları seyreder ve *Zaman değiştikçe ahlakta değişir* der. 31 Mart

[371] Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid (Saray ve Sürgün Yılları)*, s. 49.
[372] Celaleddin Yavuz, "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul' Nakli (Alman Belgelerine Göre)", s. 168.
[373] *Kalem*, N. 130, 16 Haziran 1327/29 Haziran 1910, s. 9.

Vakasının ardından istibdatın ortadan kaldırılışı ve her ne kadar V. Mehmet Reşat'ın tahta geçişi kutlanmış olsa da asıl kutlama Meşrutiyet'in istibdatı yenmesinin kutlamasıdır. Pankartlarda padişah ismi yazması gerekirken meşrutiyetten beklenilen unsurlar ve II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan İttihat ve Terakki'nin ismi ön plandadır.

Görsel 2. 41. Mizah Dergilerinde Sürgün Tasviri.

-Ne yapalım kader böyleymiş.[374]

II. Abdülhamid'in Selanik'e gönderilirken çizildiği bir diğer karikatür ise Karagöz dergisi tarafından 9 Mayıs 1909'da yayınlanmıştır. Karagöz elinde tuttuğu ceketi Sultan II. Abdülhamid'e giydirmektedir. Ceketini giyerken *"ne yapalım kader böyleymiş"* sözleri 31 Mart Vakasından sonra tahtan indirilme olayını padişahın artık kabul etmiş olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid'in yanında sandığı, şemsiyesi ve ayakkabıları bulunmaktadır. Bu eşyalar dışında yanında başka eşya çizilmemiş olması padişahın tahtan indirildikten sonra mal varlığına el koyulması sebebi ile olabilir. Ceketini giyerken gözlerinden yaş akmaktadır. Bunun sebebi otuz üç sene boyunca emek verdiği padişahlıktan alınmış olmasıdır. Karşıdan geldiği görülen tren, tahtan indirildikten sonra II. Abdülhamid'in Selanik'e yolculuk yaptığı trendir. Her ne kadar II. Abdülhamid'in burada tek olarak gittiği karikatürize edilmiş olsa da yanına ailesinden bazı kişileri

[374] *Karagöz*, N. 80, 20 Nisan 1325/ 9 Mayıs 1909, s. 1.

almıştır. Sirkeci'de kendisine hazırlanmış olan vagon ile birlikte 27-28 Nisan 1909 salıyı çarşambaya bağlayan gece Selanik'e gönderilmiştir.[375] Meşrutiyet karşısında bir tehdit olarak görülen II. Abdülhamid'in Selanik'teki yaşamı kolay olmamıştır.

Görsel 2. 42. Mizah Dergilerinde Sürgün Tasviri.

-Fal bakar…niyet bakar… falcı…maydonozlu fala bakar.

- Ben ona baktıra baktıra bu hale geldim, bundan sonra ona da ümidim kalmadı.[376]

Selanik'teki Alatini Köşkü'nün camından bakan II. Abdülhamid'e," sokaktan geçen iki kadın *Fal bakar…niyet bakar… falcı…maydonozlu fala bakar* şeklinde seslenmektedir. II. Abdülhamid ise elini kaldırarak: *Ben ona baktıra baktıra bu hale geldim, bundan sonra ona da ümidim kalmadı"* diyerek cevap vermiştir. II. Abdülhamid'in dışarıda değil de pencereden dışarı bakarak tasvir edilmesi ise Selanik'e yerleştikten sonra köşkten dışarı çıkılmasına izin verilmemesi dolayısıyla olabilir. Tahtan indirilmesinden yaklaşık on üç gün sonra yayınlanan bu karikatür, Sultan II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminde başvurduğu politikalara atıf yapmaktadır. Her ne kadar burada fal demiş olsa da asıl söylenmek istenen II. Abdülhamid'in hafiye teşkilatı ve onlardan alınan jurnallerdir. Jurnaller padişahın saltanatı boyunca devletin aleyhinde zuhur edecek olaylara karşı önlem almak amacıyla başvurduğu en önemli alanlardan biri olmuştur.

[375] Yavuz, a.g.m., s. 169.
[376] *Karagöz*, N. 82, 27 Nisan 1325/10 Mayıs 1909, s. 1.

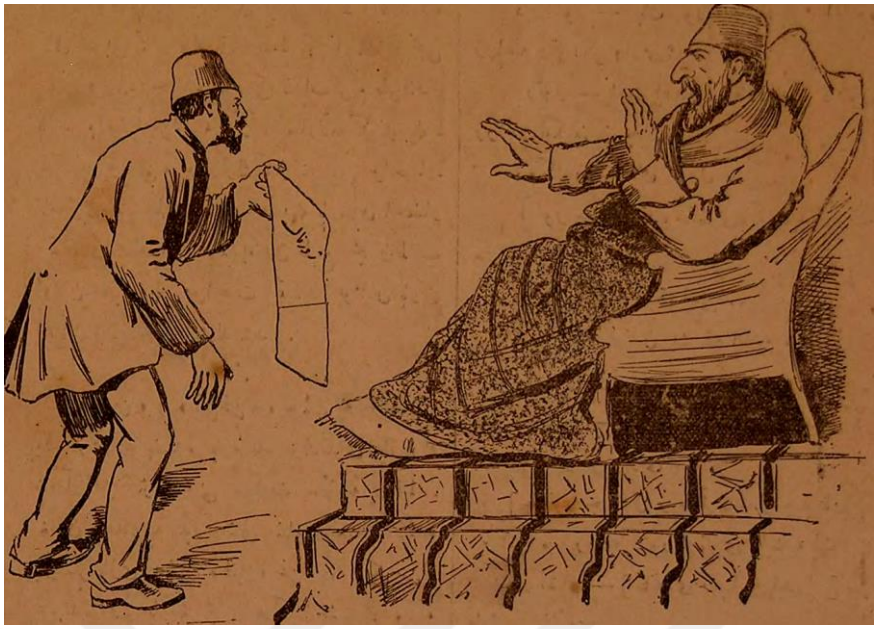

Görsel 2. 43. Mizah Dergilerinde Jurnal Tasviri.

Efendim arz-ı ubudiyet

(Sözünü keserek) Yoo…artık istemem…yemin ettim…tövbekâr oldum…[377]

Jurnallerin II. Abdülhamid'e sunulduğu bu karikatür ise *Dalkavuk* dergisinde yayınlanmıştır. Hafiye elinde jurnal yazan kâğıdı padişaha karşı uzatmaktadır. Koltuğunda oturan ve üzerindeki battaniyeden dinlenmekte olduğunu anladığımız padişah elini kaldırarak *Yoo…artık istemem…yemin ettim…tövbekâr oldum* diyerek gelen jurnali reddetmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in yönetim hayatının bir parçasını oluşturan jurnal, devletin devamını sağlamak için birçok fayda getirmiştir. Jurnalcilik sayesinde Ermeni terörü, İngilizlerin arkeolojik kazı bahanesiyle petrol aradıkları gerçeklerini öğrenmiştir.[378] Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yönetimde söz hakkı elde eden İttihat ve Terakki döneminde jurnalcilik son bulmaya başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid için çalışan memurlar tasfiye edilerek onun döneminin izleri silinmeye çalışılmıştır. 31 Mart Vakası'nın ardından tahtan indirilen padişahı mizah dergileri fazlası ile kötülemiştir. Kendisi yaşlı ve üzgün olarak çizilen padişahın daha önceki dönemde olduğu gibi tahtan indirildiği dönemde de hicvedilmeye devam etmiştir.

[377] *Dalkavuk*, N. 18, 1 Kanuni Sani 1324/14 Ocak 1909, s. 8.
[378] Çolak, *Son İmparator*, s. 243.

Tahtan hal edilen ve hemen ertesi gün Selanik'te bulunan Alatini Köşkü'ne gönderilen Sultan II. Abdülhamid'in mal varlığı yağma edilmiştir. Mizah dergileri ise bu durumu bir mizah imgesi olarak kullanmış ve *Davul* dergisinin 12 Mayıs 1909 tarihli sayısında karikatürize etmiştir.

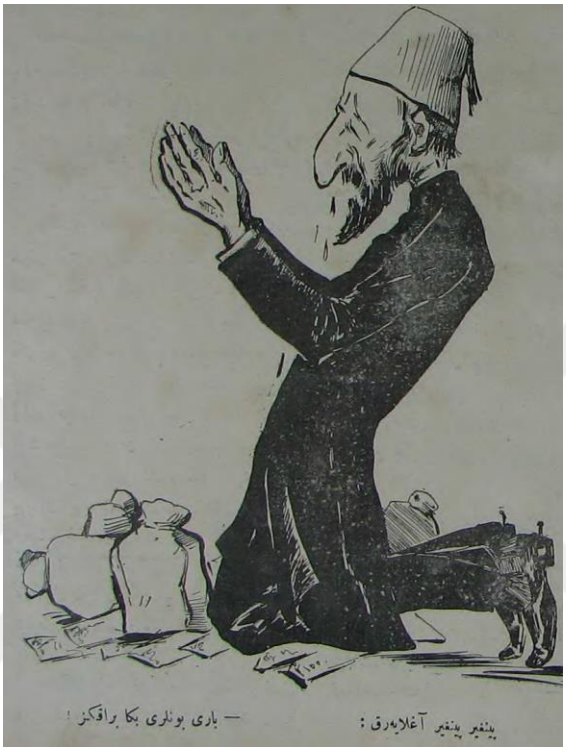

Görsel 2. 44. Mizah Dergilerinde II. Abdülhamid Tasviri.

Hüngür hüngür ağlayarak: -bari bunları bana bırakınız![379]

Dizlerini çökmüş ve ellerini havaya kaldırarak ağlayan II. Abdülhamid "*bari bunları bana bırakınız"* diyerek önünde bulunan çuvallarda yer alan paraların kendinde kalmasını arzu etmiştir. İstibdat yönetimi nedeniyle istenmeyen ve II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra 31 Mart Vakası ile tahtan indirilen Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi son bulmuştur. İktidarı ele alan ve yönetimde modernleşmek isteyen İttihat ve Terakki hürriyet, müsavat, özgürlük gibi naralarla yönetimi ele geçirmeyi başarmıştır. Basının da II. Abdülhamid'e karşı aldığı tavırlar neticesinde monarşik yönetim son bulmuş ve meşruti monarşi dönemi tekrar gündeme gelmiştir.

Basının 31 Mart Vakası'ndaki etkilerinin ardından 28 Nisan 1909 tarihinde basın özgürlüğünü kısıtlayıcı yeni bir basın kanunu hazırlanmıştır.[380] II. Meşrutiyet'in ilanının

[379] *Davul*, N. 22, 29 Nisan 1325/12 Mayıs 1909, s. 1.

ardından basındaki özgürlük artık ortadan kalkmış ve basın kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. İç basın kontrol altına alınmaya çalışırken dış basında meşrutiyet aleyhinde çıkan yazılara da engel olduğu görülmüştür. Paris'te bulunan *Tuhfetül Arap* gazetesinin 25 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909) tarihinde Meşrutiyet aleyhinde yazı kaleme alması nedeniyle gazetenin sansüre bile gerek görülmeden Osmanlı Devleti içerisine sokulması yasaklanmıştır.[381] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıcı hareketleri tahtan indirdikleri II. Abdülhamid'in yönetiminden daha baskıcı hale gelmiş ve kendine karşı muhalif bir grup oluşmasına neden olmuştur. Meşrutiyet demokrasi açısından zamanına göre ileri bir aşama teşkil ettiğinden bu yeni rejim topluma ağır gelmiş ve meşrutiyeti taşıyamamıştır. Hürriyet kahramanları olarak adlandırılan ve Osmanlı Devleti'ni yok olmaya sürükleyen İttihat ve Terakki, devleti savaşa sokup yenildikten sonra ortadan kaybolmuşlardır.[382] Yönetimde modernleşmek ve meşruti yönetim istemi ile ortaya çıkan ve sonrasında iktidarı ele alan bu cemiyet II. Abdülhamid'in 33 yıl boyunca ayakta tuttuğu devleti on yıl gibi kısa bir sürede dağıtarak devletin yok olmasına sebep olmuşlardır.

[380] Gülaçar, a.g.m., s. 116.
[381] BOA, *DH.MKT*., 2854/63, 10/6/1325, (23 Haziran 1909).
[382] Organ, *a.g.e.,* s. 141.

3. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin belirgin bir şekilde hissedildiği alanlardan biri yönetim ve bürokrasidir. Yönetimde yaşanan modernleşme Tanzimat'ın ilanı ile başlamış kabul edilse de asıl doruk noktasını XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hissettirmeye başlamıştır. Ancak verilen tarihler arasında modernleşme atılımları sınırlandırılamaz, farklı şekil ve oluşlarla karşımıza çıkmaya devam eder. Bu yüzden II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından Tanzimat dönemi bitmiştir diyemeyiz. Bu süreçte gerçekleşen zihniyet atılımları kendini meşrutiyet ve istibdat dönemlerinde de hatırlatmaya devam etmiştir. Yönetimde yaşanan bu değişim ve gelişmelerin anlatılması ve aktarılması açısından mizah dergi ve karikatürleri önemli bir görev üstlenmiştir. Ancak mizah basınının siyasi ve ekonomik gelişmelere karşı eleştirel bir tavır alması nedeni ile birçok kez sansüre uğramasına neden olmuştur. Devletin sürekliliğinin ve statükosunun devam etmesi için sansür bir gereklilik haline gelmiştir. Bu kapsamda 1857 tarihinde yayınlanan nizamname ile basına ilk sansür uygulaması hayata geçirilmiş ve ardından Fransız basın yasası örnek alınarak hazırlanan 1864 Matbuat Kanunu basına uygulanacak kanunlar için hukuki düzenleme getirmiştir. Siyasi alanda yaşanan olumsuz gelişmeler kendini Girit Sorunu'nda göstermiş ve basına olumsuz yansımaları olmuştur. Sadrazam Ali Paşa'nın hem Girit Sorununa karşı önlem almak hem de İstanbul'da faaliyette bulunan dergi ve gazeteleri kontrol altına almak amacıyla hazırladığı Kararname-i Âli basın üzerinde büyük etki uyandırmıştır.

Mizah dergi ve karikatürleri Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde padişahı ve yönetime karşı mizah basınında ağır eleştiriler kaleme almamışlardır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından iktidara karşı muhalif bir basın ortaya çıkmıştır. Karikatüristler farlı sembol ve şekillerle padişahın otoritesini devamlı olarak eleştiriye tabi tutmuştur. Yayınlanan karikatürlerle karikatüristler görsel olarak dönemin yönetiminde ve yönetici üzerindeki eksiklikleri, aksaklıkları ve istenilen yönetim tarzını aktarmaya çalışmışlardır. Bu aktarımı yaparken hükümdarlığı temsil eden taç ve kılıç en çok kullanılan semboller arasında yer almıştır. Hükümdarlığı temsil eden unsurlar kadar hükümdar ve bürokraside yer alan memurların görünüşleri ve karakterleri de karikatürlerin ayrı bir ilgi alanını oluşturmuştur. Özellikle II. Abdülhamid'in yer aldığı her karikatürde hükümdarın burnu uzun ve büyük bir şekilde tasvir edilmesi buna örnek gösterilebilir. İktidara ve padişaha karşı alaycı olan bu yaklaşım mizah basınına sansür olarak geri dönmüş ve istibdat rejiminin devam ettiği süre boyunca II. Abdülhamid

iktidara ve devlete halel getirecek bu gibi yayınlara izin vermemiştir. İç basına sansür uygulanmış fakat dış basında Osmanlı Devleti aleyhine gelişme gösteren basına sansür uygulanmadığı için Osmanlı aleyhine çıkan yazılara cevap vermek amacı ile Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur. Böylece elçilikler vasıtası ile Osmanlı hakkında Avrupa'ya doğru bilgiler vermeye çalışan bu kurum önemli gelişmeler göstermiştir.

Dönemin basınında idarenin modernleşmesi meşruti rejime geçilmesi ile olacağı yönündedir. Ancak II. Abdülhamid bu görüşün tersine meşruti rejimin ülkeyi yıkıma götürdüğünü savunmuştur. Osmanlı'da bulunan idari müesseselerin Avrupa'da bulunan idari müesseselerle uyuşmasına imkân olmadığı düşüncesindedir. Bu düşünceden hareketle II. Abdülhamid meşruti rejimi erteleyen ve otoriter rejimi esas kılan mutlakiyet üzerine kurulu yönetimi tercih etmiştir. Mizah basını ise II. Abdülhamid'in istibdat olarak adlandırdıkları bu yönetim şeklini baskıcı ve gerici olarak adlandırmış ve karikatürlerde daima mutlakiyete karşı tavır alan karikatürler yayınlamışlardır. Ancak karikatürist bu eleştiriyi açıktan açığa yapmamış, iğneleyerek duyurmaya çalışmıştır. Mizah basının yönetimi eleştirmek için ele aldığı konularda bir diğeri ise dış politikada gelişen olaylardır. Düyûn-ı Umûmiye, Balkan Meselesi, Girit Sorunu, Bağdat Demiryolu karikatürlerde en çok ele alınan dış sorunlar arasında yer almıştır. Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya gibi güçlü devletlere karşı devleti güçlendirmek isteyen padişahın tercihi Almanya olmuş ve bu birliktelik kendini en çok Bağdat Demiryolu projesinde işlenmiştir. Karikatüristler bu tercihi olumsuz bir şekilde karşılamamakla beraber Avrupa ülkelerinin demiryolu projesi için verdiği çıkar çatışmalarını ve II. Abdülhamid'in Almanya'yı tercihini karikatürlerde bir hayli yer vermiştir. II. Abdülhamid tahta çıkmasının ardından ele aldığı en önemli konulardan bir tanesi dış borçların kapanmasıdır. Devletin Avrupa ülkelerine olan bağlılığını azaltmak amacı ile harcama kısıtlamaları yapması karikatürlerde şahsına yönelik pinti lakabının takılmasına sebep olmuştur. Padişahın şahsına yönelik hakaretlerin yer aldığı sorunlardan bir tanesi de Ermeni Meselesi olmuştur. Ermeni isyanları engel olması ve devlete yönelik birleşmeleri engellediği gerekçesi ile padişah Kızıl Sultan lakabı takılmıştır. Karikatürler ise hem Ermeni Meselesini konu olarak hem de istibdat rejiminin baskıcı etkisini neden göstererek karikatürlerde padişahın halkı katlettiğine yönelik karikatürler yayınlamışlardır. Bu karikatürlerin en çok yer aldığı dergiler arasında Kalem ve Davul dergisi bulunmaktadır. Karikatürlerde Avrupa ülkelerine yönelik çizimler ise ülkenin o anki gücünden esinlenerek anlatılmaya çalışılmıştır.

Uluslararası arenada başat güç durumunda olması dolayısı ile İngiltere aslan figürünü alırken, Rusya için ise bu figür ayı olmuştur. Soğuk bir ülke olması nedeni ile Rusya tanımlaması bu şekilde yapılmıştır. Omuzları apoletli, sivri miğferli ve çift başlı kartal figürü Avusturya'ya aittir. Avusturya ve Macaristan'ın birleşik krallık olmasını anlatmak adına çift başlı kartal figürü Avusturya'yı tasvir etmek için kullanılmıştır. Daha gelişme döneminde olduğu gerekçesi ile karikatüristler Sırbistan ve Karadağ'ı ağaçta iki armut, Bulgaristan'ı ise horoza benzetmiştir. Ülkelerin yönetimini ve dış devletler karşısında gücünü baz alan karikatürler Osmanlı Devleti'ni bazen geleneksel giyimli bir halk bazen de başında hilal bulunan bir memur olarak yayınlamışlardır.

Devlete muhalif olan kesimler memurluk ya da sürgün adı altında Avrupa'ya gönderilmelerinin ardından yurtdışında padişaha ve yönetimine karşı bir cemiyet oluşturma yoluna gitmişlerdir. II. Abdülhamid'in bu gibi cemiyetlerin oluşumundan haberdar olma kaygısı ortaya istihbarat teşkilatını çıkarmıştır. İttihat ve Terakki adı altında karşımıza çıkan bu cemiyet istibdat rejimini ortadan kaldırmak ve meşruti rejime geçmek istemektedirler. Öyle ki meşruti rejime geçmeyi başaran ve tekrar meşrutiyetin ilan ettirilmesini sağlayan bu grup artık yönetimde söz sahibi olmuş ve dönemin basının da önemli bir yer edinmiştir. Ne var ki basın üzerindeki kısıtlamalar sonsuz olmayacak ve II. Meşrutiyet'in ilanının zorla padişaha kabul ettirilmesinin ardından basındaki sansür ortadan kalkacaktır. II. Meşrutiyet'in yürürlüğe girmesinin ardından karikatürler sadece II. Abdülhamid'e yer veren karikatürler yerine yönetimde söz hakkı bulunan İttihat ve Terakki'nin önemli mensupları da yer almıştır. Karşılıklı olarak verilen bu karikatürlerde karikatürist İttihat ve Terakki'nin yönetimi tam manası ile ele alamadığını ve modernleşme yolunda atılan bu önemli atılımın sonuca ulaşmadığını vurgulamak istemiştir. Sansürün ortadan kalkmasının ardından karikatüristler dönemin olayları hakkında daha rahat eleştiri yapabilme ve karikatür yayınlama fırsatını yakalamışlardır. II. Meşrutiyet beraberinde hürriyet, müsavat, özgürlük gibi kavramlar karikatürde en çok işlenen kelimeler arasında yer almıştır. Meşrutiyet rejimini daha iyi kavratmak amacı ile eski rejim ve yeni rejim adlı karikatürler basında yerini almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından çok geçmeden 31 Mart Vakası patlak vermiş ve II. Abdülhamid tahtan indirilmiştir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından karikatürlerdeki II. Abdülhamid çizimi değişime uğramış, zalim ve baskıcı olarak çizilen padişah yerine yaşlı, kamburu çıkmış, üzgün bir padişah figürü ortaya çıkmıştır. Yönetimde İttihat ve Terakki'nin tek başına söz sahibi olmasının ardından basın bu

sefer İttihat ve Terakki'nin yönetim şeklini eleştirmeye başlamıştır. Basın için hep bir şeyler eksik ve eleştirilmeye müsaittir. Bir zamanlar basına sansür uyguladığı gerekçesi ile II. Abdülhamid'e tavır alan İttihat ve Terakki, yönetimi eleştiren basına karşı yine II. Abdülhamid'in Sıkıyönetim Nizamnamesi'ni uygulamıştır. Karikatürlerde iktidar mensupları kadar yönetimin devamında etkili olan nazırlarda karikatürlere yansımıştır. Ancak karikatürlerde nazırların görevlerinden çok görünüşlerine yer verilmiştir. Özellikle Maliye Nazırı Cevdet Paşa'nın dış görünüşü karikatürler için önemli bir malzeme kaynağı olmuştur. Batılılaşma ve Osmanlı yönetimini güçlendirme yolunda attıkları adımlarda İttihat ve Terakki'nin bilgisiz ve tecrübesiz olduğu ortadadır. Bu başarısızlık hürriyet umutlarını söndürmüştür. Netice itibari ile mizah basını Osmanlı Devleti'nin yönetimde yaşanılan yenilik ve gelişmelerinde çoğu zaman eleştirel bakış açısı ile yaklaşmış, modernleşmeden çok modernleşmenin uygulanış biçimindeki hatalara değinmişlerdir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT): No. 1887-49; No.2854-63.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA, HR.SYS): No. 184-55; No. 190-14.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.): No. 164-56.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.): No. 16-57.

Hariciye Nezâreti Sefaret Belgeleri (HR.SFR.3.): No. 503-1.

2. Süreli Yayınlar

Alem, N. 3, 19 Şubat 1324.

Beberuhi, N. 2, 8 Şevval 1315.

Boşboğaz, N.7, 24 Temmuz 1324; N.7, 24 Temmuz 1324; N.1, 9 Recep 1326.

Çaylak, N.35, 28 Cemaziyelahir 1293; N.118, 17 Şubat 1292.

Dalkavuk, N.18, 1 Kanuni Sani 1324.

Davul, N.22, 29 Nisan 1325; N.1, 14 Teşrin-i Evvel 1324; N.2, 21 Teşrin-i Evvel 1324; N.4, 4 Teşrin-i Sani 1324; N.6, 3 Kanun-i Evvel 1324; N.8, 4 Kanun-i Evvel 1324; N.21, 15 Nisan 1325.

Hayal, N.319, 10 Şubat 1293.

Hayal-i Cedid, N.12, 14 Nisan 1336.

Kalem, N.5, 18 Eylül 1324; N.1, 21 Ağustos 1324; N.3, 4 Eylül 1324; N.4, 11 Eylül 1324; N.2, 2 Teşrin-i Evvel 1324; N.6, 2 Teşrin-i Evvel 1324; N.12, 13 Teşrin- i Sani 1324; N.4, 11 Eylül 1324; N.14, 20 Teşrin-i Sani 1324; N.16, 12 Kanun-i Evvel 1324; N. 16, 12 Kanun-i Evvel 1324; N. 17, 12 Kanun-i Evvel 1324; N.24, 29 Kanun-i Sani 1324; N.34, 16 Nisan 1325; N.34, 16 Nisan 1325; N.40, 4 Haziran 1325; N.42, 25 Haziran 1325; N.52, 3 Eylül 1325; N.56, 1 Teşrin-i Evvel 1325; N.64, 19 Teşrin-i Sani 1325; N.75, 18 Şubat 1325; N.86, 6 Mayıs 1326; N.130, 16 Haziran 1327; N.130, 16 Haziran 1326; N.96, 30 Eylül 1326; N. 114, 17 Şubat 1326.

Karagöz, N.49, 29 Kanun-i Evvel 1324; N.80, 20 Nisan 1325; N.82, 27 Nisan 1325.

Musavver Papağan, N.2, 15 Eylül 1324; N.14, 17 Kanun-i Evvel 1324; N.32, 14 Nisan 1325; N.34, 18 Mayıs 1325.

B. Kitap ve Makaleler

Acar, H., & Gök, G., (2020). "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü" *Journal of Awareness,* C. 5, S. 3, Nisan, s. 361-374.

Alkan, N. (2014). *Selanik İstanbul'a Karşı,* Timaş Yayınları, İstanbul.

Alkan, N. (2018). *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid,* Kronik Kitap, İstanbul.

Amin, S. (2017). *Modernite, Demokrasi ve Din*, çev. Fikret Başkaya-Uğur Günsür-Güven Öztürk, Yordam Kitap, İstanbul.

Arslan, T. (2008). "İttihad-ı Osmaniden Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine", *Bilig,* S. 47, Güz, s. 79-120.

Ataman, B. (2009). "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi,* S. 14, İstanbul, s. 21-49.

Atik, A. (2004). *II. Meşrutiyet Dönemi Karikatürlerinde Osmanlı Kurumları, Gündelik Yaşam ve Halk İmgeleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, s. 1-137.

Aydın, H. "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Kayseri, s. 553-569.

Aysal, N. (2006). "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* C. 37, S. 38, Ankara, s. 15-53.

Baransel, A. "Toplumsal ve Kültürel Değişme Olarak Modernleşme" İ.Ü İşletme Fakültesi, İstanbul, s. 75-90.

Benek, M. K. (2016). "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyet'e Kadarki Gelişimi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 6-7, Siirt, s. 27-39.

Berkes, N. (2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Berkes, N. (2018). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Beydilli, K. (1991). "Bağdat Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul, s. 442-444.

Brummett, P. (2003). *İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, Ayşen Anadol (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Birinci, A. (2008). "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtları ile Osmanlılar Ansiklopedisi,* Yapı Kredi Yayınları, C. 2, İstanbul, s. 330-332.

Birinci, A. (2006). "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 4, S.7, İstanbul, s. 291-349.

Ceylan, A. (2006). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* S. 1, Erzincan, s. 139-155.

Çaylı, K. (2017). *Tanzimat Dönemi İstanbul Basınında Sansür*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Bolat, M. (2014). “1876-1914 Arası Osmanlı Devleti’nin Dış Politikasının Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 1, S. 1, Kırşehir, s. 16-28.

Çetinsaya, G. (2016). “Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönem Değerlendirmesi", *The Journal of Ottoman Studıes,* İstanbul, s. 353-409.

Çolak, D. Ç. (2016). “Osmanlı İmparatorluğu’nda ki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırma Dergisi*, Yıl. 4, S. 23, Trabzon, s. 397-416.

Çolak, İ. (2017). *Son İmparator Abdülhamid Han’ın Gizemli Dünyası,* Yahya Ayyıldız (edi.), Nesil Yayıncılık, Şubat.

Çoruk, A. Ş. (2017). *Örnek Bir Vak’a Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü,* Kitapevi Yayınları, İstanbul.

Davulcu, E. (2015). *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar,* Palet Yayınları, Konya.

Davulcu, E. & Temel, M. (2015). “II. Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük’e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çıngırak, Mahkûm”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi,* C. 8, S. 37, Nisan, s. 858-870.

Demir, K. (2016). “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 9, Iğdır, s. 71-112.

Demir, Ş. (2015). “İktidar Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti’nde Görünümü (1831-1918)”, *The Journal of Academıc Socıal Scıence Studıes,* S. 33, Bahar, s. 367-377.

Demirbacak, A. (2019). “II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınına Genel Bir Bakış”, *UTAD,* S. 1, İstanbul, s. 19-33.

Doğaner, Y. (2012). “Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlıda Basın”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 29, S. 1, Haziran, s. 109-121.

Dursun, D., “Bürokrasi Teorisi ve Yönetim”, s. 133-149.

Ebüzziya, Z. (1993). “Ceride-i Havadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul, s. 406-407.

Efe, Â. (2008). “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri”, *Doğu-Batı,* C. 2, Ankara, s. 243-273.

Fırat, T. E. (2020), “Osmanlı’da Mizah Basının İlk Neferi: Teodor Kasap”, *Internatıonal Onlıne Conference Economıcs Socıal Scıence,* Kıbrıs, s. 433-450.

Fidan, S. & Şahin, K. (2011). "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi-Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Isparta, s. 113-128.

Genç, M. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* Ötüken Yayınları, İstanbul.

Gör, E. (2018). *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 1-455.

Güher Gülaçar, A. (2018). "II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü", *Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi,* Haziran, s. 107-128.

Güngör, B. (2021). "Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* S. 60, Kayseri, s. 79-102.

İnalcık, H. (2018 a). "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Doğu-Batı Makaleler I,* Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, s. 287-315.

İnalcık, H. (2018 b). "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı Makaleler I,* Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, s. 255-286.

İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600,* Ruşen Sezer (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İrtem, K. S. (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür,* Temel Yayınları, İstanbul.

Kaan, N. (2019). *II. Meşrutiyet Dönemi Volkan Gazetesinde Meşrutiyet Düşüncesi (1908-1909),* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, s. 1-166.

Kantar, G. (2019). "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", *SSAD*, C. 3, Tekirdağ, s. 365-383.

Karpat, K. H. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus),* Ceren Elitez (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul.

Karpat, K. H. (2017). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Temeller),* Timaş Yayınları, İstanbul.

Kaya, M. & Siklon, S. (2012). "Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasi Reklam ve Propaganda (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Güz, s. 61-73.

Kısakürek, N. F. (2003). *Ulu Hakan Abdülhamid Han (1842-1918)*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

Koloğlu, O. (1985). "II. Abdülhamid'in Basın Karşısında Çıkmazı", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* C. 1, İstanbul, s. 82-133.

Koloğlu, O. (1987, 10 Şubat). "Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan", *Milliyet Gazetesi, İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi,* İstanbul, s. 1-6.

Kösece, Y. & Karakoç, R. (2021). "Osmanlı Devleti Modernleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme" *Türk İdare Dergisi,* S. 492, Haziran, s. 237-261.

Kurttaş, M. Ç. (2019). "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, Elâzığ, s. 399-411.

Küçük, C. (1988). "II. Abdülhamid", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 1, İstanbul, s. 216-224.

Lewıs, B. (2017). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara.

Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi*, Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder (der.), İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Mardin, Ş. (2017). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz'er Türköne-Fahri Ünan-İrfan Erdoğan (çev.), İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Metinsoy, M. (2007). "İkinci Abdülhamid: Ne Ulu Hakan Ne Kızıl Sultan", *Virgül Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi,* S. 111, İstanbul.

Organ, M. R., (2017), *Sultan Abdülhamid (İftiralara Cevaplar),* Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İ. (1895). "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 134-138.

Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* Kronik Kitap, İstanbul.

Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye'nin Yakın Tarihi,* Timaş Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İ. (2000). "Ulu Hakan Mı, Kızıl Sultan Mı?", *Devir,* İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, Ekim, s. 40-43.

Osmanoğlu, A. (2019). *Babam Sultan Abdülhamid,* Timaş Yayınları, İstanbul.

Osmanoğlu, Ş. (2020). *Babam Abdülhamid (Saray ve Sürgün Yılları),* Zeynep Berktaş (edi.), Timaş Yayınları, İstanbul.

Öksüz, M. (2010). "Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları,* S. 25, Bahar, s. 93-114.

Özakpınar, Y. (2015). *Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Özcan, A. (2007). "Otuz Bir Mart Vakası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, s. 9-11.

Özdiş, H. (2014). *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset 1870-1877*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

Özkaya Duman, O. (2013). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulusaldan Yerele Basın ve Yayıncılık Faaliyetlerinin Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Internatıonal Perıodıcal For The Languages, Lıterature and Hıstory of Turkısh or Turkıc,* S. 8-12, Ankara, s. 1031-1041.

Öztürk, G. (2010). *Osmanlı Devleti'nden Günümüze Basın Özgürlüğü Kavramının Anayasalar Bağlamında Ele Alınışı,* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s. 1-117.

Pay, S. & Kılıç, K. (2022). "II. Meşrutiyet Dönemi İlmiye Sınıfının Siyasi Mücadele", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 31, Bursa, s. 243-263.

Peker, K., Yörüklüoğlu, F. & Eryiğit, B. H. (2014). "Türk Demokrasisinin İnşasında Bürokrasinin Rolü", *Yönetim Bilimleri Dergisi,* C. 12, S. 23, Sakarya, s. 165-188.

Savaş, M. (1998). "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat Terakki ve Basın", Ankara, s. 1-24.

Sayım, B. (2019). "Mücadele Ekseninde Mizah ve Basın" *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi,* C. 3, S. 2, Iğdır, s. 296-308.

Sevil, M. (2005). *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler,* Vadi Yayınları, Ankara.

Seyhan, S. (2013). "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerden Seçilmiş Örnekler", *Internatıonal Perıodıcal For The Languages, Lıterature and Hıstory of Turkısh or Turkıc,* C. 8, S. 3, Ankara, s. 494-516.

Subaşı, T. & Çaylı, K. (2017). "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi,* C. 3, S. 2, Haziran, s. 92-113.

Şahin, E. (2017) "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı'da Mizah Basını" *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 7, S. 2, Düzce, s. 20-43.

Tahsin Paşa. (2017). *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı,* Yakın Plan Yayınları, İstanbul.

Tiken, S. (2015). "Cenevre'de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak", *TAED,* C. 54, Erzurum, s. 403-415.

Tunaya, T. Z. (1985). "Osmanlı-Batı Diyaloğu" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 142-146.

Tukin, C. (1996). "Girit", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul, s. 85-93.

Türkmen, Z. (2003). "Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara, s. 384-386.

Uçman, A. (2008). "Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949)", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 35, İstanbul, s. 68-70.

Ulusoy Nalcıoğlu, B. (2005). "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basının İlkleri, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi,* İstanbul, s. 253-267.

Ünal Açıkgöz, M. (2021). "1876 Tarihli Kanun-i Esasi'de Yasama-Yürütme İlişkisi", *Yasama Dergisi,* S. 43, Ocak-Haziran, s. 61-86.

Ünal Özkorkut, N. (2002). "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devletindeki Görünümü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi,* Ankara, s. 65-84.

Ürkmez, N. (2006). *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 1-159.

Yasame, Feroze A.K. (2018). *Abdülhamid'in Dış Politikası*, Yusuf Selman İnanç (çev.), Kronik Kitap, İstanbul.

Yaşaroğlu, H. (2017). "31 Mart Darbe-i Haile-i Osmaniyesi Yahut İstibdatın Sonu", *İnternatıonal Periodical for the Languages Literature and History of Turkısh or Turkıc,* C. 12, S. 16, Ankara, s. 453-470.

Yavuz, C. “Abdülhamid’in Selanik’ten İstanbul’a Nakli (Alman Belgelerine Göre), s. 167-177.

C. Elektronik Kaynaklar

http://karikatur.nedir.org , 24 Ekim 2022, 21:16.

EKLER

EK 1: Âli Kararname

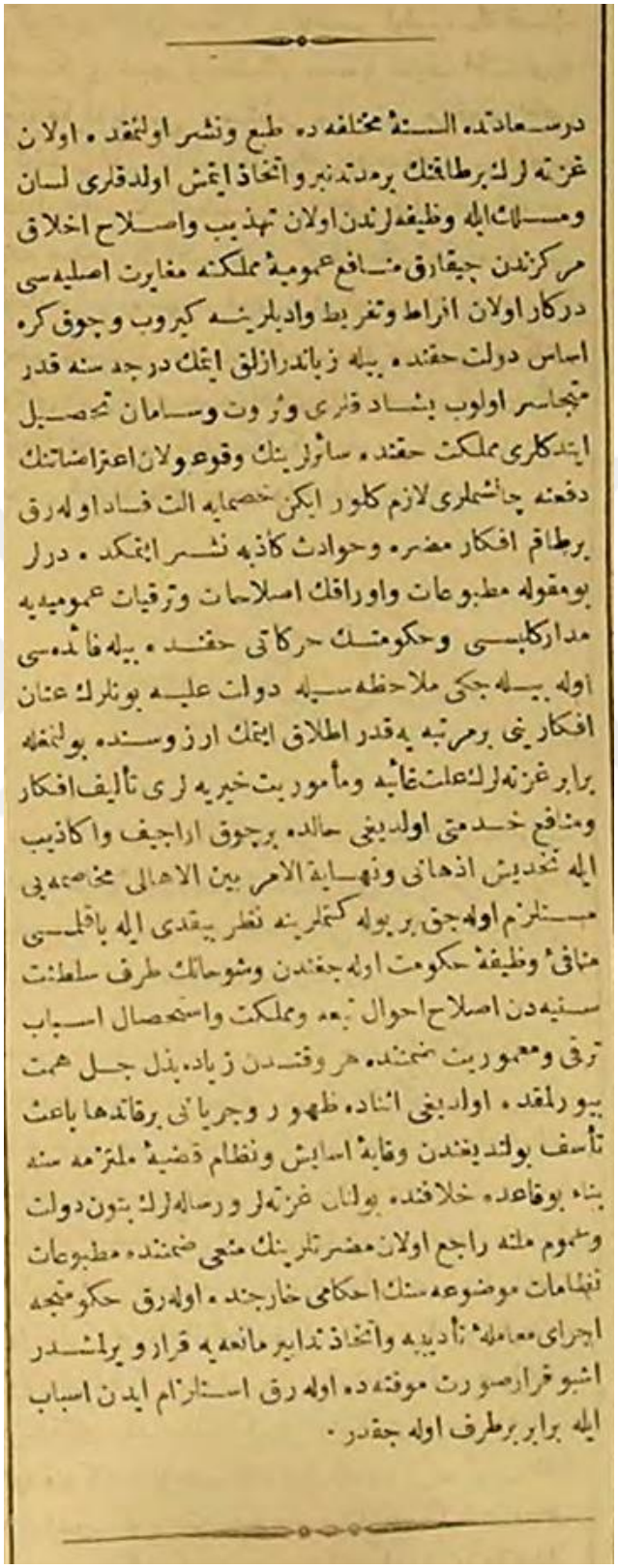

درسعادتده السنهٔ مختلفه ده طبع ونشر اولنمقده . اولان غزته لرك برطاقنك يرمدتدنبرو اتخاذ ايتمش اولدقلری لسان ومسلك ايله وظيفه لرندن اولان تهذيب واصلاح اخلاق مركزندن چيقارق منافع عموميهٔ مملكته مغايرت اصليه سی درکار اولان افراط وتفريط وادیلرینه کیروب وچوق کره اساس دولت حقنده بيله زياندرازلق ايتمك درجه سنه قدر متجاسر اولوب يشاد فكری وثروت وسامان تحصيل ايتدكلری مملكت حقنده سائرلرينك وقوعولان اعتراضاتنك دفعنه چالشملری لازم كلور ايكن خصمايه الت فساد اولهرق برطاقم افكار مضره وحوادث كاذبه نشر ايتمكده . درلر بومقوله مطبوعات واوراقك اصلاحات وترقيات عموميه يه مدار كلبسی وحكومتك حركاتی حقنده بيله فائدهسی اوله بيله جكی ملاحظه سيله دولت عليه يونلرك عنان افكارينی برمرتبه يه قدر اطلاق ايتمك ارزوسنده بولنمغله برابر غزته لرك علت غائيه ومأموريت خيريه لری تأليف افكار ومنافع خدمتی اولديغی حالده برچوق اراجيف واكاذيب ايله تخديش اذهانی ونهاية الامر بين الاهالی مخاصمه يی مستلزم اولهجق برپوله كتملرينه نظر يقدی ايله باقلمسی منافیٔ وظيفهٔ حكومت اولهجغندن وشوحالك طرف سلطنت سنيه دن اصلاح احوال تبعه ومملكت واستحصال اسباب ترقی ومعموريت ضمننده هر وقتدن زياده بذل جد همت بيورلمقده . اولديغی اثناده ظهور وجريانی برقاقدها باعث تأسف بولندیغندن وغايهٔ اسايش ونظام قضيهٔ ملتزمه سنه بناء بوقاعده خلافنده بولنان غزته لر ورساله لرك بتون دولت وعموم ملته راجع اولان مضرتلرينك منعی ضمننده مطبوعات نظامات موضوعه سنك احكامی خارجنده اولهرق حكومتجه اجرای معامله ٔ تأديبيه واتخاذ تدابير مانعه يه قرار ويرلمشدر اشبو قرارصورت موفقته ده اوله رق استلزام ايدن اسباب ايله برابر برطرف اوله جقدر .

Takvîm-i Vekâyi, No. 875, 10 Zilkade 1283/5 Mart 1282 (1867)

KARARNAME-İ ÂLÎ

Tarihi: 7 Zilkade 1283 /1 Mart 1282 (1867)

Yayın tarihi:10 Zilkade 1283/5 Mart 1282 (1867/Takvîm-i Vekâyi, No. 875)

Dersaâdet'te elsine-i muhtelifede tab ve neşr olunmakta olan gazetelerin bir takımını bir müddetten beri ittihâz etmiş oldukları lisan ve meslek cümle-i vazifelerinden olan tehzîb ve ıslah-ı ahlâk merkezinden çıkarak menâf i-i umuâmiyye- i memlekete mugaayeret-i asliyyesi derkâr olan ifrat ve tefrit vadilerine girip ve çok kerre esâs-ı devlet hakkında bile zeban-dırâzlık etmek derecesine kadar mütecasir olup yaşadıkları ve servet ü sâmân tahsil ettikleri memleket hakkında şâirlerinin vuku bulan itirâzâtının define çalışmaları lâzım gelir iken hüsamâya âlet-i fesâd olarak birtakım efkâr-ı muzırra ve havâdis-i kâbize neşr etmektedirler. Bu makule matbuat ve evrakın ıslahat ve terakıyyât-ı umûmiyyeye medâr-ı küllîsi ve hükümetin harekâtı hakkında bile fâidesi olabileceği mülâhazasıyle Devlet-i Aliyye bunlann inân-ı efkânnı bir metebeye kadar ıtlaak etmek arzusunda bulunmakla beraber gazetelerin illet-i gaaye ve memuriyyet,i hayriyyeleri te'lîf-i efkâr ü menâfie hizmet olduğu hâlde bir çok erâcîf ve ekâzîl ve tahdîş-i ezhâm ve hayet-ül-emir beyn-el-ahali muhâsamayı müstelzim olacak bir yola girmelerine nazar-ı bîkaydî ile bakılması münâfi-i vazife-i hükümet olacağmdan ve şu hâlin taraf-ı Hükümeti Seniyye'den ıslah-ı ahvâl-ı tebaa ve memleket ve istihsâl-i esbâb-ı terakki ve ma'mûriyyet zımnmda her vakitten ziyade bezl-i himmet buyurulmakta olduğu esnada zuhur ve cereyanı bir kat daha bâis-i teessüf bulunduğundan vikaaye-i âsâyiş ün nizâm kaziyye-i mültezemesine binâen bu kaide hilâfında bulunan gazeteler ve risalelerin bütün devlet ve umum millete râci olan mazarratlarının men'i zımnında Matbuat nizâmât-ı mevzûasının ahkâmı hâricinde olarak hükümetçe icrâ-yı muâmele-i te'dîbiyye ve ittihâz-ı tedâbîr-i 160 maniaya karar verilrniştir. İşbu karar sûret-i muvakkatede olarak istilzam eden esbâb ile beraber bertaraf olacaktır.

EK 2. Sansür ile ilgili mizah basınına yansıyan karikatürler

EK 2.1

Qui a arrêté le Kalem ?
— Moi ? je n'y ai pas touché . . Brrr ! ! !
— Moi non plus . . . Ça me chatouille . . .
— Ce n'est pas moi . . . Qui s'y frotte s'y pique . . .
قلمی کیم توقیف ایتدی ؟
— بن الی سورمدم . ذاتاً سوره‌م .
— بن طوتمدم . ذاتاً دیکنلی شی طوته‌م .
— بن طوقونمدم . ذاتاً غیجیقلانیرم .

-Kalemi kim tevkif etti?

-Ben elimi sürmedim. Zaten süremem.

-Ben tutmadım. Zaten dikili şeyi tutamam.

-Ben dokunmadım. Zaten gıdıklanıyorum.

Kalem, N.8, 9 Teşrinievvel 1324/22 Ekim 1908, s.8.

EK 2.2.

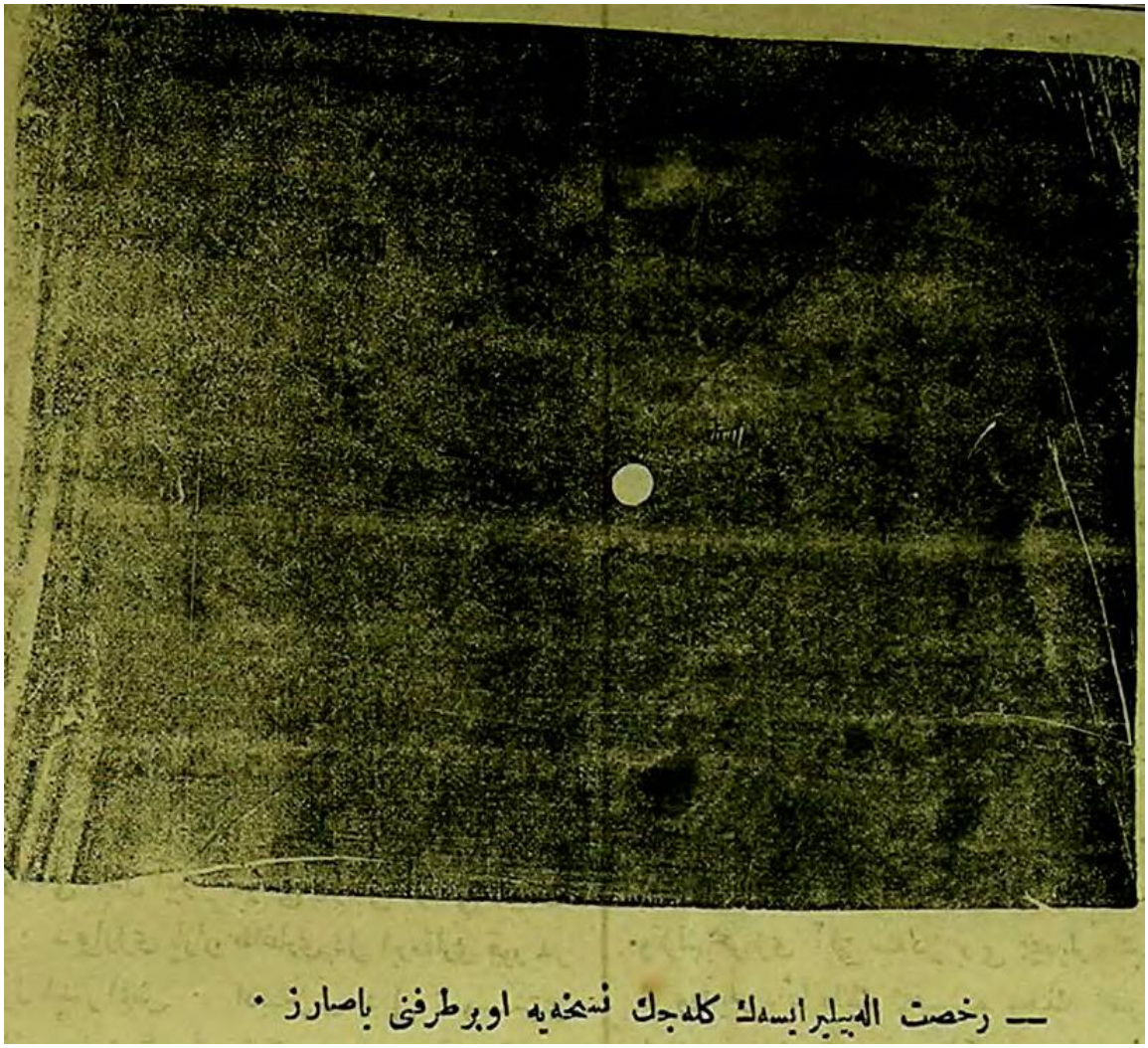

Ruhsat alabilirsek gelecek nüshaya öbür tarafını basabiliriz.
Hayal, N.251, 26 Mart 1292/7 Nisan 1876, s.2.

EK 2.3.

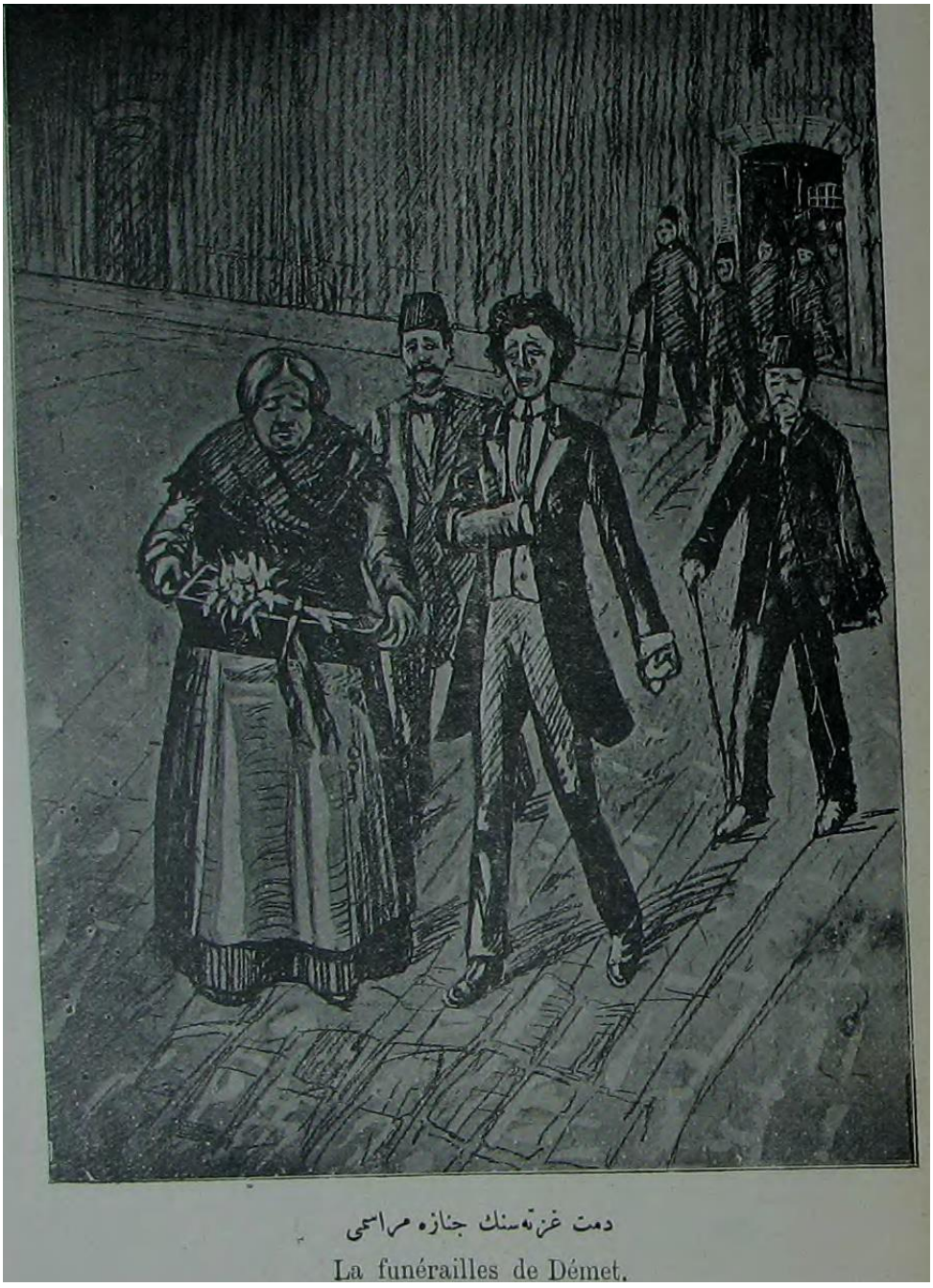

دمت غزتەسنك جنازه مراسمی

La funérailles de Démet.

Demet gazetesinin cenaze merasimi.
Hayal, N.5, 11 Teşrinisani 1324/24 Kasım 1908, s.5.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	EBRU ATLI
Yabancı Dili	İNGİLİZCE
Orcid Numarası	0000-0002-5891-2462
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10453500
Lise	ORDU/FATSA İMAM HATİP ANADOLU LİSESİ
Lisans	KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ-EDEBİYAT FAKÜLTESİ-TARİH BÖLÜMÜ
Yüksek Lisans	ORDU ÜNİVERSİTESİ- SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ-TARİH BÖLÜMÜ
Mesleki Deneyim	
Akademik Çalışmalar	1. TÜBİTAK 2209 ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ARAŞTIRMA PROJELERİ DESTEKLEME PROGRAMI (LİSANS TEZ YAZIMI DESTEK BURSU) 2019